

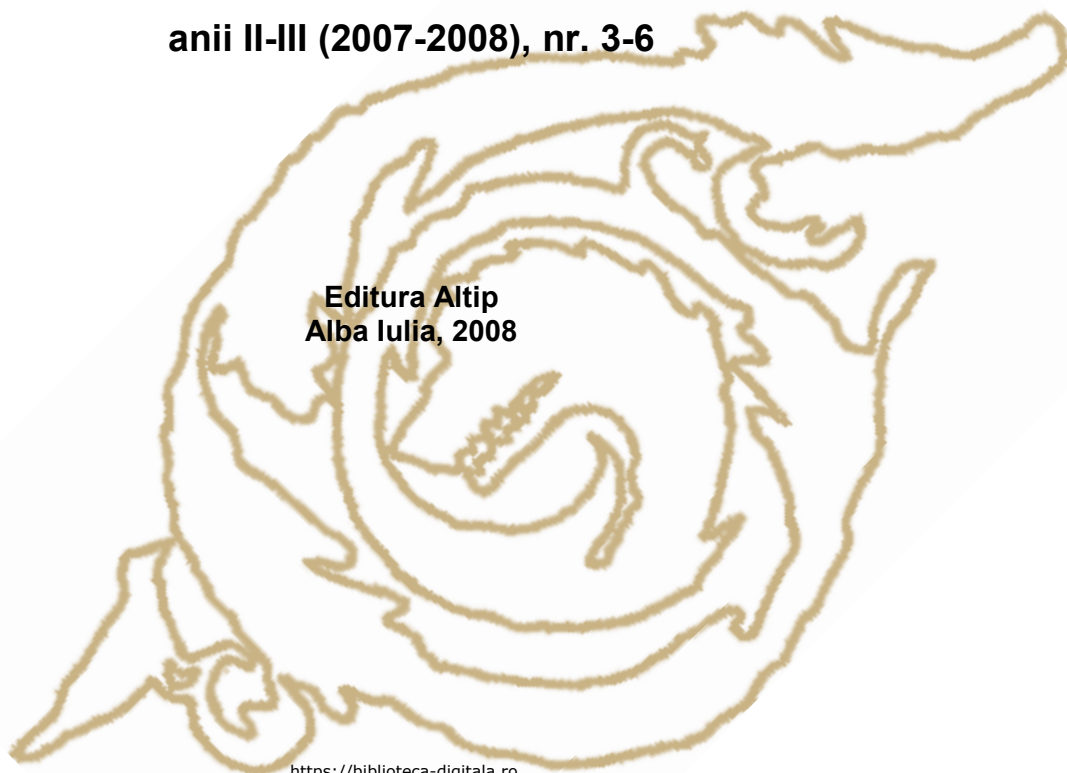
ASOCIAȚIA CULTURALĂ SARMIZEGETUSA

NEMVS

anii II-III (2007-2008), nr. 3-6

**Editura Altip
Alba Iulia, 2008**

colegiul științific:

Radu Ardevan, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca
Iosif-Vasile Ferencz, Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva
Gheorghe Gorun, Universitatea Creștină "Partium", Oradea
Ioan-Aurel Pop, Universitatea "Babeș-Bolyai", Cluj-Napoca
Cristian-Ioan Popa, Universitatea "1 Decembrie 1918", Alba Iulia
Volker Wollmann, Obrigheim, Germania

colegiul de redacție:

Vladimir Agrigoroaei, Cătălin Borangic, George Ciotlăuși, Marius Marcu,
Dan Pălimariu, Cristinel Plantos, Felix Romoșan, Linda Vonken

redactor responsabil: Ana Dumitran

tehnoredactare: Ana Dumitran

traducerea rezumatelor: Codruța Rusu

ISSN 1842 – 9009

© autorii

Orice corespondență se va adresa către:
Asociația Culturală Sarmizegetusa, str. Gladiolelor, nr. 19 A, bl. V 7, ap. 24,
510218, Alba Iulia, România, tel. 0726/183533, 0726/391968.

DAN PĂLIMARIU

... atrum nemvs imminet umbra / 5 – ... atrum nemvs imminet umbra / 7

IOSIF VASILE FERENCZ

S *La Tène-ul timpuriu și mijlociu pe cursul mijlociu al Mureșului / 9*
– Early and Middle La Tène on the Middle Flow of the River Mureș / **35**

PHILLIP DAVIS

U *A Die-Linked Sequence of Dacian Denarii / 38 – O succesiune de denari dacici produși în matrițe similare / 42*

CĂTĂLIN BORANGIC

M *Falx dacica. II. Tentativă de reconstituire / 44 – Falx dacica. II. An Attempt of Reconstitution / 61*

VOLKER WOLLMANN

A *Monumente funerare romane descoperite la Șeica Mică (județul Sibiu). Paralipomena / 63 – Roman Funerary Monuments Discovered at Șeica Mică (Sibiu County). Paralipomena / 90*

VLADIMIR AGRIGOROEI

R *Biserica B4 de la Murfatlar: descriere / 92 – The B4 Church from Murfatlar: Description / 119*

ILEANA DÂRJA

Un manuscris regal al Cărții orelor în colecția Bibliotecii Naționale a României, Filiala Batthyaneum / 121 – A Royal Manuscript of the Book of Hours in the National Romanian Library, Batthyaneum Subsidiary / 136

ANA DUMITRAN, ELENA CUCUI

“Sfânta Troiță într-un trup” în opera zugravilor de la Feisa / 138
– “The Holy Trinity in One” Portrayed by the Painters from Feisa / **179**

ANA DUMITRAN, CĂTĂLIN BORANGIC

Asociația Culturală Sarmizegetusa. Proiectele anului 2007 / 181
– Sarmizegetusa Cultural Association's 2007 Projects / **199**

Note de lectură / 201

Indice de nume și locuri / 209

DAN PĂLIMARU

... *atrum nemvs imminet umbra*

Vergilius, *Aeneida*, Cartea I, versul 165

De ce *NEMVS*? Care ar fi denumirea potrivită pentru o revistă nouă, nevoită să-și facă loc într-un univers de publicații suprasaturat și concurat masiv de o adevărată industrie a informațiilor?

Trăim într-o lume rapidă și dinamică, aflată într-o schimbare perpetuă, în care motorul predominant și omniprezent este dimensiunea materială. Una din consecințele directe ale progresului tehnico-științific modern a fost accentuarea posibilităților de acumulare materială. Transformarea resurselor naturale în produse finite a atins cote altădată de neimaginat, punând la dispoziția societății umane o cantitate de bunuri tangibile fără precedent în trecutul cunoscut. Mai multe produse alimentare, mai multe haine, mai multe mașini, mai multe ... orice. Orice nevoie umană posibil a fi concepută și exprimată într-o formă oarecare este astăzi îndeplinită.

Un alt aspect care merită remarcat este legat de interacțiunea indivizilor în cadrul societății. Abilitatea unui ansamblu unitar bazat, în evoluția sa, pe relații interumane, este în dependent de capacitatea sa de a oferi indivizilor componenți modalități din ce în ce mai eficiente de interacțiune, șanse de cooperare, o mai bună comunicare, în ultimă instanță. Fără îndoială, astăzi există o multitudine de posibilități de comunicare. Telefonie este deja un serviciu ușor accesibil. Rata accesului la rețeaua de internet și viteza de transfer a datelor prin acest mijloc sunt într-o constantă și continuă creștere. O dezvoltare similară, atât din punct de vedere cantitativ, cât și calitativ, o are infrastructura de transport. Putem să ne întâlnim din ce în ce mai rapid și mai confortabil, față în față. Putem să vedem și să explorăm locuri în perioade în care înaintașii noștri abia puteau atinge orizontul vizibil.

Ceea ce sporește, în primul rând, prin toată această plajă de interacțiuni este bogăția cunoașterii umane. Știința, ideile, produsele creației umane nu pot exista și nu se pot dezvolta dacă sunt ascunse, dacă nu sunt împărtășite. Dezbaterea, controversa, dialogul sunt esențiale pentru noutate, pentru valoare, pentru acel plus pe care omul poate și trebuie să-l aducă amorfului, pentru a pune în ordine haosul care îl înconjoară.

Ne descurcăm din ce în ce mai bine în acest sens. În fața curajului și tenacității inteligenței umane nu mai există limite, nu există opreliști. Nu există bariere în fața capacității noastre de a ne manifesta în cadrul universului, pe care putem, din ce mai mult, să-l înțelegem, să-l explorăm și poate chiar să-l supunem.

Și totuși, se pierde ceva. În această lume materială în care suntem înconjurați de multe obiecte tangibile, care fac din ce mai mult parte integrantă a modului nostru de viață, fie că e vorba de cheile de la mașină, telefon mobil, computer portabil, în care un semen din cealaltă parte a planetei ne este adesea mai apropiat decât vecinul de peste drum, apare din când în când o senzație de pierdere, un *tertium non datur* care pare să fie uitat sau rățăcit sau încă necunoscut.

Prin *NEMVS* încercăm să vă oferim posibilitatea de a găsi ceea ce lipsește. Noi credem că este vorba despre profunzimea existenței umane. Dincolo de accesoriile și zorzoanele societății moderne, globale, există, în fiecare individ și în fiecare națiune, lucruri care scapă și care sunt dincolo de coeficienți, dincolo de indicatori, dincolo de rata de creștere economică, de dobânzi bancare, de salarii medii, de toate impulsurile de care suntem înconjurați și care ne bombardează prin toate mijloacele de comunicare actuale.

În China, de exemplu, există Marele Zid, în Egipt există piramidele și Sfinxul, chiar și națiunile tinere, cum ar fi Statele Unite, au portretele părinților fondatori săpate în stâncă. Toate acestea sunt priveliști care oferă o clipă de liniște în mijlocul neconținutului zbucium modern, o clipă atât de necesară pentru a putea aprecia ceea ce se acumulează.

În latină, *nemus* este dumbrava, pădurea tânără în care soarele pătrunde în voie printre crengile de stejar, plantația sacră a zeilor, a gardienilor tradițiilor, simbol al trăinicie și bogăției

spiritului uman. În *NEMVS* veți putea rătăci în voie, vă veți putea bucura de un ceas de relaxare, veți uita pentru o clipă de nebunia zilnică, veți găsi bogății spirituale acumulate în milenii de existență. Dincolo de clipa omniprezentă, există veșnicie, există un *NEMVS* mereu verde, pe care vă invităm să-l descoperim împreună.

... atrum nemvs imminet umbra

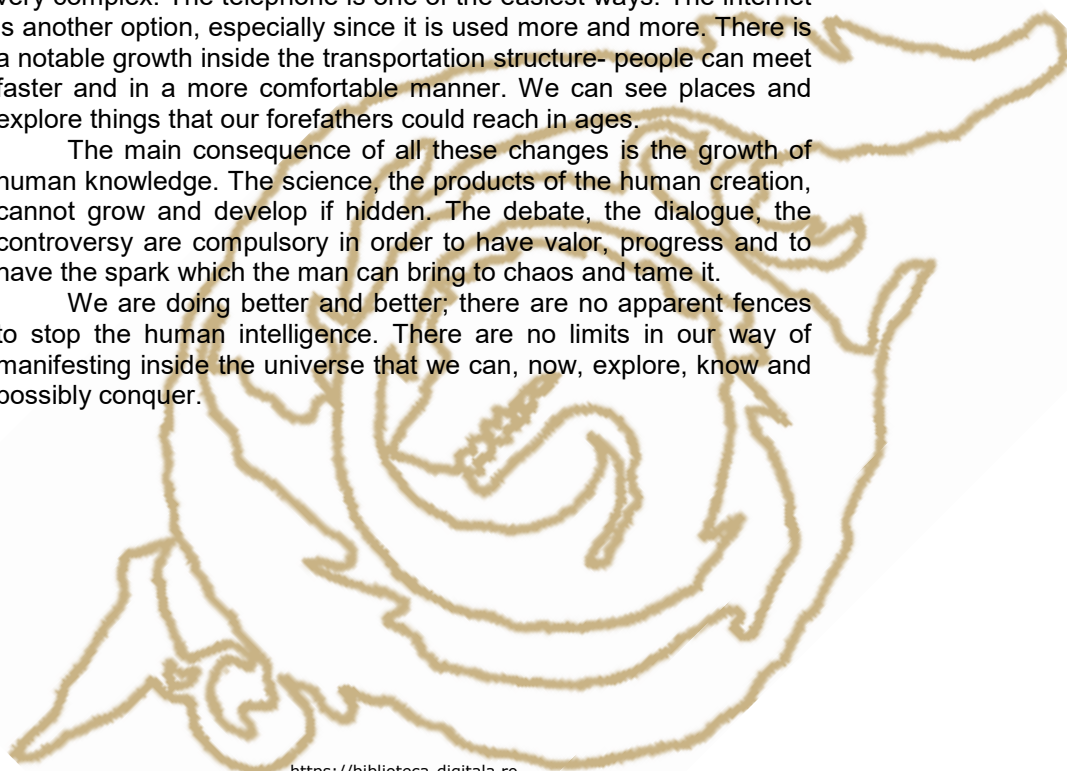
Why *NEMVS*? What would make a good name for a new magazine, forced to make its own way into an oversaturated universe of publications, successfully concured by a whole industry of information?

We live in a fast and dynamic world, in a neverending change, governed by the material dimension. One of the direct consequences of the technical and scientific progress of the past years is the large range of material possibilities. The transformation of the natural resources into finite products has reached unimaginable quota, giving the modern society the luxury of having a huge quantity of goods. More food, more clothes, more cars, more ... anything ! Any possible, hypothetical human need is nowadays ready to be fulfilled.

Another aspect worth mentioning is that of the interaction of individuals inside the society. The ability of this whole mechanism, based on the interaction of individuals, is depending on its being capable of offering the mentioned individuals new ways of interacting, better chances of cooperation, and an improved way of communicating. There is no doubt that nowadays, the communication techniques are very complex. The telephone is one of the easiest ways. The internet is another option, especially since it is used more and more. There is a notable growth inside the transportation structure- people can meet faster and in a more comfortable manner. We can see places and explore things that our forefathers could reach in ages.

The main consequence of all these changes is the growth of human knowledge. The science, the products of the human creation, cannot grow and develop if hidden. The debate, the dialogue, the controversy are compulsory in order to have valor, progress and to have the spark which the man can bring to chaos and tame it.

We are doing better and better; there are no apparent fences to stop the human intelligence. There are no limits in our way of manifesting inside the universe that we can, now, explore, know and possibly conquer.

And yet, something is lost. In this material world, we are surrounded by real objects that form our reality, whether we speak about the car keys, our cell phone, or laptop (through which we are closer to a stranger from the other side of the globe than to our very neighbour), some things are missing and, sometimes, there is a *tertium non datur*, still unknown, still lost.

Through our magazine, *NEMVS*, we are trying to offer you the possibility of finding that which you miss. We think it is all about the depths of the human existence. Far beyond the objects and touchable things of the human world, there is something within each man, each society, that surpasses the usual indicators, the rate of economical growth, bank interests, wages, and all the impulses that hit us from everywhere.

In China, for instance, there is the Great Wall; in Egypt, there are the Sphinx and the pyramids. Even young states like the USA have impressive carvings of presidents inside the rocks of a mountain. All these are peaceful moments inside a troubled modern world, so needed to actually value what it is gathered inside a society.

In Latin, *nemvus* means grove; the young forest in which the sun gently filters through the oak branches, the sacred garden of the gods, of the guardians of the ancient ways, symbol of immortality and richness of the human spirit. In *NEMVS*, you can all wander in peace, you can enjoy a moment of quietness, you will forget about the madness of reality, you will find spiritual wealth kept for centuries.

Somewhere beyond “now”, there is “forever”, there is *NEMVS*, always young, always green, ready to be discovered.

IOSIF VASILE FERENCZ

***La Tène-ul timpuriu și mijlociu
pe cursul mijlociu al Mureșului*¹**

Cele mai vechi izvoare scrise care consemnează informații de ordin geografic și istoric referitoare la spațiul intracarpatic le datorăm lui Herodot care, în secolul al V-lea a. Chr., îi menționează pe agatârși pe râul *Marisos*², momentul marcând debutul protoistoriei acestei zone³. Din perspectiva sistemelor cronologice clasice, protoistoria este perioada de timp care se suprapune peste sfârșitul primei vârste a fierului, acoperă întreaga durată a celei de a doua și este întreruptă de epoca romană. În zona la care ne-am referit, aceasta continuă după momentul părăsirii provinciei Dacia, în perioada marilor migrații de pe parcursul mileniului I al erei creștine⁴. În lucrarea de față ne propunem să abordăm numai un segment cronologic al protoistoriei, anume primele etape din evoluția celei de a doua vârste a fierului.

Cunoașterii celei de a doua vârste a fierului în Transilvania i-a fost acordată o mare atenție din partea istoricilor. Contribuțiile lor, raportate la intervalul de timp și la teritoriu, sunt însă repartizate neuniform. Concret, ultimelor două secole înainte de cucerirea romană le-au fost dedicate numeroase studii, articole, monografii

¹ Subiectul pe care îl propun cititorilor revistei *Nemus* a constituit tema tezei de doctorat, coordonată de prof. univ dr. Ioan Glodariu, susținută public în 9 martie 2007 la Universitatea "Babeș Bolyai" din Cluj-Napoca. Demersul a fost finalizat în volumul *Celții pe Mureșul Mijlociu*, apărut la Sibiu, în 2007, în colecția *Bibliotheca Brukenthal*, XVI. Cu acest prilej, prezentăm, pentru un public mai larg, principalele coordonate ale rezultatelor cercetărilor.

² Herodot, *Istorie*, IV, 48, în *Izvoare privind istoria României*, vol. I, București, 1964, p. 31.

³ M. Babeș, R. Harhoiu, s. v. *protoistorie*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, București, 2000, p. 383.

⁴ *Ibidem*, p. 383-386.

etc., ele beneficiind de interesul a numeroși arheologi și istorici, în timp ce primele faze au rămas mai puțin cunoscute. Cercetările care au făcut posibilă întocmirea acestei lucrări au puține antecedente de ordinul monografiilor zonale.

Cei mai mulți dintre istorici consideră astăzi că celții au pătruns în Transilvania în a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr.⁵. Ca urmare a acestor evenimente, în unele teritorii situate în părțile vestice și nord-vestice ale României de astăzi s-au stabilit, pentru aproximativ două secole, comunități celtice⁶. Una dintre consecințe a fost aceea că prezența noilor veniți a determinat generalizarea principalelor caracteristici ale culturii *La Tène*⁷. Imaginea de ansamblu asupra vieții populațiilor care au trăit în spațiul intracarpatic pe parcursul celei de a doua vârste a fierului este limitată de numeroasele necunoscute care sunt, la rândul lor, o consecință a numărului mic de izvoare scrise la care ne putem raporta. Îmbunătățirea tabloului istoric, prin clarificarea unor aspecte de habitat, viață spirituală, cunoaștere a culturii

⁵ În legătură cu cronologia prezenței celților în Transilvania există o bibliografie vastă, din care nu vom cita decât unele dintre lucrările mai recente: I. H. Crișan, *Contribuții la problema celților din Transilvania*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 22, 2, 1971, p. 154-157; VI. Zirra, *Beiträge zur Kenntnis des keltischen Latène in Rumänien*, în *Dacia*, N. S., XV, 1971, p. 171-238; I. Nemeti, *Unele aspecte ale cronologiei Latène-ului în nord-vestul României*, în *Acta Musei Porolissensis*, X, 1986, p. 71-76; I. H. Crișan, A. Rustoiu, A. Palkó, *Descoperiri celtice de la Pruniș (jud. Cluj)*, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 35-37; I. V. Ferencz, *Cele mai timpurii descoperiri celtice pe cursul mijlociu al Mureșului*, în *Analele Banatului*, S. N., VI, 1998, p. 215-226; I. Glodariu, *Istoria și civilizația dacilor (sec. IV a. Chr – 106 p. Chr.)*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 2003, p. 75-76; A. Rustoiu, *Repere arheologice și istorice privind începutul colonizării celtice a spațiului intracarpatic*, în *Istros*, XII, 2005, p. 45-64. Unii autori consideră că acest moment trebuie plasat la începutul sec. al III-lea a. Chr. (V. Kruta, *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, Paris, 1990, p. 263).

⁶ I. H. Crișan, *op. cit.*, p. 154-157.

⁷ D. Popescu, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 233; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², București, 1977, p. 26, 31; I. Nemeti, *Problema relațiilor dintre traci și celți în nord-vestul României în lumina izvoarelor arheologice*, în *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 54.

materiale etc., poate fie realizată în urma analizei riguroase a documentelor arheologice. Pe de altă parte, studiile legate de civilizația celtică de pe teritoriul României trebuie să fie raportate la cunoștințele privind civilizația celtică europeană. Din acest motiv, considerăm oportună trecerea în revistă a principalelor momente ale istoriei celților continentali și a cadrului istoric în care se inserează noii veniți în spațiul intracarpatic, punctând cu precădere acele evenimente și fenomene istorice care au influențat zona pe care o studiem.

Cadrul istoric

Una dintre cele mai bine cunoscute civilizații barbare europene este cea făurită de celți. Acest fapt se datorează atât remarcabilului stadiu la care a ajuns societatea celtică, cât și participării la evenimente care au afectat lumea mediteraneană. Totodată, expansiunea lor pe continent a determinat difuzarea culturii *La Tène*.

Numele celților

Cuvântul *κελτοι*, folosit ca un atribut etnic, apare pentru prima oară în izvoarele grecești ale secolului al V-lea, în lucrarea *Europa* a lui Hecateu din Milet, păstrată fragmentar⁸. Ulterior, în contextul marii invazii din Balcani, ei au fost denumiți *Γαλάτοι*, apelativ care va fi folosit pe viitor pentru a-i desemna atât pe celții din est, cât și pe cei din vestul continentului⁹.

Astăzi, tendința în istoriografie este aceea de a utiliza termenul de celți, pentru perioada veche. Este de preferat, pentru evitarea unor confuzii, ca de la această regulă să nu se facă excepție decât în cazuri foarte bine argumentate¹⁰. Din acest motiv îi vom numi *celți* pe noii veniți în spațiul intracarpatic și în zonele de vest ale României actuale în a doua jumătate a secolului al IV-ea a. Chr.

⁸ D. Berciu, *Lumea celților*, București, 1970, p. 15; H. Hubert, *Celții și civilizația celtică*, București, 1983, p. 18; V. Kruta, *op. cit.*, p. 58. O succintă trecere în revistă a civilizației celtice continentale la Idem, *Celții*, București, 2001, *passim*.

⁹ Idem, *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, p. 17.

¹⁰ *Ibidem*, p. 22-23.

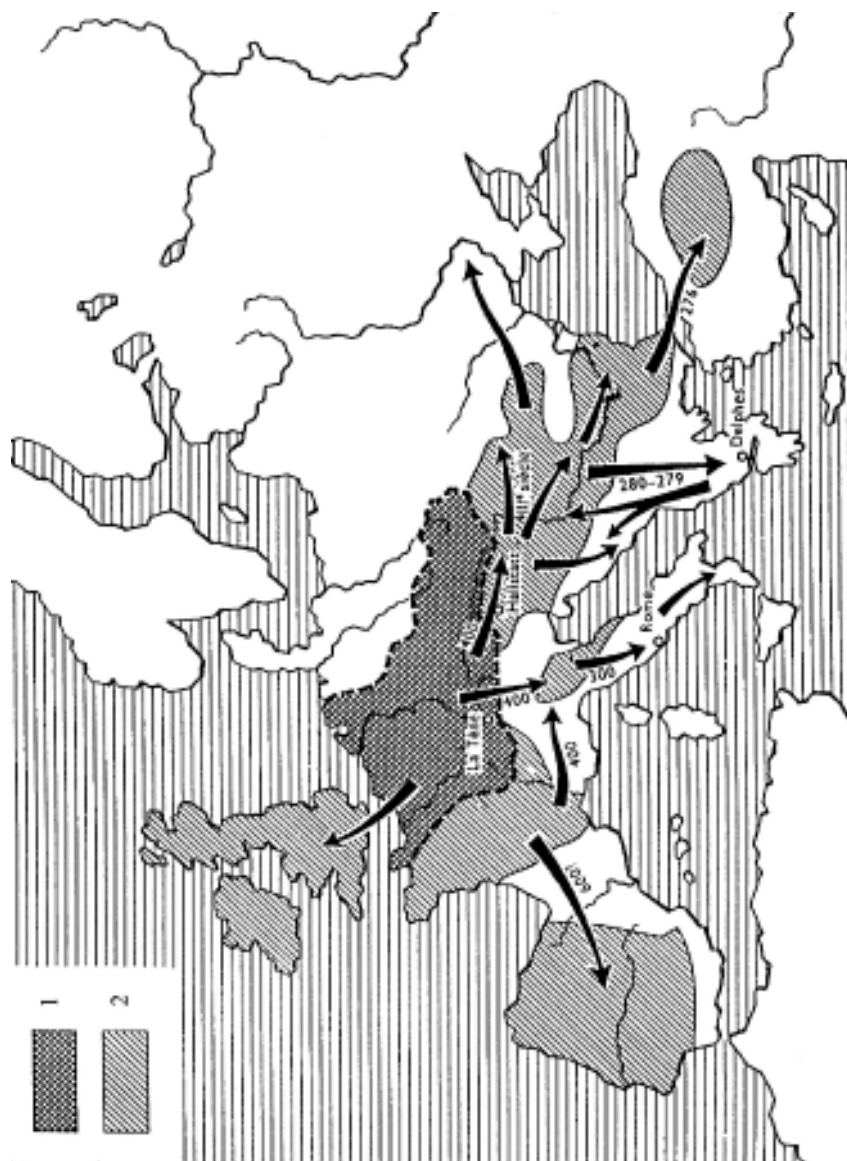

Fig. 1. Migrația istorică a celtilor în Europa (după M. Szabó).

Originea celților

Mențiunea în izvoare a numelui de celți, în secolul al VI-lea a. Chr., indică faptul că în acel moment ei reprezentau un grup etnic bine conturat, a cărui apariție este legată de nașterea comunităților de populații indo-europene, cel mai târziu în mileniul al III-lea¹¹. Evenimentele la care ne referim au fost determinate de pătrunderea în spațiul european a unor comunități umane răsăritene, probabil în valuri succesive, rezultatul fiind apariția unor popoare cunoscute din textele autorilor din antichitate: tracii, ilirii, germanii, veneții, celții, dar și grecii ori italicii¹².

În general, se presupune că cea mai mare parte a Europei centrale și de vest, începând din epoca bronzului și până la începutul primei vârste a fierului, a fost ocupată de ascendenții celților istorici¹³. Într-un cadru geografic ce cuprinde un spațiu întins și acoperă teritorii aflate astăzi în Austria, Boemia, o parte a Elveției, sudul Germaniei, estul Franței și al Belgiei, descoperirile arheologice datate în prima epocă a fierului atestă o omogenizare a caracteristicilor culturale care, cu mare probabilitate, a fost atribuită comunităților celtice (fig. 1)¹⁴.

Noțiunea de civilizație *La Tène*

Pentru cea de a doua vârstă a fierului, tendința actuală a istoriografiei este de a face cât mai clară distincția dintre termenul de *celți*, care se referă la o apartenență etnică, determinată de

¹¹ *Ibidem*, p. 126-131.

¹² H. Hubert, *Celții și civilizația celtică*, București, 1983, p. 51-69; V. Kruta, *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, p. 124.

¹³ V. Kruta, *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, p. 134-135.

¹⁴ Epoca, numită și *hallstattiană*, se caracterizează printr-o arie estică și una vestică, având fiecare condiții specifice de manifestare. Pentru aria vestică, atribuită predecesorilor celților istorici, este caracteristică acea *lume a prinților*, cunoscută prin morminte fastuoase și centre fortificate, uneori chiar cu ziduri din cărămidă nearsă, după modele și tehnici mediteraneene. *Ibidem*, p. 138-141. Termenul de *Hallstatt* a fost propus pentru a desemna cultura materială a primei vârste a fierului de către savantul suedez Hans Hildebrandt, la sfârșitul secolului al XIX-lea, după numele unei necropole cercetate în Austria. Cu aceeași ocazie, pentru a nominaliza civilizația materială a celților din cea de a doua epocă a fierului, el a propus termenul *La Tène*, după numele unei stațiuni situate la una dintre extremitățile lacului Neuchâtel. *Ibidem*, p. 35.

limbă, și acela de *laténian*, care se referă la un anumit tip de cultură materială¹⁵, chiar dacă noțiunea de *civilizație La Tène* a fost uneori utilizată cu un sens mai larg decât aceea de *civilizație celtică*, termenul fiind folosit și pentru desemnarea civilizației materiale realizate sau utilizate de alte populații “barbare” din acea epocă¹⁶.

La sfârșitul secolului al VI-lea și mai ales la sfârșitul veacului următor au avut loc transformări profunde ale societății celților de la nord de Alpi, în urma cărora acea “*lume a prinților*” a dispărut, lăsând locul unor “conduceri colective” la nivelul războinicilor grupurilor tribale. Aceste modificări au avut urmări sesizabile pe cale arheologică, referitoare la dispariția marilor centre fortificate, așezările rurale devenind principalul tip de habitat¹⁷. Acum se produc dispariția mormintelor tumulare cu inventare fastuoase și apariția cimitirelor plane birituale¹⁸.

Activitatea comercială derulată între zona transalpină și lumea mediteraneană se reorientează în secolul al V-lea, un rol important în mijlocirea acestor relații fiind jucat de centrele etrusce din nordul Italiei¹⁹. Pe plan economic, se constată, mai ales de la jumătatea secolului al V-lea, generalizarea metalurgiei fierului și se observă apariția unor motive ornamentale noi. Utilizarea pe scară largă a roții olarului a dus la modificarea formelor vaselor și la producția pentru o piață mai extinsă²⁰.

Migrațiile celților istorici

Transformările și restructurările descrise anterior au creat anumite tulburări în cadrul comunităților celtice, la care se adaugă și o creștere demografică, și pot fi considerate cauze care au contribuit la declanșarea migrațiilor, în secolul IV a. Chr.²¹. Zonele din care contingentele de celți au pornit spre Italia și spre ținuturile danubiene cuprind regiuni situate astăzi pe teritoriul mai multor state.

Tradiția istorică înregistrată de Titus Livius²² și de Trogus

¹⁵ *Ibidem*, p. 35; Idem, *Celții*, p. 16.

¹⁶ I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², p. 12.

¹⁷ V. Kruta *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, p. 178-179.

¹⁸ *Ibidem*, p. 65-66.

¹⁹ *Ibidem*, p. 156-163.

²⁰ *Ibidem*, p. 167.

²¹ *Ibidem*, p. 156-157.

²² Titus Livius, *Ab urbe condita*, V, 34.

Pompeius²³ consemnează creșterea demografică în rândul *biturigilor* conduși de regele *Ambigatus*, care găsește soluția rezolvării excesului de populație prin colonizarea altor regiuni.

Deplasările de populații spre sud. Peninsula Italică

Evenimentele desfășurate în Peninsula Italică sunt mai bine cunoscute din opera autorilor latini sau greci²⁴. Inventarele necropolelor celților stabiliți în Italia confirmă informațiile istorice și arată că noii veniți și-au însușit numeroase elemente ale culturii mediteraneene.

Deplasările de populații spre est

În același timp, un val tot atât de puternic precum cel care a lovit Italia s-a îndreptat spre regiunile din est. Începutul acestor raiduri a fost datat la sfârșitul secolului al V-lea a. Chr.²⁵. În această etapă evenimentele se desfășoară numai într-un spațiu restrâns și bine delimitat din Transdanubia, urmărindu-se exercitarea controlului asupra drumului chihlimbarului²⁶. Însă penetrarea decisivă va avea loc în prima treime a secolului al IV-lea, având ca ax principal Dunărea²⁷.

Prezența în Transdanubia

Cu toate că primele raiduri celtice la Dunărea mijlocie se datează la finele secolului al V-lea a. Chr., mișcările care au precedat pătrunderea decisivă în Transdanubia au fost înregistrate în secolul următor²⁸. Una dintre concluziile care pot fi trase pe baza vestigiilor arheologice este aceea că invazia din secolul al IV-lea a. Chr. s-a desfășurat în mai multe etape. Prima, între anii 400-375, a avut drept rezultat ocuparea unor teritorii din nord-vestul Ungariei și sud-vestul Slovaciei²⁹. Transilvania și părțile din vestul

²³ V. Kruta, *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, p. 190.

²⁴ Titus Livius, *Ab urbe condita*, V, 34; Trogus Pompeius, *Prologuri*, XXIV, 4, 1.

²⁵ V. Kruta, *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, p. 213.

²⁶ M. Szabó, *Les celtes de l'Est. Le second Âge du fer dans la Cuvette des Karpats*, Paris, 1992, p. 17; V. Kruta *Les celtes. Histoire et Dictionnaire*, p. 213; Idem, *Celții*, p. 100.

²⁷ M. Szabó, *op. cit.*, p. 213; V. Kruta, *Celții*, p. 100.

²⁸ M. Szabó, *op. cit.*, p. 17; V. Kruta, *Celții*, p. 100.

²⁹ V. Kruta, *Les celtes*, p. 212-214; Idem, *Celții*, p. 101.

României de astăzi au fost colonizate într-o a doua etapă, începând din cea de a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr.³⁰.

Aspectele menționate se plasează într-o epocă marcată de profunde frământări, în care războinicii celți, în căutarea gloriei și a bogăției, realizau fapte de arme. Ajunși în Transilvania, au ocupat anumite spații, în care au locuit aproape două secole.

Teritoriul pe care astăzi îl desemnăm ca spațiu intracarpatic este un areal bine individualizat din punct de vedere geo-morfologic, care a constituit încă din vechime, în ciuda aspectului său oarecum izolat, un mediu geografic ce a favorizat permanente întrepătrunderi și osmoze culturale, manifestate în maniere originale și favorizate de existența multiplelor căi de comunicație cu regiunile extracarpatic. Prin valea Mureșului în sud-vest și prin cea a Crasnei în nord-vest au loc principalele schimburi între bazinul transilvan și părțile central-europene, aceste căi fiind și principalele culoare de acces pe care le-au folosit diferitele populații care au ajuns în Transilvania, între care se numără și celții.

Repere pentru un istoric al cercetărilor

Deși interesul autorilor nu a avut ca obiect exclusiv zona Mureșului mijlociu, uneori a vizat și obiective aflate în acest areal. Un exemplu îl constituie capitolul redactat de către Károly Herepey în lucrarea publicată împreună cu Béla Cserni în 1901³¹. Cele mai numeroase dintre studiile înregistrate au vizat descoperirile atribuite celților de pe o arie mai întinsă (cuprinzând Ungaria³², Transilvania³³, teritoriile vestice ale României, sau chiar întreg spațiul european locuit de celți³⁴).

Executarea unor lucrări edilitare a condus la apariția unor complexe arheologice și astfel sunt înregistrate primele "săpături de salvare". În același interval de timp sunt înregistrate și primele încercări de întocmire a unor sinteze privind descoperirile celtice transilvănene.

³⁰ A. Rustoiu, *Repere arheologice ...*, p. 48.

³¹ K. Herepey, B. Cserni, *Alsófehér Vármegye Történelme*, Alba Iulia 1901.

³² Fr. Pulskey, *A keltak uralom emlékei Magyarországbán*, în *Archeologiai Közlemények*, XIII, Budapest, 1879, p. 1-22.

³³ D. Popescu, *Celții în Transilvania. Starea cercetărilor arheologice*, în *Transilvania*, 75, 8-9, 1944, p. 53-80.

³⁴ P. Jacobsthal, *Early Celtic Art*, Oxford, 1944.

Un prim demers, chiar dacă dintr-o perspectivă generală, a fost înregistrat în a doua jumătate a secolului al XIX-lea³⁵.

A doua jumătate a secolului al XX-lea a constituit o perioadă în care cercetarea celei de a doua epoci a fierului s-a intensificat. Săpăturile sistematice efectuate, precum și publicarea rezultatelor cercetărilor au permis conturarea unor ipoteze istorice bazate pe o mai mare cantitate de informații arheologice. Descoperirea, în nord-vestul României, a unor piese de mare valoare a condus la sporirea interesului pentru cultura materială și istoria celților din spațiul intracarpatic.

Ultimele două decenii ale secolului al XX-lea sunt marcate de apariția unei noi generații de arheologi, ale căror preocupări vizează cu preponderență cea de a doua vârstă a fierului.

Sintetizând literatura istorică menționată, remarcăm că, în stadiul actual al cercetărilor, se acceptă prezența celților în vestul României actuale, precum și în unele teritorii situate în interiorul arcului carpatic începând din *La Tène*-ul timpuriu. În date absolute, cele mai vechi manifestări înregistrate, specifice acestei civilizații, se datează la mijlocul și în cea de a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr³⁶. Unele dintre descoperirile întâmplătoare ar putea și ele să certifice începutul unor necropole la același palier cronologic³⁷.

Prezența celților în zonele intracarpatică încetează brusc la sfârșitul subfazei *La Tène* C₁, situație care, în date absolute, poate fi plasată pe parcursul primei părți a secolului al II-lea a. Chr³⁸.

³⁵ Fr. Pulskey, *op. cit.*, p. 1-22.

³⁶ În legătură cu cronologia prezenței celților în Transilvania, vezi: I. H. Crișan, *Contribuții la problema celților din Transilvania*, p. 154-157; Idem, *Burebista și epoca sa*², p. 19-30; I. Némethi, *Unele aspecte ale cronologiei Latène-ului*, p. 71-76; I. H. Crișan, A. Rustoiu, A. Palko, *op. cit.*, p. 35-37; A. Rustoiu, *Les matériels celtiques de l'habitat dace de Sighișoara-Wietenberg*, în vol. *Les Celtes et les Thraco-daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca, 2000, p. 182-184; I. Glodariu, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 2003, p. 73, 76.

³⁷ I. V. Ferencz, *Cele mai timpurii descoperiri celtice*, p. 215-226.

³⁸ I. H. Crișan, A. Rustoiu, A. Palko, *op. cit.*, p. 36-38; A. Rustoiu, *Les matériels celtiques*, p. 182-184; I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Considerații pe marginea unor materiale descoperite la Șeușa (com. Ciugud, jud. Alba)*, în *Istros*, XII, 2005, p. 241, 245.

Descoperirile arheologice provenind de pe cursul mijlociu al Mureșului reflectă nivelul actual al cunoștințelor asupra arealului propus de noi pentru a fi analizat, pe durata primelor etape ale *La Tène*-ului. Privind în ansamblu datele oferite de un catalog al descoperirilor recent publicat³⁹, se poate observa că avem de-a face cu 52 de descoperiri, provenind de pe teritoriul a 41 de localități. Limita nordică a spațiului cercetat este fixată în comuna Luna (județul Cluj), iar cea de a doua, spre vest, este dată de localitatea Săvârșin (județul Arad) (**fig. 2**).

Concluzia care se poate cu ușurință desprinde din analiza catalogului este necesitatea intensificării cercetărilor, de suprafață și sistematice, în scopul creșterii numărului descrierilor contextelor descoperirilor⁴⁰.

Sintetizând rezultatele demersului nostru, pe baza informațiilor de care dispunem în prezent, contextul arheologic și istoric pe cursul mijlociu al Mureșului arată astfel:

Herodot menționează prezența *agatârșilor* în etapa finală a primei vârste a fierului în Transilvania, pe valea Mureșului⁴¹. Prin intermediul cercetărilor arheologice au fost descoperite vestigiile unui grup cultural care a fost prezent în zonă de la începutul secolului al VI-lea⁴² și până spre mijlocul secolului al V-lea⁴³, care reprezintă ultimul orizont cunoscut al primei vârste a fierului în spațiul intracarpatic.

Transilvania, precum și vestul și nord-vestul României de astăzi, au fost colonizate de celți, așa cum am mai arătat, începând din a doua jumătate a secolului al IV-lea a. Chr.⁴⁴. În Câmpia Tisei, prin cercetări arheologice, s-a demonstrat că celții au întâlnit în

³⁹ I. V. Ferencz, *Celții pe Mureșul mijlociu*, p. 37-52.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 52.

⁴¹ Herodot, *Istorie*, IV, 104.

⁴² V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 134.

⁴³ *Ibidem*, p. 125-133.

⁴⁴ Acest moment este indicat de o serie de descoperiri arheologice. Pentru aceasta vezi: I. Némethi, în *Acta Musei Porolissensis*, X, 1986, p. 71; Idem, în *Thraco-Dacica*, IX, 1-2, 1988, p. 72-73; Idem, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1-2, 1993, p. 122; Idem, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, București, 1999, p. 127-128; I. V. Ferencz, în *Analele Banatului*, S. N. VI 1998, p. 215-216; A. Rustoiu, în *Istros*, XII, 2005, p. 45-64.

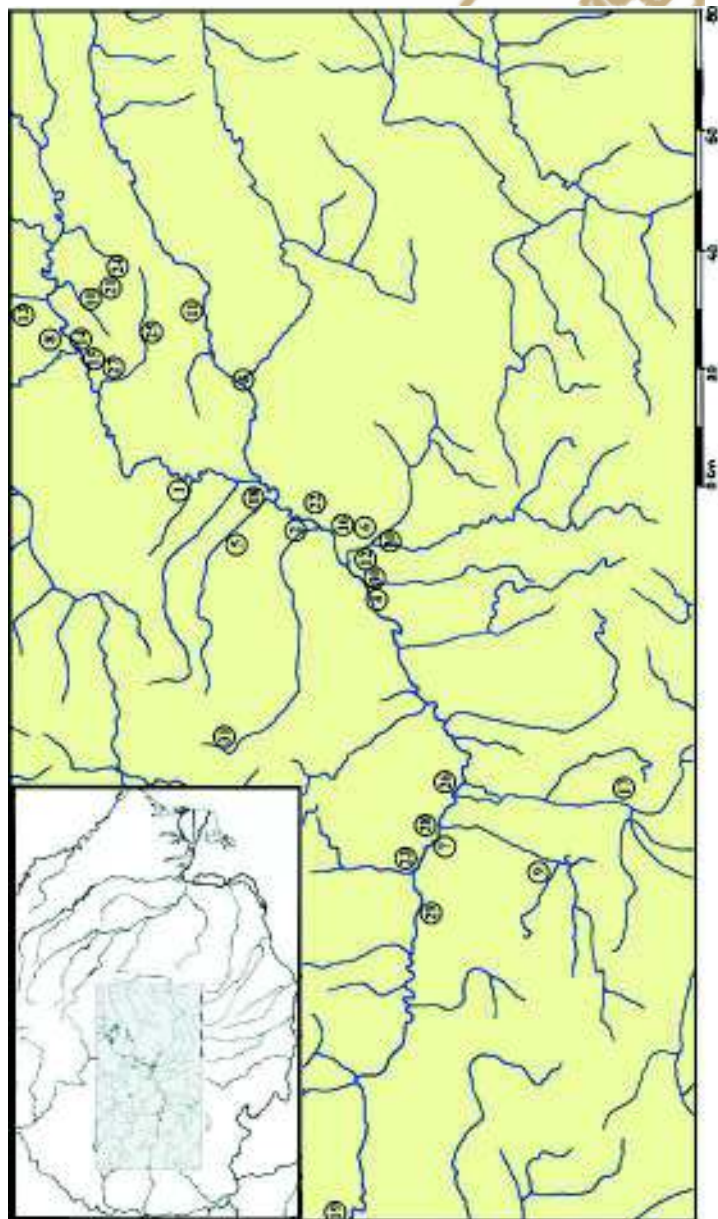

Fig. 2. Descoperiri datând din *La Tène*-ul timpuriu și mijlociu, provenind de pe cursul mijlociu al Mureșului. 1. Aiud; 2. Alba Iulia; 3. Blaj; 4. Blandiana; 5. Craiva; 6. Cut; 7. Deva; 8. Gligorești; 9. Hațeg; 10. Heria; 11. Jidvei; 12. Lancrăm; 13. Luncani; 14. Micoșlaca; 15. Noșlac; 16. Oarda de Jos; 17. Ohaba Ponor; 18. Pețelca; 19. Săvârșin; 20. Sebeș; 21. Slivăș; 22. Șeușa; 23. Șolmuș-Bălaia; 24. Șona; 25. Turdaș (Alba); 26. Turdaș (Hunedoara); 27. Uioara de Jos; 28. Uroi; 29. Vețel; 30. Vințu de Jos; 31. Zlatna.

momentul sosirii lor o populație eterogenă, având în componență elemente scitice și tracice⁴⁵. În nordul acestei arii, această populație a fost identificată de către unii cercetători cu *sigynii*⁴⁶ menționați de izvoarele istorice⁴⁷. Din punct de vedere arheologic, manifestările acestei populații au fost definite ca grupul Sanislău-Nir, o componentă a fenomenului mai larg Szentes-Vekerzug-Chotin, care a evoluat în arealul menționat în secolul al V-lea și în prima jumătate a veacului următor⁴⁸.

Pentru intervalul de timp cuprins între circa 450 și 350/330 a. Chr., adică din momentul înregistrării ultimelor înmormântări scitice⁴⁹ și până când par primele morminte celtice, nu dispunem de informații literare sau arheologice despre comunitățile umane din Transilvania și, implicit, despre locuitorii văii Mureșului⁵⁰. Situația constatată o considerăm o consecință a lipsei cercetărilor.

Celții în Transilvania

Ocuparea unor teritorii transilvănene s-a desfășurat în mai multe etape, așa cum indică descoperirile arheologice, însă lipsa cercetărilor creează dificultăți în încercarea de a preciza aceste faze. Pentru partea de nord-vest a României, în special ca urmare a investigațiilor de la Pișcolt, au putut fie distinse patru orizonturi

⁴⁵ I. Némethi, în *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 50-51.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Herodot, *Istoriei*, V, 9, în *Izvoare privind istoria României*, vol. I, p. 67; Apollonios din Rodos, *Argonauticele*, IV, 320, în *Izvoare privind istoria României*, vol. I, p. 141.

⁴⁸ Descoperirile aparținând grupului Sanislău-Nir au fost încadrate, din punctul de vedere al sistemelor cronologice clasice, în cadrul etapei Hallstatt D₂, perioadă care corespunde etapei *La Tène A* în Europa centrală: I. Némethi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*, p. 127.

⁴⁹ V. Vasiliev, *op. cit.*, p. 138.

⁵⁰ I. H. Crișan, A. Rustoiu, A. Palkó, *op. cit.*, p. 35; A. Rustoiu, în *Istros*, XII, 2005, p. 51; C. I. Popa, R. Totoianu, *Câteva probleme ale epocii Latène în lumina descoperirilor recente de la Lancrăm (or. Sebeș) – "Glod" (jud. Alba)*, în vol. *Les Celtes et Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Bistrița, 2000, p. 76; C. I. Popa, M. Simina, *Cercetări arheologice la Lancrăm "Glod"*, Alba Iulia 2004, p. 66.

cronologice⁵¹.

Mențiunea lui Trogus Pompeius, conform căreia “Galii (celții – n. n.) au supus pe panoni și timp de mai mulți ani au dus războaie cu sorți schimbătoare cu vecinii lor”⁵², se referă foarte probabil la evenimentele desfășurate în zona de care ne ocupăm la puțin timp după apariția noilor sosiți⁵³.

Recent s-a emis ipoteza participării unor grupuri de *senoni* la primele raiduri ale celților în Transilvania⁵⁴. Răspândirea artefactelor celtice timpurii pare să indice faptul că la aceste evenimente au participat unele contingente originare din Transdanubia, alături de altele din zonele alpine⁵⁵. Prezența unor comunități originare din zona alpină central-europeană este indicată și prin existența unor instalații de încălzit având analogii în acel areal⁵⁶. Odată cu sosirea lor, în bazinele principalelor râuri, Mureș, Someș și Târnave, precum și pe văile unora dintre afluenții acestor râuri, iau naștere așezări rurale și apar necropole, modul de trai căpătând un aspect similar cu al celui cunoscut în toate teritoriile locuite de celți în centrul continentului.

Celții în zona Mureșului mijlociu

Pentru a înțelege mai bine aspectele civilizației materiale și spirituale ale comunităților omenești care au locuit în zona Mureșului mijlociu în perioada propusă spre studiu, considerăm utilă o sinteză a rezultatelor cercetărilor.

Complexele de locuire

Habitatul populațiilor care au locuit în Transilvania și implicit pe cursul mijlociu al Mureșului în primele etape ale celei de a doua epoci a fierului este mai puțin cunoscut. Unele monografii și

⁵¹ I. Némethi, în *Thraco-Dacica*, 14, 1-2, 1993, p. 122, 128; Vl. V. Zirra, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 48, 2, 1997, p. 128.

⁵² Trogus Pompeius, *Istoria lui Filip*, XXIV, 5, în vol. *Izvoare privind istoria României*, vol. I, p. 357.

⁵³ I. Glodariu, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 2003, p. 77.

⁵⁴ A. Rustoiu, în *Apulum*, XLII, 2005, p. 63-65; Idem, în *Istros*, XII, 2005, p. 48-51.

⁵⁵ Idem, în *Apulum*, XLII, p. 57-58; Idem, în *Istros*, XII, p. 51.

⁵⁶ I. V. Ferencz, D. Ferencz, în *Revista Bistriței*, XV, 2001, p. 43.

studii publicate în ultimii ani au făcut posibilă schițarea unor trăsături generale ale acestei problematice⁵⁷.

Examinând relieful zonei noastre, se poate observa că modalitatea aleasă de comunitățile celei de a doua epoci a fierului pentru întemeierea așezărilor prezintă clare similitudini cu situația documentată în ariile geografice situate în vestul și nord-vestul României actuale. Astăzi, se cunosc 13 puncte cu descoperiri care documentează existența unor locuri izolate sau așezări⁵⁸. Ele sunt dispuse în lunca sau pe terasele fertile ale acestui râu sau ale unor afluenți. O situație oarecum aparte în cadrul zonei noastre este aceea de la Gligorești, unde a fost locuit un grind format în zona confluenței Arieșului cu Mureșul⁵⁹, dar locuirea în condiții geografice de acest fel este atestată în multe cazuri în zona Careiului⁶⁰.

Toate așezările au un pronunțat caracter rural, situarea lor în zone prielnice pentru cultivarea solului fiind firească dacă

⁵⁷ I. V. Ferencz, în *Apulum*, XXXIV, 1997, p. 79-92; Viorica Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2000; C. I. Popa, R. Totoianu, *op. cit.*, p. 51-134; I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Finds from Șeușa (Alba County) Belonging to middle La Tène*, în vol. *Les Celtes et les Thraco-Daces de l'Est du Bassin des Carpates*, Cluj-Napoca 2000, p. 22-50; A. Rustoiu, G. T. Rustoiu, *Despre originea și difuziunea cerceilor cu ornamente spiralice din Dacia preomană*, în *Apulum*, XXXVII/1, 2000, p. 177-192; I. V. Ferencz, D. Ferencz, în *Revista Bistriței*, XV, 2001, p. 39-53; A. Rustoiu, *Habitat und gesellschaft im 4.-2. jh. V. Chr.*, în vol. *Habitat und gesellschaft im Western und Nordwestern Rumäniens vom ende des 2. Jartausends v. Chr. Zum anfang des 1. Jahrtausends n. Chr. (11. Jh. v. Chr.-2.Jh. n. Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 49-90; C. I. Popa, M. Simina, *op. cit.*

⁵⁸ Numărul mic al locuirilor în primele etape ale celei de a doua vârste a fierului comparativ cu epoca regatului a fost remarcat în repetate rânduri pentru întreaga Transilvanie. I. Glodariu, în *Symposia Thracologica*, 7, 1989, p. 126; Viorica Crișan, *op. cit.*, p. 86.

⁵⁹ F. Gogâltan, A. Ursuțiu, I. Al. Aldea, *Gligorești, "La Holoame", com. Luna, jud. Cluj*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Campania 1998, Vaslui, 1999, nr. 60, p. 51-52; F. Gogâltan, A. Ursuțiu, I. Al. Aldea, în *Apulum*, XLI, 2004, p. 66, 69, 74, Pl. II.

⁶⁰ I. Némethi, în *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 54.

ținem seama că avem de a face cu o populație de agricultori și crescători de animale⁶¹.

Locuințele descoperite până în prezent în zonă sunt în totalitate adâncite, de tipul semi-bordeiilor. Astfel de locuințe sunt construite și mai târziu, în epoca dacică⁶². Planul are în unele cazuri o formă cvasi-rectangulară, cum a fost constatat la Lancrăm⁶³ sau la Șeușa⁶⁴. La Gligorești a fost identificată o locuință adâncită având o formă aproape circulară⁶⁵.

Construcțiile erau în general puțin adâncite în pământ și unele aveau pereții realizați din împletitură de nuiiele lipită cu lut, în timp ce altele este posibil să fi avut pereți din scânduri sau din bârne⁶⁶. Acoperișurile, din trestie, stuf, papură sau din paie, se sprijineau pe o structură din lemn și aveau formă conică ori erau "în două ape", iar streșina ajungea probabil până la pământ⁶⁷. Materialele de construcții utilizate sunt cele aflate la îndemână, situație comună întregului areal locuit în antichitate de către celți⁶⁸. Materiile prime din categoria celor vegetale (lemn, nuiiele, stuf etc.), precum și lutul au avut ponderea cea mai mare⁶⁹.

Pe baza datelor de care dispunem, putem presupune că încăperile erau încălzite, în anumite cazuri, cu ajutorul unor instalații construite din piatră, lut și, poate, prin intermediul unor vetre cu marginile înălțate⁷⁰.

⁶¹ D. Popescu, în *Istoria României*, vol. I, București, 1960, p. 233; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*², p. 26, 31; I. Nemeti, în *Symposia Thracologica*, 8, 1990, p. 54.

⁶² I. Glodariu, *Arhitectura dacilor - civilă și militară - (sec. II î. e. n. - I e. n.)*, Cluj-Napoca, 1983, p. 10.

⁶³ C. I. Popa, R. Totoianu, *op. cit.*, p. 62; C. I. Popa, M. Simina, *op. cit.*, p. 52.

⁶⁴ I. V. Ferencz, M. M. Ciută, *Finds from Șeușa*, p. 24; I. V. Ferencz, D. Ferencz, *op. cit.*, p. 40, Pl. IV.

⁶⁵ F. Gogâltan, A. Ursuțiu, I. Al. Aldea, *Gligorești, "La Holoame", com. Luna, jud. Cluj*, în *Cronica Cercetărilor Arheologice*, Campania 1998, Vaslui, 1999, nr. 60, p. 22.

⁶⁶ I. V. Ferencz, D. Ferencz, *op. cit.*, p. 40.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 42.

⁶⁸ F. Adouze, O. Buchsenschutz, *Ville villages et campagnes de l'Europe celtique*, Paris, 1989, p. 53.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 53-57.

⁷⁰ I. V. Ferencz, D. Ferencz, *op. cit.*, p. 43.

Iluminatul se făcea probabil pe cale naturală, prin intermediul unor deschizături practicate în pereți sau tavan, precum și prin spațiul destinat intrării⁷¹.

În privința dispunerii locuințelor în cadrul așezărilor, siturile de la Ciumești și Morești oferă o imagine concludentă. La Ciumești bordeiele au fost construite la distanță relativ mare una de alta (circa 60-120 m), fiind totuși grupate câte două sau câte trei⁷². La Morești s-a constatat o situație asemănătoare⁷³.

Materialele arheologice descoperite în cadrul așezărilor și locuirilor izolate sunt reprezentate în special de ceramică (lucrată la roată și cu mâna), dar nu lipsesc nici obiecte confecționate din metal, os sau sticlă.

Obiectele confecționate din material ceramic au cea mai mare pondere în cadrul materialelor arheologice.

Descoperiri cu caracter funerar

În interiorul arcului carpatic, dar și în zona de nord-vest a României, necropolele celtelor sunt plane și birituale. Ele conțin atât morminte de înhumare, cât și de incinerare. Între acestea din urmă se disting cazuri în care resturile cinerare au fost depuse direct în groapă și altele în care pentru aceasta a fost folosit un vas ca urnă⁷⁴. Biritualismul caracterizează civilizația *La Tène* încă din faza inițială⁷⁵ și este specific și pentru necropolele celtice din Transilvania și din Ungaria orientală. El este atestat încă din momentul implantării civilizației celtice în aceste spații și persistă până la dispariția ei din regiunile menționate⁷⁶.

⁷¹ *Ibidem*, p. 43-44.

⁷² VI. Zirra, în *Studii și Comunicări Satu Mare*, 4, 1980, p. 69.

⁷³ K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer Vor- und Frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979, p. 35-44, Fig. 13.

⁷⁴ I. H. Crișan, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 22, 2, 1971, p. 153; *Idem*, în *Marmația*, II, 1971, p. 72.

⁷⁵ V. Kruta, *Les Celts. Histoire et Dictionnaire*, p. 174-175.

⁷⁶ VI. Zirra, în vol. *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations, Bibliotheca Historica Romaniae Monographs XVI*, București, 1975, p. 48; I. Nemeti, în *Thraco-Dacica*, IX, 1-2, 1988, p. 49-73; *Idem*, în *Thraco-Dacica*, X, 1-2, 1989, p. 75-114; *Idem*, în *Thraco-Dacica*, XIII, 1-2, 1992, p. 59-112; *Idem*, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1-2, 1993, p. 117-129.

Pe cursul mijlociu al Mureșului au fost identificate necropole la Aiud⁷⁷ și Blandiana⁷⁸, la care se mai adaugă unele materiale descoperite în diverse localități care pot fi incluse, cu probabilitate, în categoria obiectelor de inventar funerar. Numărul acestor tipuri de situri cunoscute în prezent este net inferior, pe cursul mijlociu al Mureșului, în comparație cu al celor provenind din așezări. De asemenea, trebuie remarcat că nici o necropolă din zona de care ne ocupăm nu a fost cercetată sistematic.

Nu de puține ori, printre materialele arheologice provenind din inventare funerare se numără piese deosebite ca aspect și valoare. Între acestea merită enumerate: coifurile (Hațeg, Silivaș – **fig. 3**, Aiud, Săvârșin), spade, unele recipiente realizate din material ceramic (**fig. 4**), precum și alte categorii de obiecte. Prezența în inventarele funerare a unor astfel de obiecte indică prestigiul de care se bucura defunctul în cadrul comunității.

Fig. 4. Vas celtic cu două torți antropomorfe, descoperit la Blandiana.

Fig. 3. Coiful de la Silivaș (foto M. Egri).

⁷⁷ I. H. Crișan, în *Sargetia*, X, 1973, p. 50-51; Idem, în *Studii și Comunicări Brukenthal*, 18, 1974, p. 71-96.

⁷⁸ I. Al. Aldea, în *Apulum*, XXI, 1983, p. 415-42; I. Al. Aldea, H. Ciugudean, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 37-43.

Războinicii

În privința armamentului și a tacticii de luptă utilizate de luptătorii celți, mărturiile arheologice de care dispunem completează și confirmă relațiile autorilor din antichitate. Descoperirile din aria cercetată ilustrează existența panopliei militare caracteristice unei arii largi locuite de celți. Este vorba de spadă, lance și scut⁷⁹, la care se adaugă uneori cuțite. În cazuri excepționale apar coifuri, cămăși de zale și chiar cnemide grecești, cum vedem la Ciumești⁸⁰. Dar această situație nu poate fi generalizată, complexul de la Ciumești constituind, prin inventarul respectiv, un unicat în întreaga arie celtică cunoscută. În acest teritoriu s-a constatat că echipamentul complet a fost rezervat numai elitelor⁸¹ și chiar obiectele care compun echipamentul defensiv este rar în descoperiri⁸².

La Aiud, de unde provin mai multe arme, pare să fi fost înmormântat un personaj de rang înalt⁸³. Inventarele sărace ale

⁷⁹ Acestea sunt armele cele mai răspândite la celți în cea de a doua epocă a fierului. V. Kruta, *Les celtes*, p. 165.

⁸⁰ M. Rusu, O. Bandula, *Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare, 1970.

⁸¹ V. Kruta, *Les celtes*, p. 256.

⁸² *Ibidem*, p. 165.

⁸³ La Aiud, între materialele provenind din necropola I s-a păstrat o teacă de spadă ornamentată cu dragoni afrontați, care a fost decorată cu doi butoni acoperiți cu foiță de aur. De asemenea, cel puțin una dintre cele două aplici ornamentale era acoperite cu foiță de aur, motiv pentru care luăm în calcul posibilitatea ca ele să provină din același inventar funerar. Pe baza argumentelor prezentate, credem că este posibil ca în necropola de la Aiud să fi fost înmormântat un personaj cu rang deosebit în întreaga zonă. Coiful fragmentar descoperit la Aiud ar fi putut aparține aceluiași războinic. Morminte ale unor căpetenii, având inventare deosebit de bogate, au fost descoperite și în alte necropole, fiind de obicei prezente câte unul într-o necropolă. Situația se prezintă în acest fel la Apahida: I. H. Crișan, în *Acta Musei Napocensis*, VIII, 1971, p. 44; VI. Zirra, în *Dacia*, N. S., XX, 1975, p. 142-146, fig. 11, și la Ciumești: M. Rusu, O. Bandula, *op. cit.* Trebuie menționat că din inventare funerare provenind din zona Mureșului mijlociu se cunosc în total trei coifuri: de la Aiud, Săvârșin și zona Hațegului. O a patra piesă face parte din lotul "de la Silivaș", a cărui proveniență este incertă. Toate cele patru indică prezența unor căpetenii: V. Kruta, *Les celtes*, p. 256. Prezența în zona Mureșului mijlociu a patru dintre cele șapte coifuri

altor morminte, care conțin doar sulite sau lănci, par să indice prezența unor luptători care se situau pe o poziție ierarhică inferioară. Această ierarhizare a războinicilor pare să fie confirmată și de cercetarea unor complexe funerare din alte spații etno-culturale⁸⁴.

Pieșele de harnașament, descoperite cu preponderență în inventare funerare, indică și ele statutul social al defuncțiilor. În general, mormintele în care au fost descoperite pieșe de harnașament sau de car (când este cunoscut contextul descoperirii) au în componență și arme⁸⁵. Aceasta indică apartenența celui înmormântat la categoria războinicilor.

Componența garniturilor de armament din inventarele funerare ilustrează existența unei elite echipate pentru a lupta călare, susținută de formațiuni mobile de luptători pedestri, echipați ușor⁸⁶.

Vestimentația

Accesoriile vestimentare și podoabele care provin din așezări, dar mai ales din inventare funerare, sunt singurele pieșe care ne furnizează informații asupra costumației celților de pe Valea Mureșului în perioada studiată. Chiar dacă numărul lor este redus, asemănarea cu pieșe provenind din alte spații geografice locuite de celți indică identitatea celtică a comunităților care le-au vehiculat. Particularitățile costumului reflectă nu numai rangul, ci și apartenența socială la o comunitate etnică⁸⁷. Cele mai răspândite în descoperirile arheologice ale epocii *La Tène* sunt podoabele și pieșele vestimentare confecționate din metale comune, din bronz și, nu de puține ori, din fier.

Fibulele

Fibulele celtice care au fost descoperite în zona de care ne ocupăm pot fi împărțite, ținând cont de schemele tipologice clasice, în două mari categorii: agrafele al căror picior nu este prins de

celtice cunoscute până în prezent pe teritoriul României (M. Gumă, în *Thraco-Dacica*, XII, 1-2, 1991, p. 102, unde nu apare coiful de la Aiud – n. n.) indică importanța deosebită a zonei.

⁸⁴ G. Florea, în vol. *Comerț și civilizație. Transilvania în contextul schimburilor comerciale și culturale în antichitate*, Cluj-Napoca, 2005, p. 48.

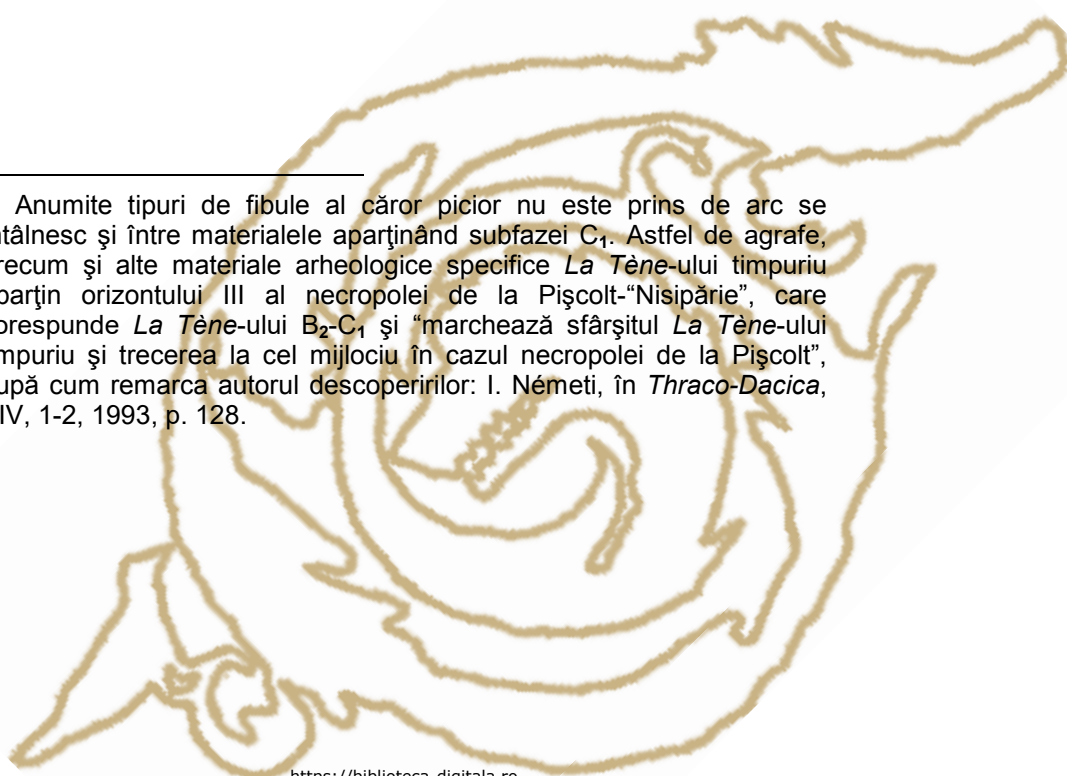
⁸⁵ Există și unele excepții, precum mormântul 108 de la Pișcolt: I. Némethi, în *Thraco-Dacica*, X, 1-2, 1989, p. 112-113, și poate cel de la Turdaș.

⁸⁶ V. Kruta, *Les celtes*, p. 165.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 168.

arc sunt specifice, în general, pentru fazele timpurii ale *La Tène*-ului⁸⁸, în timp ce piesele care au piciorul legat de arc printr-un semi-

⁸⁸ Anumite tipuri de fibule al căror picior nu este prins de arc se întâlnesc și între materialele aparținând subfazei C₁. Astfel de agrafe, precum și alte materiale arheologice specifice *La Tène*-ului timpuriu aparțin orizontului III al necropolei de la Pișcolt-“Nisipărie”, care corespunde *La Tène*-ului B₂-C₁ și “marchează sfârșitul *La Tène*-ului timpuriu și trecerea la cel mijlociu în cazul necropolei de la Pișcolt”, după cum remarcă autorul descoperirilor: I. Némethi, în *Thraco-Dacica*, XIV, 1-2, 1993, p. 128.

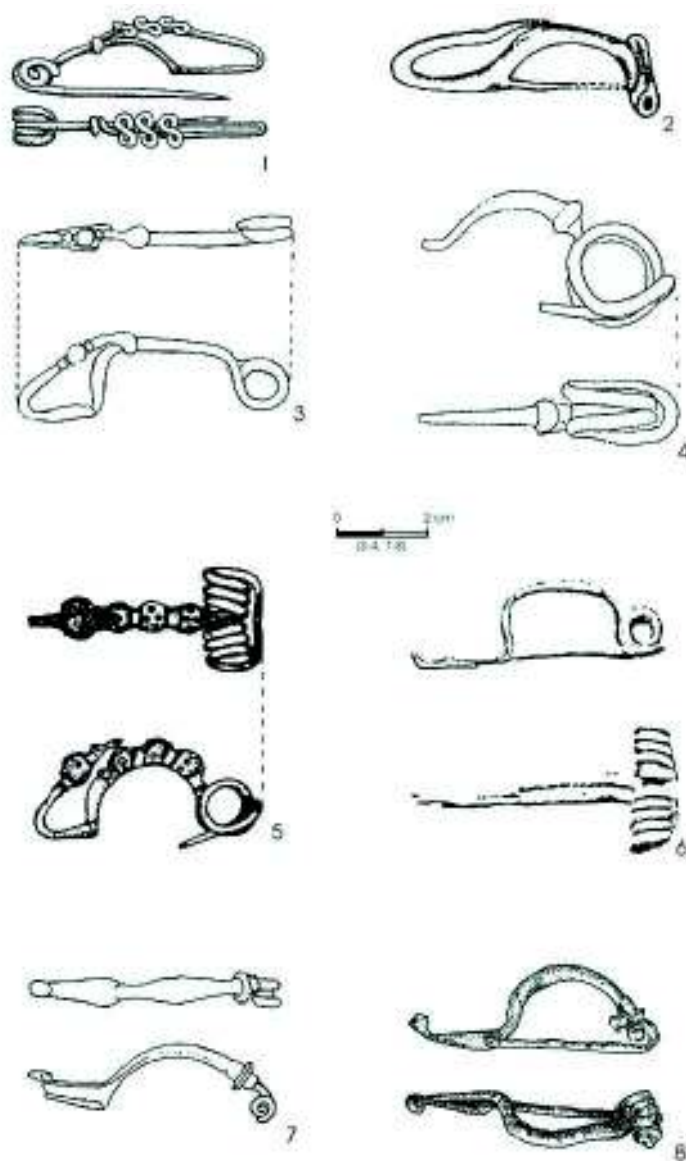

Fig. 5. Fibule provenind din zona Mureșului mijlociu:
 1. Ohaba-Ponor (după C. S. Nicolăescu-Plopșor; 2. Aiud (după I. H. Crișan);
 3-4. Șeușa; 5. Pețelca (după I. H. Crișan); 6. "Silivaș" (după M. Roska);
 7. Alba Iulia; 8. Turdaș (după M. Roska).

manșon sau prin răsucirea capătului piciorului în jurul arcului, sub forma unor spirale, sunt specifice *La Tène*-ului mijlociu.

Din zona cursului mijlociu al Mureșului se cunosc fibule aparținând ambelor categorii tipologice, precum și două agrafe specifice unor perioade mai timpurii, care pot avea legătură cu descoperirile datate în cea de a doua vârstă a fierului, aparținând tipului *Certosa* (fig. 5).

Brățări și verigi pentru picioare

În lumea celtică, brățările și colanele s-au numărat printre podoabele cele mai apreciate. Din acest motiv și varietatea tipologică a acestor artefacte este considerabilă. Pentru moda celților, se poate spune că *torques*-urile sunt podoabe specifice⁸⁹. Din categoria lor, în spațiul geografic de care ne ocupăm nu cunoaștem decât două exemplare. Unul dintre ele provine de la Turdaș (comuna Hopârta, județul Alba), iar celălalt din împrejurimile Hațegului.

Podoabele realizate din pastă de sticlă sunt și ele prezente în descoperiri de la Aiud și Șeușa (fig. 6). Seria continuă cu verigile de gleznă cu semiove, de felul celei descoperite întâmplător la Uroi (fig. 7), iar seria obiectelor de podoabă și cu rol în vestimentație se încheie cu centurile ornamentale. Din această categorie, un exemplar provine de la Vețel.

Ocupații și economie

Chiar dacă nu dispunem de prea multe dovezi ale practicării diverselor meserii, ele nu lipsesc cu desăvârșire și atestă unele meșteșuguri casnice sau specializate. Una dintre ocupațiile de bază ale populației care a locuit în zona Mureșului mijlociu, în epoca studiată, a fost agricultura, însă, cu excepția amplasamentului așezărilor, nu dispunem de alte dovezi ale practicării ei. În general, în teritoriile locuite de celți, agricultura era adaptată la condițiile locale, fiind orientată cu preponderență spre producția cerealieră și spre creșterea animalelor⁹⁰. Până în acest moment nu au fost descoperite unelte agricole.

Alte meserii, precum prelucrarea metalelor sau a osului, par să fie indicate prin prezența unor unelte sau piese în curs de

⁸⁹ M. Rusu, în *Apulum*, VI, 1967, p. 99; M. Gramatopol, *Artele miniaturale în antichitate*, București, 1991, p. 197.

⁹⁰ V. Kruta, *Les Celts. Histoire et Dictionnaire*, p. 180.

prelucrare, provenind din inventarul unui complex cercetat la Vințu de Jos.

Fig. 6. Fragment de brățară celtică din sticlă, provenind de la Aiud.

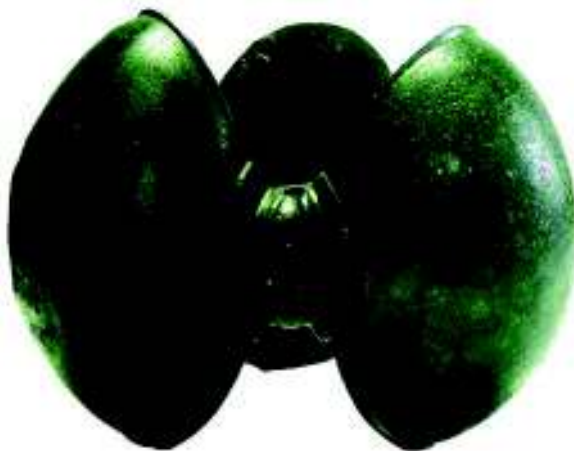

Fig. 7. Verigă pentru picior cu semiove provenind de la Uroi.

Dovezi ale realizării unor materiale textile ne sunt furnizate, în mod indirect, de prezența fusaiolelor, acest meșteșug fiind strâns legat de creșterea animalelor, așa cum se poate presupune și despre prezența unor foarfeci în morminte. Confecționarea unor materiale textile din fibre vegetale nu este atestată arheologic, dar poate fi presupusă.

Practicarea unor meserii de către artizani specializați sau chiar și numai la nivelul fiecărei gospodării poate fi cel puțin bănuită. Ne referim la confecționarea obiectelor din lemn.

Este surprinzător că în zona Mureșului mijlociu nu au fost încă descoperite unelte sau instalații folosite pentru confecționarea ceramicii. Faptul îl punem, totuși, pe seama stadiului cercetărilor, în condițiile în care din alte spații se cunosc asemenea descoperiri.

Sarea

Nu este necesar să insistăm asupra importanței sării în alimentația oamenilor și a animalelor, subiectul fiind abordat de numeroși autori⁹¹. Ținând cont de răspândirea zăcămintelor de sare în Europa, de importanța ei din punct de vedere economic, Florin Medeleț era de părere că este foarte posibil ca distribuția sării în epoca fierului să fi fost controlată prin locuri de vâmuire asemănătoare celor din evul mediu timpuriu⁹². În acest sens, trebuie remarcat numărul mare de localități transilvănene din care provin materiale arheologice specifice civilizației celtice, mai exact din zonele unde zăcămintele de sare sunt abundente (**Fig. 8**). Ideea exploatării zăcămintelor de sare este susținută și prin amplasamentul celor mai multe dintre siturile cunoscute, de-a lungul principalelor căi de comunicație, care sunt văile râurilor Mureș și Someș⁹³.

Relații cu autohtonii

Încercarea de a reconstitui modalitățile prin care s-au desfășurat relațiile între comunități, prin raportare numai la elementele de cultură materială, este dificilă, cu mijloacele de care dispunem astăzi⁹⁴. Totuși, prezența ceramicii lucrate cu mâna, de tradiție locală, în asocieri cu cea celtică în inventarul așezărilor ilustrează coabitarea celor două populații în zonă.

⁹¹ Vezi spre exemplu: I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 107-108; P. Iambor, *Drumuri și vămi ale sării în Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, XIX, 1982, p. 75-85; V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de sare din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1997, p. 240-249; Fl. Medeleț, în *Archäologie Österreichs*, 6, 2, 1995, p. 53-57; E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997, p. 42-47; M.-Y. Daire, *Les sel des gaulois*, Paris, 2003.

⁹² Fl. Medeleț, în *Analele Banatului*, S. N., 4, 1995, p. 290.

⁹³ I. V. Ferencz, în *Analele Banatului*, S. N. 6, 1998, p. 219.

⁹⁴ I. V. Ferencz, în *Acta Terrae Septemcastrensensis*, V, 1, Sibiu 2006, p. 139.

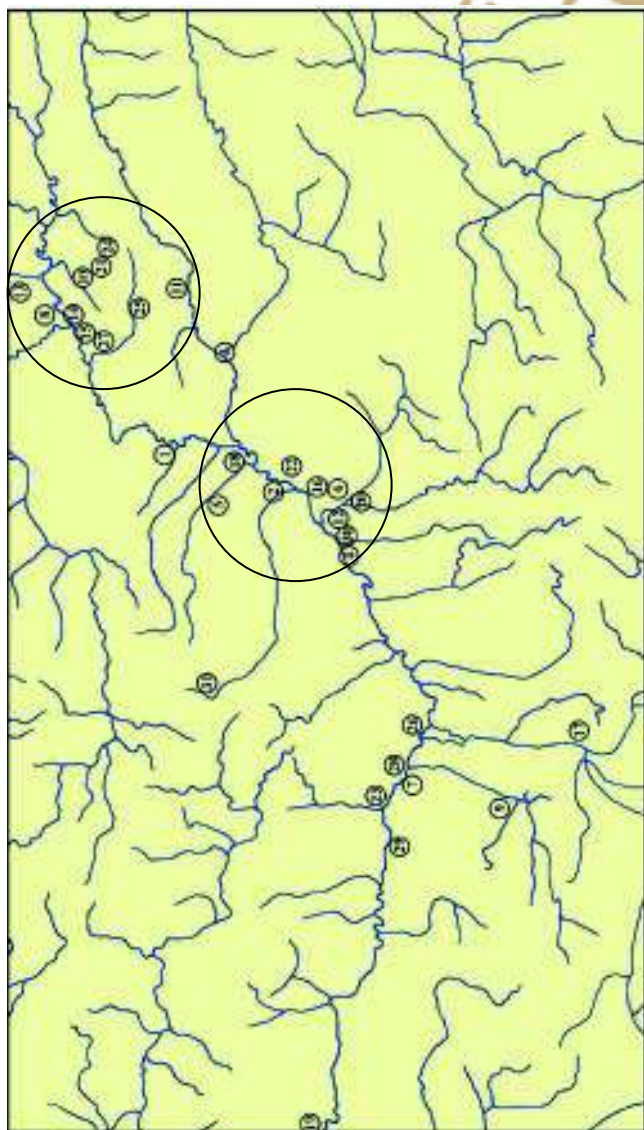

Fig. 8. Descoperiri datând din *La Tène*-ul timpuriu și mijlociu, provenind din zona cursului mijlociu al Mureșului. 1. Aiud; 2. Alba Iulia; 3. Blaj; 4. Blandiana; 5. Craiva; 6. Cut; 7. Deva; 8. Gligorești; 9. Hațeg; 10. Heria; 11. Jidvei; 12. Lancrăm; 13. Luncani; 14. Micoșlaca; 15. Noșlac; 16. Oarda de Jos; 17. Ohaba Ponor; 18. Pețelca; 19. Săvârșin; 20. Sebeș; 21. Slivaș; 22. Șeușa; 23. Șoimuș-Bălata; 24. Șona; 25. Turdaș (Alba); 26. Turdaș (Hunedoara); 27. Uioara de Jos; 28. Uroi; 29. Vețel; 30. Vințu de Jos; 31. Zlatna.

Lipsa informațiilor privind așezările autohtonilor o considerăm, așa cum am mai afirmat, o consecință a lipsei cercetărilor.

Locuirea în aceleași așezări a unor comunități aparținând mai multor etnii nu poate fi susținută în stadiul actual de cunoaștere. Situația relevată de cercetările din zona Careiului poate constitui un model pentru înțelegerea modului în care au conviețuit, în același areal, autohtonii și celții. Pe o întindere de numai câțiva kilometri se grupează trei necropole (Ciumești, Sanislău și Foieni) și două așezări (Ciumești și Berea)⁹⁵. Dintre acestea, necropolele și așezarea cercetată la Ciumești, în punctul "Bostănărie", au fost considerate ca aparținând celților, în timp ce așezarea de la Berea a fost atribuită autohtonilor⁹⁶.

Încetarea prezenței celtice pe cursul mijlociu al Mureșului

Descoperirea ceramicii bastarnice la Morești și la Șeușa, asociate cu olărie celtică lucrată la roată, se constituie ca un bun reper cronologic, arătând că cele două așezări au fost locuite în prima parte a secolului al II-lea a. Chr. Perioadei care a urmat îi corespunde un alt tip de civilizație, ale cărei trăsături au fost remarcate la nivelul credințelor și concepțiilor privind viața de apoi⁹⁷, dar și în domeniul vieții materiale. În Europa centrală și vestică, începând cu orizontul *La Tène C₂*, se dezvoltă civilizația *oppida*⁹⁸, caracterizată prin situri în care se regăsesc materiale

⁹⁵ Vl. Zirra, în *Studii și Comunicări Satu Mare*, 4, 1980, p. 69, 76.

⁹⁶ Idem, *Un cimitir celtic în nord-vestul României*, Baia Mare, 1967, p. 107; Idem, în *Studii și Comunicări Satu Mare*, 4, 1980, p. 76; M. Babeș, în *Istoria României*, București, 2001, p. 519-520.

⁹⁷ V. Sîrbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila, 1993, p. 37.

⁹⁸ J. Dechelette, *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, vol. IV *Second Âge du Fer ou époque de La Tène*, Paris, 1927. Sub aspect economico-material, s-a considerat că civilizația dacică are caracter oppidan: H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 336. În literatura arheologică românească a fost utilizat termenul de *oppidum* pentru a desemna unele aglomerări de locuire. De curând s-a propus, pentru a desemna formele evoluate ale habitatului dacic, utilizarea unor termeni de felul "așezare de tip preurban sau protourban". A se vedea întreaga discuție la G. Florea, *Oppidum, dava. Câteva considerații terminologice*, în vol. *Fontes historiae. Studia in honorem Demetrii Protase*, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006, p. 245-249.

celtice specifice. În Transilvania se perpetuează civilizația rurală, caracterizată prin așezări nefortificate, și iau naștere așezări fortificate și cetăți⁹⁹. Din inventarul acestor situri lipsesc aproape în totalitate materialele celtice¹⁰⁰.

Este dificil de explicat, pe baza datelor pe care le avem la dispoziție, prezența ceramicii specifice culturii Poienеști-Lukaševka în inventarele celor două așezări din Transilvania¹⁰¹.

În legătură cu încetarea orizontului celtic din Transilvania, s-au emis mai multe ipoteze. Ion Horațiu Crișan era de părere că celții au fost asimilați în masa autohtonilor pe parcursul secolului al II-lea a. Chr.¹⁰². Vlad Zirra considera că celții s-au repliat spre zona Dunării mijlocii, datorită presiunii romane dinspre sud și a atacurilor germanice din nord¹⁰³. Aurel Rustoiu crede că sfârșitul locuirilor celtice din nord-vestul Transilvaniei se datorează unei migrații a dacilor de la sud de Carpați, de pe teritoriul actual al Olteniei¹⁰⁴. La o analiză atentă, nici una dintre aceste ipoteze nu

⁹⁹ I. Glodariu, *Arhitectura*, p. 49-130. În legătură cu cronologia cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei, a se vedea: H. Daicoviciu, I. Glodariu, *Puncte de reper privind cronologia cetăților și așezărilor dacice din Munții Orăștiei*, în *Acta Musei Napocensis*, XIII, 1976, p. 71-80; I. Glodariu, *Addenda aux "Points de repère pour la chronologie des citadelles et des établissements des Monts d'Orăștie"*, în *Acta Musei Napocensis*, XXXII, I, 1995, p. 119-134. Pentru partea de est a Transilvaniei, vezi Viorica Crișan, *op. cit.* Pentru civilizația dacică de la sfârșitul celei de a doua epoci a fierului în zona Mureșului mijlociu există o monografie recentă: Gabriela Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului*, Cluj-Napoca, 2005.

¹⁰⁰ Pentru importurile celtice din mediul celtic transilvănean a se vedea: A. Rustoiu, *Importations Celtiques Central-Européennes au sud-ouest de la Transylvanie (IIe-Ier siècle av. J.-C.)*, în *Thraco-Dacica*, XX, 1-2, 1999, p. 189-203.

¹⁰¹ S-a propus interpretarea sa ca o dovadă a unei încercări de pătrundere a bastarnilor în Dacia intracarpatică. M. Babeș, *Bastarnii în răsăritul Daciei*, în *Istoria României*, București, 2001, p. 527. Dar credem că nu sunt suficiente dovezi pentru ca ipoteza să fie susținută.

¹⁰² I. H. Crișan, *Materiale dacice din necropola celtică de la Ciumești și problema raporturilor dintre daci și celți în Transilvania*, Baia Mare, 1966, p. 44-45; Idem, *Burebista și epoca sa*², p. 31.

¹⁰³ Vl. Zirra, în *Studii și Comunicări Satu Mare*, 2, 1972, p. 192.

¹⁰⁴ A. Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*,

este argumentată suficient din punct de vedere arheologic.

În legătură cu acest subiect, trebuie amintit pasajul din prologul cărții a XXXII-a a *Istoriei lui Filip* redactată de Trogus Pompeius, care menționează o "*incrementa dacorum per Rubobosten regem*"¹⁰⁵. Dacă acest pasaj se referă la evenimentele din prima jumătate a secolului al II-lea a. Chr., atunci ar putea fi vorba despre o afirmare a puterii dacilor din Transilvania înainte de constituirea regatului lui Burebista. S-ar putea ca această situație să fie reflectată și de apariția unor emisiuni monetare locale spre jumătatea secolului II a. Chr.¹⁰⁶.

Early and middle *La Tène* on the middle flow of the river Mureș

- abstract -

When speaking about the areas situated in the temperate zone of Europe, outside the Mediterranean influence, it can be stated that the Celts had a catalytic role. After the colonization, during the stages of the phenomenon called by the specialists "The migration of the Historical Celts", they managed to spread important elements of culture and civilization over a large area (**Fig. 1**). For over 200 years, the Celts have dwelled in Transylvania and in some Western areas of nowadays Romania. This thesis aims at one particular zone, situated on the middle flow of the river Mureș, located inside the Carpathian arch.

Transylvania and the western parts of Romania were colonized during a second stage, starting from the second half of the 4th century BC. The aspects we mentioned were linked to an era of turmoil and war, when the Celts sought glory and wealth.

They occupied Transylvania in several stages, as the archaeological evidence shows, but specialists cannot clearly distinguish them. In the northwestern parts, specialists managed to draw four chronological dimensions by investigating the Pișcolt area.

According to Trogus Pompeius, [*The Gals (The Celts) defeated the people from Pannonia and for many years have had wars with their neighbors*]. These facts take place around the area we have mentioned, soon after the newly arrived invaded the surroundings.

Cluj-Napoca, 2002, p. 33-36.

¹⁰⁵ I. Glodariu, *Istoria și civilizația dacilor (sec. IV a. Chr – 106 p. Chr.)*, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, Cluj-Napoca, 2003, p. 74.

¹⁰⁶ I. Glodariu, *Bemerkungen über einen Dakerkönig*, în *Acta Musei Napocensis*, VII, 1970, p. 501-505.

Recently, some of the specialists launched a new hypothesis, that the Senons helped the Celts in their early raids throughout Transylvania. Some artifacts suggest that some Trans-Danube and Central-European, Alpine armies took part at these events. Several warming installations from those parts were discovered in Romanian areas, thus, the hypothesis that these dwellers reached these territories is somehow natural. Together with their coming in the area, the valleys of Mureș, Someș, Târnave and their tributary streams start to shelter important dwellings and necropolis very much alike to other Celtic settlements in Central Europe.

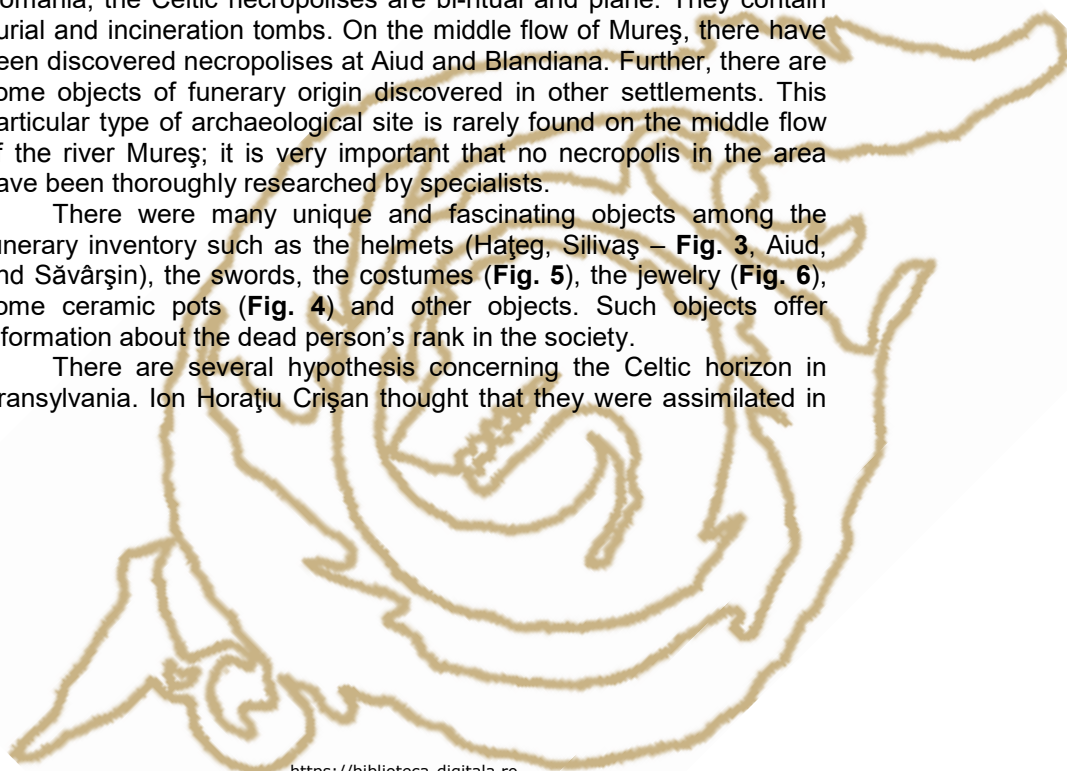
The archaeological evidence discovered on the middle flow of Mureș is the most important when speaking about this territory in the early stage of *La Tène* period. A new catalog summing the archaeological data discovered in this territory shows that there are 52 discoveries from 41 settlements. The northern border of the analyzed area is Luna (Cluj County) and the western border, Săvârșin (Arad County) (**Fig. 2**).

The habitat of the populations that had dwelled in the analyzed area and in Transylvania in general during the first stages of the 2nd Iron Era is less known. However, there are 13 archaeological spots with important discoveries containing evidence of settlements or isolated villages. They are placed on the fertile valleys or terraces of the rivers and tributaries. All settlements have rural features and they are deeply linked to the fertile soil, showing that the population was most likely preoccupied with agriculture and herding. So far, almost all dwelling places discovered were earth huts. The plan is in some cases of semi-rectangular shape, like in Lancrăm or Șeușa. At Gligorești, there has been discovered an almost circular earth hut.

Inside the Carpathian arch, and in the northwestern parts of Romania, the Celtic necropolises are bi-ritual and plane. They contain burial and incineration tombs. On the middle flow of Mureș, there have been discovered necropolises at Aiud and Blandiana. Further, there are some objects of funerary origin discovered in other settlements. This particular type of archaeological site is rarely found on the middle flow of the river Mureș; it is very important that no necropolis in the area have been thoroughly researched by specialists.

There were many unique and fascinating objects among the funerary inventory such as the helmets (Hațeg, Silivaș – **Fig. 3**, Aiud, and Săvârșin), the swords, the costumes (**Fig. 5**), the jewelry (**Fig. 6**), some ceramic pots (**Fig. 4**) and other objects. Such objects offer information about the dead person's rank in the society.

There are several hypothesis concerning the Celtic horizon in Transylvania. Ion Horațiu Crișan thought that they were assimilated in

the huge mass of the natives during the 2nd century BC. Vlad Zirra thinks that the Celts refolded towards the middle flow of the Danube because of the Southern Roman pressure and the northern Germanic menace. Further, Aurel Rustoiu reckons that the end of the Celtic dwellings in the northwestern parts of Transylvania was due to a migration of the south Carpathian Dacians, nowadays Oltenia. None of these hypotheses is fully demonstrated archaeologically.

It is very important to mention a passage from the prologue of the XXXII book from the *History of Philip*, written by Trogus Pompeius, which mentions a "*incrementa dacorum per Rubobosten regem*". If this passage speaks about events from the 2nd century BC, it might refer to an augmentation of the Dacian power in the area, just before Burebista's kingdom. This hypothesis might be demonstrated by a local monetary emission towards the second half of the 2nd century BC.

PHILLIP DAVIS

A Die-Linked Sequence of Dacian Denarii

Sometime prior to mid-January 2002, probably but not certainly in 2001, a large coin hoard was found in Romania. This consisted of approximately 5000 Roman Republican denarii, a few Alexander the Great drachms (perhaps local imitations?) and nearly 100 Dacian imitations of Republican denarii. (I have discussed extensively elsewhere¹ the idea that imitations of Roman Republican denarii such as these, especially those found in Romania or northern Bulgaria, are almost always Dacian, rather than Celtic or something else. For the purpose of the present paper, I am treating that proposition as proven, although of course, reasonable readers may still disagree.) The latest official coin was an issue of Octavian, Crawford 540/2², struck in 36 BC. The Republican imitations, at any rate the obvious ones, were removed from the hoard prior to its dispersal and were sold as a group. To my knowledge, this is the largest single find of Dacian imitations of Republican denarii ever recorded. A full report on these coins is forthcoming³; for now, I wish to focus on a remarkable subset of four die-linked coins from this hoard, which share three obverse dies and two reverse dies. Although four coins is certainly not a large group in an absolute sense, so far as I know this is the longest such sequence yet identified in the entire Dacian imitative coinage.

¹ *Apulum*, XLIII/1, 2006, p. 321-356.

² Crawford, here and subsequently, refers to M. Crawford, *Roman Republican Coinage*, Cambridge, 1974.

³ *Apulum*, XLV, 2008. In the interim, these coins can be viewed on my website under the title "Romanian Hoard". The coins begin here: <http://rrimitations.ancients.info/RomanianHoard.html> and continue on the following eight pages.

These four coins were struck sometime after 79 BC, the date assigned by Crawford to the denarius of L. Papius, Crawford 384/1, which is the prototype of the first coin in the sequence. That the L. Papius imitation was struck first cannot be proven, but is reasonably certain, given that it is the only one of the four which correctly pairs the obverse and reverse dies of the Republican prototype. It also retains the serrate edge of the original coin. None of the prototypes of the other dies in the series can be identified with any certainty.

1. *Obverse*: Stylized head of Juno Sospita right; remnant of control symbol behind (hook for animal pelt?)

Reverse: Stylized griffin springing left (not right as on prototype); control symbol (scraper?) below griffin; somewhat blundered but recognizable legend L. PAPI below exergual line.

3.73 gm, serrate. It is noteworthy that although the griffin faces in the wrong direction, the reverse legend *does* read correctly. Obverse die *O1*, reverse die *R1* in sequence.

1 obv

1 rev

2. *Obverse*: Stylized head of Roma right; X both below chin and behind head.

Reverse: As above, but no remaining legend.

3.38 gm. Obverse die *O2*, reverse die *R1* in sequence.

2 obv

2 rev

3. *Obverse*: As above.

Reverse: Uncertain figure in biga left; blundered, meaningless legend both above and below exergual line.

3.07 gm. Obverse die *O2*, reverse die *R2* in sequence.

3 obv

3 rev

4. *Obverse*: Stylized head of Roma right; X behind.

Reverse: As above.

3.83 gm. Obverse die O3, reverse die R2 in sequence.

4 obv

4 rev

Even a group this small can point to some tentative conclusions. Although as it happens only the L. Papius imitation is serrate, one can easily imagine the serration being retained throughout the entire sequence. This provides a plausible explanation for a minor, but nagging, mystery regarding the Dacian imitative coinage; namely, why certain imitations are serrate, when no possible official Republican prototype for either the obverse or reverse die is itself serrate⁴. Previously, I had resorted to the rationalization that the Dacian minters occasionally added serration simply out of their awareness of other serrate coins, without regard for the prototype at hand. This notion was never entirely satisfactory. If, however, the hypothetical serrate imitation is part of a sequence such as this one, the other members of which have simply not yet been discovered or identified, all becomes clear⁵.

⁴ An example, from the same hoard as the group under discussion, is M303+ on this page of my website: <http://rrimitations.ancients.info/RomanianHoard4.html>.

⁵ There also exist a few serrate imitations whose Republican prototype is clear, but is not serrate, such as M155 on this page of my site: <http://rrimitations.ancients.info/imitations15.html>. For those, my earlier explanation remains reasonable.

Another noteworthy aspect of these denarii is their relatively wide range of weights, from a low of 3.07 gm to a high of 3.83 gm. It seems virtually certain that these coins were struck in the same workshop, in close temporal proximity to one another, yet they appear to correspond to no very precise weight standard. This reinforces the evidence of the Transylvanian Hoard⁶, in which the weights of a group of twenty imitations vary even more dramatically, ranging from 2.54 gm to 4.62 gm. No other group of Dacian imitations of which I am aware contradicts these findings. I believe we can safely conclude that the Dacian moneyers were willing to accept a weight disparity in their coins which the more "sophisticated" Greeks and Romans never would have tolerated (at least until the near-collapse of the Roman monetary system in the 3rd Century AD), although the reason for this is still elusive. Perhaps the coins were weighed *en masse*; perhaps their function in Dacian society was more a ritual than a monetary one. The first option is plausible, because the *average* weight of a particular group of imitations is typically fairly close to Republican norms (for example, 3.79 gm in the Transylvanian Hoard), but that may simply be coincidence. Other explanations are possible.

The identification of even one or two additional dies in this sequence would be quite helpful. More beneficial still would be the recognition of a coin which combined dies from this series in a way not represented here, such as O3/R1. That *might* indicate that minting, at least in this workshop, took place over a period of time, and that the dies for a day's work were selected from storage more or less at random. In fact, I consider that to be unlikely; I think it is probable that dies were used without interruption, and discarded and replaced as they wore out. In that case, the sequence may be carried forward indefinitely, but a combination like O3/R1 will not occur. Only additional coins can answer questions like that. It seems that our understanding of Dacian imitative coins in particular, and perhaps even our grasp of the role of money in Dacian society, will only advance through assembly of additional numismatic material, and through small, incremental discoveries like this one, until all the tiny insights add up to some larger, well-founded conclusions.

⁶ P. Davis, in *Nemus*, 1-2, 2006, p. 116.

O succesiune de denari dacici produși în matrițe de același tip
- rezumat -

Cândva înainte de mijlocul lui ianuarie 2002, posibil prin 2001, un tezaur imens de monede a fost găsit în România. Acesta conținea în jur de 5000 de denari romani republicani, câteva drahme din timpul lui Alexandru cel Mare (probabil imitații locale) și aproape 100 de imitații dacice de denari republicani. Am discutat deja în alt articol subiectul imitațiilor care, găsite în România sau Bulgaria de nord, sunt aproape întotdeauna dacice și foarte rar celtice sau de altă origine. În articolul de față voi considera acea ipoteză ca fiind adevărată în majoritatea cazurilor de denari, deși, probabil, vor fi cititori ce nu vor fi de acord cu această presupunere. Ultima monedă oficială găsită a fost o ediție din vremea lui Octavian (Crawford 540/2), bătută în 36 a. Chr. Imitațiile republicane, cel puțin cele evidente, au fost luate din tezaur și vândute separat. După cunoștința mea, aceasta este cea mai mare descoperire de imitații dacice de denari înregistrată până în prezent. Un raport complet al descoperirii va fi gata curând; deocamdată aș dori să concentrez acest articol pe un set fascinant de patru piese din acest tezaur, care au în comun două matrițe pentru față și două pentru revers.

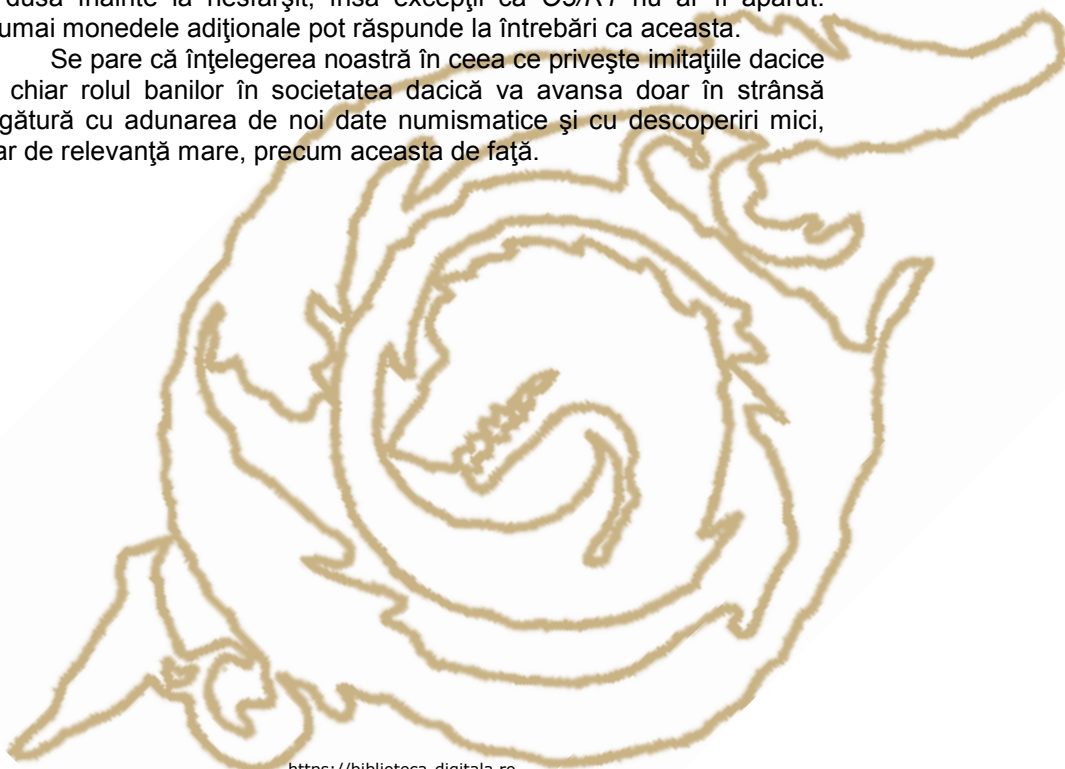
Deși patru monede nu este un număr impresionant, după știința mea este cea mai mare secvență de monede descoperită în arealul imitativ dacic. Aceste patru monede au fost bătute cândva în jurul anului 79 a. Chr., dată considerată de către Crawford ca fiind aproape de denarul lui L. Papius (Crawford 384/1). Acesta este, de altfel, și prototipul pentru primul denar din set. Că acesta a fost bătut primul nu poate fi demonstrat, însă este rezonabil să presupunem acest lucru, având în vedere că este singurul care potrivește foarte bine fața și reversul cu matrița denarilor republicani. De asemenea, redă foarte bine și marginile zimțate ale monedelor romane. Niciunul dintre prototipurile ce au servit celorlalte monede din set nu poate fi identificat cu certitudine.

Însă chiar și un set atât de mic ne poate duce la niște concluzii. Chiar dacă doar în cazul monedei L. Papius zimțarea este evidentă, ea poate fi extrapolată la tot setul. Acesta poate fi un amănunt important legat de unul dintre misterele ce învăluie monedele-imitații dacice, și anume de ce unele monede dacice erau zimțate, deși prototipul roman după care erau făcute nu era la rândul său zimțat. În primă instanță am oferit explicația că meșterii daci au făcut zimțarea din proprie inițiativă, știind că există multe monede romane de genul acesta. Totuși, această explicație nu a fost întru totul satisfăcătoare. Dar, dacă moneda zimțată face parte dintr-un set ca acesta, unde restul de monede pur și simplu n-au fost încă descoperite, totul devine clar.

Un alt aspect demn de remarcat în ceea ce privește acești denari este faptul că greutatea lor variază destul de mult, de la 3,07 la 3,83 grame. Pare destul de posibil ca aceste monede să fi fost bătute în același atelier, la perioade de timp scurte una față de cealaltă, deși greutatea diferă de la o monedă la alta. Aceasta susține ipoteza înaintată cu privire la tezaurul din Transilvania, unde greutatea imitațiilor dintr-un set de 20 de piese variază și mai dramatic, de la 2,54 la 4,62 grame. Nici un alt grup de descoperiri asemănătoare de pe teritoriul Daciei nu contrazice aceste ipoteze. Consider că putem conchide în mod nehzardat că meșterii daci puteau accepta o diferență de greutate între monedele lor pe care romanii sau grecii, mai sofisticăți, nu ar fi tolerat-o niciodată (cel puțin până la prăbușirea sistemului monetar roman din secolul III a. Chr). Totuși, motivele acestei acceptări rămân misterioase. Poate monedele erau cântărite *en masse* sau poate rolul lor în societatea dacică era unul ritualic mai mult decât unul economic. Prima variantă pare posibilă, pentru că greutatea medie a unui set de imitații este foarte apropiată de normele romane republicane (de exemplu, 3,79 grame în cazul tezaurului Transilvania). Aceasta, însă, poate fi și o coincidență, iar alte explicații pot fi la fel de plauzibile.

Identificarea uneia sau a două matrițe din acest set ar ajuta cercetările ulterioare foarte mult. Mai benefică ar fi, totuși, identificarea unei monede ce combină matrițe din această serie într-un fel nereprezentat în acest caz, cum este exemplul O3/R1. Acest fapt ar putea arăta că baterea, cel puțin în acest atelier, a avut loc după o anumită perioadă de timp și că matrițele dintr-o zi de muncă erau selectate din depozit mai mult sau mai puțin la întâmplare. Totuși, eu nu sunt de acord cu această variantă; consider că matrițele erau utilizate fără întrerupere, aruncate și reînnoite odată ce se învecheau. În acest fel, o serie putea fi dusă înainte la nesfârșit, însă excepții ca O3/R1 nu ar fi apărut. Numai monedele adiționale pot răspunde la întrebări ca aceasta.

Se pare că înțelegerea noastră în ceea ce privește imitațiile dacice și chiar rolul banilor în societatea dacică va avansa doar în strânsă legătură cu adunarea de noi date numismatice și cu descoperiri mici, dar de relevanță mare, precum aceasta de față.

CĂTĂLIN BORANGIC

***Falx dacica*. II. Tentativă de reconstituire**

Colaboratori: IOAN ȘCHIAU, GEORGE CIOTLĂUȘI,
SORIN IORDACHE, LUCIAN COMȘA, RADU OLTEANU

Prototipul

Panoplia de arme curbe dacice, cu un larg evantai de forme și dimensiuni, a făcut necesară o încercare de tipologizare, cu intenția clară de extragere din arsenalul dacic a acelei arme care să corespundă cât mai fidel caracteristicilor temutei în epocă *falx dacica*¹. Acest demers, deși s-a dovedit anevoios și nu întotdeauna rigid în concluzii, a permis totuși restrângerea discuției la un anume tip de sabie suficient de bine documentat și argumentat arheologic încât să fie ales drept model. Piesa astfel individualizată, descoperire cu atât mai importantă cu cât a fost făcută chiar în complexul arheologic de la Sarmizegetusa Regia², se păstrează la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, sub nr. inv. V 18532 (**fig. 1**). Starea bună de conservare, datarea și atribuirea etnică fără echivoc au fost de asemenea argumente puternice pentru alegerea acestei piese ca prototip în vederea realizării unei replici.

Lungimea armei, căreia îi lipsesc doar o mică parte din vârf și probabil 1-2 cm din tija mânerului, este de 66,5 cm, măsurată pe curbura, cotarea în linie dreaptă, de la capătul tijeii mânerului

¹ Cătălin Borangic, *Falx dacica*. I. *Propunere pentru o tipologie a armelor curbe dacice*, în NEMVS, anul I (2006), nr. 1-2, p. 45-105.

² C. Daicoviciu, *Șantierul Grădiștea Muncelului*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, an IV, nr. 1-2, 1953, p. 169; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizația fierului la daci (sec. I î. e. n. – I e. n.)*, Cluj-Napoca, 1979, p. 137-138, fig. 71/1; Gabriela Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureșului (sfârșitul sec. II a. Ch. – începutul sec. II p. Ch.)*, Cluj-Napoca, 2005, p. 182, 460, fig. 186/4; Catalogul expoziției *Dacia Augusti Provincia*, București, 2006, p. 125, nr. cat. 69.

la vârf, fiind de 64 cm. Limba mânerului, considerată încheiată odată cu debutul lamei, măsoară 18,5 cm, include un orificiu de nituire cu diametrul de 6 mm, situat la 1 cm de transformarea tijei în lamă. Lățimea tijei este de 0,7 cm în capăt și crește pe măsură ce înaintază spre lamă, unde ajunge la 3 cm, în vreme ce grosimea, de 0,5 cm, rămâne constantă, crescând la 0,7 cm doar la îmbinarea cu lama propriu-zisă și revenind la cota inițială în treimea superioară a armei (**fig. 2**).

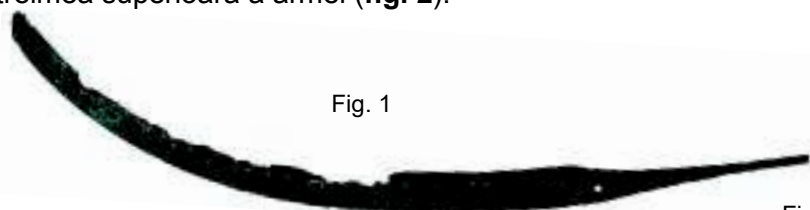

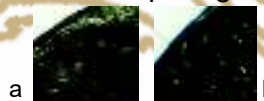
Fig. 1

Fig. 2

Măsurată pe curbura, lama, cu secțiune triunghiulară, are 49 cm lungime și 3,2 cm lățime, surprinsă însă numai în partea inferioară a sabiei, restul tăișului fiind deteriorat de coroziune. Muchia lamei măsoară 0,7 cm lângă mâner și scade până la 0,5 în vârf, iar în adâncime tinde spre zero. Greutatea rămasă după tratamentele aplicate în laboratorul de restaurare este de circa 340 gr. Aceste dimensiuni conduc spre concluzia că, inițial, sabia, inclusiv accesoriile, cântărea aproximativ 1 kg și măsura sub 1 m, dar nu mai puțin de 70 cm. La aproximativ 9 cm de vârful păstrat, pe ambele fețe, lama prezintă un semn incizat, un punct înscris într-un cerc sau litera grecească Θ , reprezentând o marcă a meșterului sau atelierului sau un simbol cu rol protegitor al armei și al mânuitorului ei³ (**fig. 3a-b**).

Fig. 3

³ Pentru rolul magic, legat de cultele solare, vezi Aurel Rustoiu, *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002, p. 57-77.

Materialul ales

Realizarea unei replici presupune, la modul ideal, obținerea unui obiect identic, folosind o materie primă cu aceleași caracteristici și aceeași tehnologie de producere. Până la ora actuală nu a fost publicată încă o analiză metalografică a unei *falx dacica*. Compoziția chimică a fierului a fost însă un subiect de interes pentru cercetători. Concluziile vorbesc despre un mare grad de puritate (circa 99,96 %) a fierului rezultat în urma zdrobirii și prăjirii minereului, care lua inițial forma unor lupe. Transformate în bare sau lingouri, acestea erau din nou introduse în cuptor și îmbunătățite prin adăugarea unor compuși chimici pe bază de carbon, pe care-l absorbeau din cărbune de lemn, os sau corn, devenind oțel. Răcirea bruscă a noii compoziții conferea duritatea așteptată de la obiectele din fier⁴. Din motive asupra cărora nu este cazul să insistăm, nu am putut proceda la reiterarea acestor pași, identificați prin cercetările arheologice și de laborator, astfel că nu am putut folosi, pentru obținerea replicii în discuție, o materie primă cu caracteristici identice celei din care a fost obținut prototipul. Am apelat în schimb la un raf confecționat în primii ani ai secolului XX prin procedee tehnologice tradiționale, singurele accesibile vechilor generații de fierari. Vechimea lemnului roții de car de pe care a fost desprins și informațiile oferite de fierarul care l-a pus la dispoziție confirmă această dată, excluzând categoric obținerea industrială a respectivei lame de fier. Ea a suferit, deci, aceleași tratamente pe care le-ar fi aplicat și făurarii din Antichitate, obținând proprietăți dacă nu identice, în orice caz destul de apropiate de cele din care a fost realizată sabia aleasă ca model.

Unelte și combustibili

Reconstituirea sabiei a avut loc în fierăria lui Ioan Șchiau din localitatea Șeușa (județul Alba). Atelierul dispune de întregul inventar regăsit în literatura de specialitate ca aparținând faurilor daci. Adăugăm aici și sistemul de aerare, de forma unui burduf acționat manual cu o pârghie verticală. Forma identică a inventarului de unelte și utilitatea lor presupun și conservarea vechilor

⁴ Pentru toate detaliile referitoare la tehnologia de prelucrare a fierului vezi Eugen Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997, p. 19-25, 88-95.

tehnici de prelucrare a metalului, acestea fiind alte atuuri de care am beneficiat în procesul de obținere a replicii.

Drept combustibili s-au folosit: lemnul, în proporție de 30-35%, cu care a fost întreținută arderea mangelului (65-70% din totalul unei alimentări a vetrei). Temperatura obținută a fost de circa 1000°C, suficientă pentru maleabilizarea lamei metalice alese pentru prelucrare.

Fasonarea

Odată stabilită materia primă, primul pas a constat în îndreptarea lamei metalice, căreia i se dăduse inițial forma roții de car pe care a îmbrăcat-o (**fig. 5**).

Confecționarea propriu-zisă a armei a presupus cinci etape, determinate de dimensiunile vetrei, care a permis încălzirea doar a 20-25 cm din lungimea lamei metalice și prelucrarea efectivă a circa 15-20 cm. În fiecare etapă lama a fost expusă 4-5 minute în vatră pentru înroșire și s-au aplicat 25-30 de lovituri de ciocan pentru ajungerea la forma dorită.

Fig. 4. Obținerea tijei.

Fig. 5. Îndreptarea lamei metalice.

Prima etapă: *obținerea limbii mânerului*, constă în comprimarea lății lamei metalice prin bătăi repetate de jur-împrejur, operațiune repetată până la obținerea unei pene (**fig. 5**).

Următoarele etape presupun *încălzirea și încovoierea lamei*

în funcție de curbura prototipului (**fig. 6-7**). După fiecare etapă se verifică planeitatea întregii lame și se aplică ajustările necesare (**fig. 10**). Trecerea de la o etapă la alta presupune răcirea lamei, lăsată să se producă în mod natural, pentru a evita oțelirea prematură a metalului și îngreunarea prelucrării în etapele următoare. Ultima etapă include și decuparea vârfului (**fig. 8**), cu ajutorul unui ciocan-daltă, și ascuțirea sa pe toate cele patru muchii (**fig. 9**).

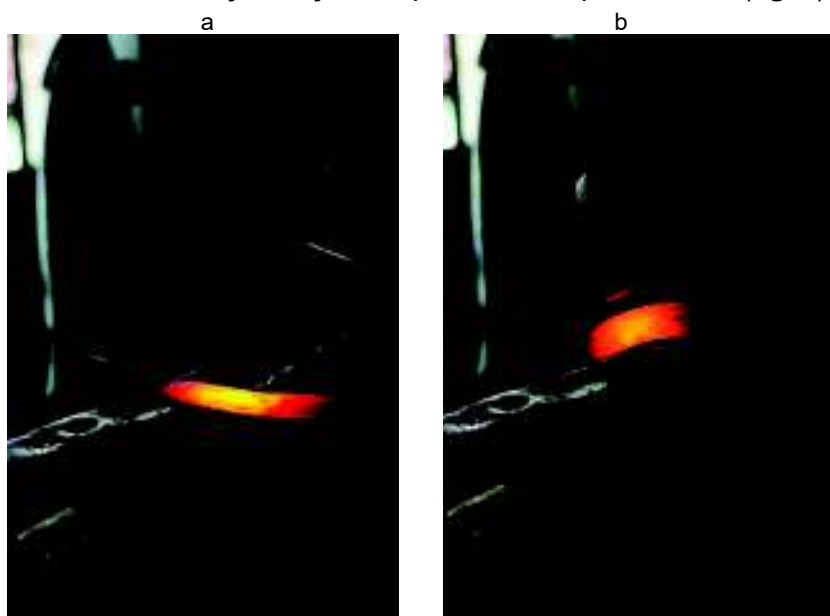

Fig. 6a-b. Prelucrarea primilor 15 cm ai lamei.

După obținerea curburii, urmează *subțierea lamei spre tăiș*, cu ajutorul a două ciocane, datorită nevoii sporite de precizie (**fig. 12**). Operațiunea presupune o atenție deosebită, deoarece desfășurarea sa provoacă re curbarea în sens invers a lamei, fiind tot timpul necesară revenirea la curbura inițială. Subțierea se face doar din axul lamei spre interior, partea neafectată având rolul de a conferi soliditate armei. Finalul procedurii presupune decuparea, cu ajutorul ciocanului-daltă, a franjurilor rezultate în urma ascuțirii (**fig. 13**). Această intervenție a fost necesară și pentru revenirea la cotele prototipului și, în special, pentru obținerea liniarității tăișului.

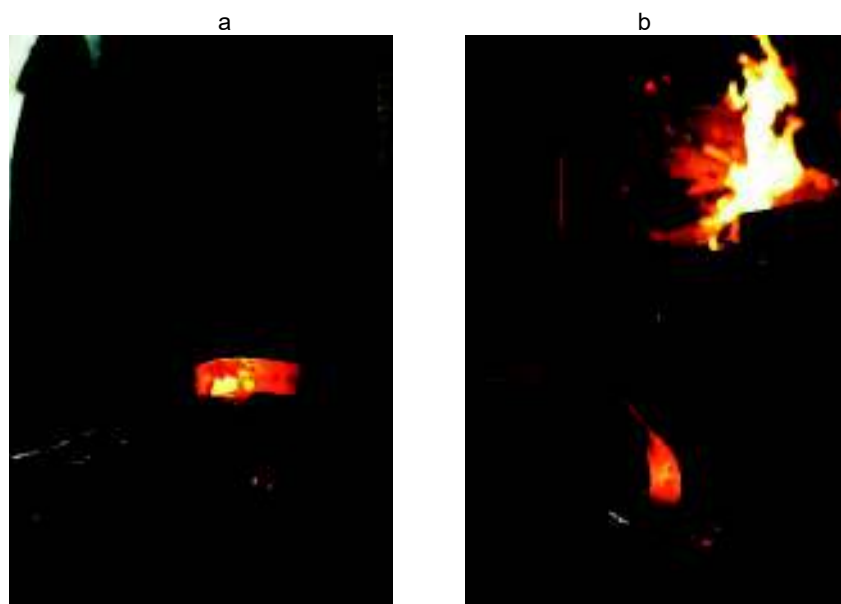

Fig. 7a-b. Prelucrarea secțiunilor intermediare ale lamei.

Fig. 8. Decuparea vârfului.

Fig. 9. Ajustarea vârfului.

Fig. 10. Verificarea finală.

Fig. 11. Confruntare cu schița prototipului.

Fig. 12. Subțierea lamei.

Fig. 13. Decuparea tăişului.

Următoarele operațiuni constă în *obținerea găurii pentru nit* (**fig. 14**) și realizarea pe tijă a unor canale pentru sporirea aderenței la mâner (**fig. 15**). Această ultimă intervenție, sugerată de meșterul fierar, nu a fost observată pe piesa originală, dar e posibil ca ea să fi fost aplicată în stratul superficial, dispărut prin coroziune.

Fig. 14. Perforarea tijei.

Fig. 15. Crestarea tijei.

A urmat îndepărtarea asperităților și *șlefuirea tăișului*, cu ajutorul unei pile și a unei gresii (**fig. 16**), și *călire*, cu trei etape: prima, privind întreaga lamă, a presupus încălzirea și răcirea bruscă prin scufundare în apă; cea de-a doua etapă a vizat doar tăișul și s-a realizat prin încălzirea incandescentă a sabiei și răcirea direct în vatră, cu ajutorul unui jet controlat de apă, urmată de o reîncălzire pe porțiuni și răcire în exteriorul vetrei, tot cu ajutorul unui jet de apă (**fig. 17**); în a treia etapă întreaga piesă a fost reîncălzită până la incandescentă și răcită brusc prin scufundare într-un vas cu apă.

Fig. 16. Șlefuirea.

Fig. 17. Călirea diferențiată a tăișului.

Fig. 18. Replica, în stadiul brut.

Ultima operațiune – *realizarea și fixarea mânerului* pe tija prevăzută cu o gaură pentru niț – a presupus, în prealabil, stabilirea materialului din care urma să fie acesta confecționat și a dimensiunilor sale. Reamintim că în prima parte a acestui articol am definit tipul A2B1a, în care se încadrează și prototipul nostru, ca “sabie pentru una sau două mâini, în funcție de lungimea mânerului”⁵, care prezintă diferite modalități de atașare: într-un manșon care face corp comun cu lama⁶, prin ranforsarea cu un inel⁷, după o prealabilă dar neobligatorie fixare⁸ cu ajutorul unuiia⁹ sau a mai multor nițuri¹⁰. Singurul indiciu cert referitor la materialul din care a fost confecționat mânerul – lemnul – îl oferă desenul unui artefact care, din păcate, nu a intrat în discuția anterioară referitoare la subiect, datorită neobservării la timp a neconcordanței dintre această imagine, ce trebuia să ilustreze sabia curbă descoperită pe terasa a VIII-a de la Grădiștea Muncelului, și ilustrația publicată ulterior a acestei arme. Informațiile suplimentare, oferite cu generozitate de d-ra Gabriela Gheorghiu, căreia îi adresăm cele mai calde mulțumiri, au confirmat diferența, indicând descoperirea unei a doua săbii curbe undeva în Munții Orăștiei, armă transferată între timp la Muzeul Militar Central din București¹¹. Având o lățime de 3 cm și o lungime a lamei de circa 40 cm, din care lipsește doar o mică parte din vârf, precum și un mâner păstrat pe o lungime de circa 9 cm, din lemn secționat de o tijă de care

⁵ C. Borangic, *op. cit.*, p. 63.

⁶ *Ibidem*, p. 63, fig. 37, p. 68, fig. 49.

⁷ *Ibidem*, p. 63, fig. 35, p. 64, fig. 41-43.

⁸ Pornind de la premisa că ar fi dacică, sabia descoperită la Viscri (*ibidem*, p. 65, fig. 46) nu prezintă nici un orificiu de prindere pe tijă.

⁹ *Ibidem*, p. 65, fig. 45.

¹⁰ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 169, fig. 22.

¹¹ Gh. Romanescu, *Oastea română de-a lungul veacurilor*, București, 1976, p. 13.

este fixat prin intermediul a două nituri și a unui inel intermediar acestora (**fig. 19**), sabia se încadrează perfect categoriei A2B1a, din care a fost selectat prototipul pentru executarea replicii. Comparând desenul publicat de C. Daicoviciu cu imaginea sabiei cu nr. inv. 16238 aparținând Muzeului Național de Istorie a României din București, recent introdusă în circuitul științific¹², pare indubitabil că avem de-a face cu două piese distincte. Această discuție este importantă deoarece sporește la patru numărul săbiilor curbe certamente autentice din categoria A2B1a sau “Sarmizegetusa”, cum ne-am permis să o supranumim, iar proveniența sa din Munții Orăștiei este, de asemenea, un detaliu care sprijină opinia noastră cum că producerea și utilizarea acestui tip de sabie au fost circumscrise ariei din jurul capitalei, fiind probabil un apanaj al elitei războinice din preajma regelui.

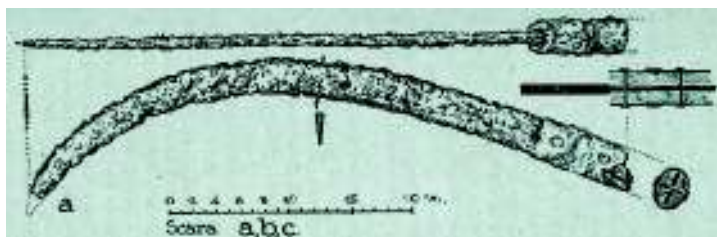

Fig. 19 (*apud* C. Daicoviciu).

Revenind la problema confecționării mânerului pentru replică, apariția acestei “noi” descoperiri arheologice confirmă preocuparea faurilor daci de a identifica cea mai eficientă modalitate de fixare a lamei. Prototipul ales de noi are însă o singură gaură pentru nit, ceea ce ridică imperios nevoia unui inel de ranforsare în punctul cel mai solicitat al armei (**fig. 20**), care putea suplini și lipsa găzii la acest tip de sabie.

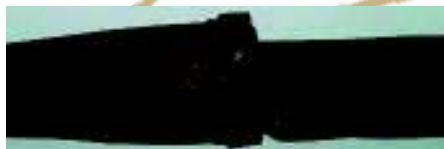

Fig. 20. Inelul de ranforsare, străbătut de nitul care traversează tija.

¹² *Catalogul expoziției Dacia Avgvsti Provincia*, București, 2006, p. 124, cat. 65.

Realizat din lemn de esență tare, cu o lungime de 22 cm, depășind deci tija prototipului, mânerul pentru care am optat are la extremități o grosime mai mare față de mijloc, motivată prin tipul de acțiune a armei – lovire-tragere –, care presupune existența unei părți mai groase în spatele mâinii, pentru o priză eficientă. Aplicarea mânerului s-a făcut prin introducerea succesivă a tijei incandescente. Locașul obținut prin procesul de ardere a fost curățat și umplut cu un amestec de clei de oase și rumeguș, pentru eliminarea totală a spațiilor libere.

Fig. 21. Replica.

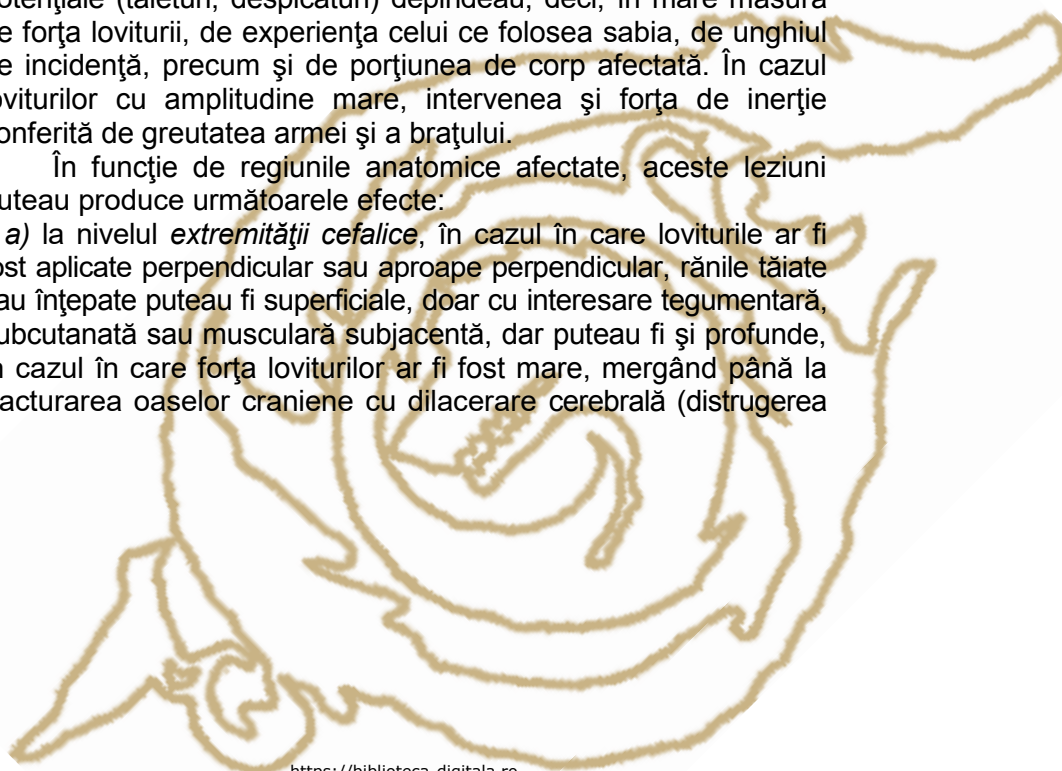
Eficacitatea

Studiul pe care ni l-am propus ar fi fost lipsit de finalitate fără verificarea calităților armei, mai ales că tocmai eficacitatea a fost cea care i-a adus temuta faimă.

Datorită unghiului de curburii, întreaga forță de penetrare se concentrează în vârful armei, care nu se pretează, deci, la împunere, acțiunea sa fiind maximă doar prin lovirea în forță și rețezare. Aceasta o face deosebit de periculoasă, chiar și în cazul în care inamicul este protejat de armură, scut și coif (**fig. 22**). Leziunile potențiale (tăieturi, despicături) depindeau, deci, în mare măsură de forța loviturii, de experiența celui ce folosea sabia, de unghiul de incidență, precum și de porțiunea de corp afectată. În cazul loviturilor cu amplitudine mare, intervenea și forța de inerție conferită de greutatea armei și a brațului.

În funcție de regiunile anatomice afectate, aceste leziuni puteau produce următoarele efecte:

a) la nivelul *extremității cefalice*, în cazul în care loviturile ar fi fost aplicate perpendicular sau aproape perpendicular, rănila tăiate sau înțepate puteau fi superficiale, doar cu interesare tegumentară, subcutanată sau musculară subjacentă, dar puteau fi și profunde, în cazul în care forța loviturilor ar fi fost mare, mergând până la fracturarea oaselor craniene cu dilacerare cerebrală (distrugerea

structurii creierului) și hemoragii consecutive. În cazul loviturilor tangențiale sau prin secerare, la acest nivel puteau surveni tăieri cu amputații de structuri moi (pavilioane de urechi, nas).

Fig. 22. Scenă de luptă.

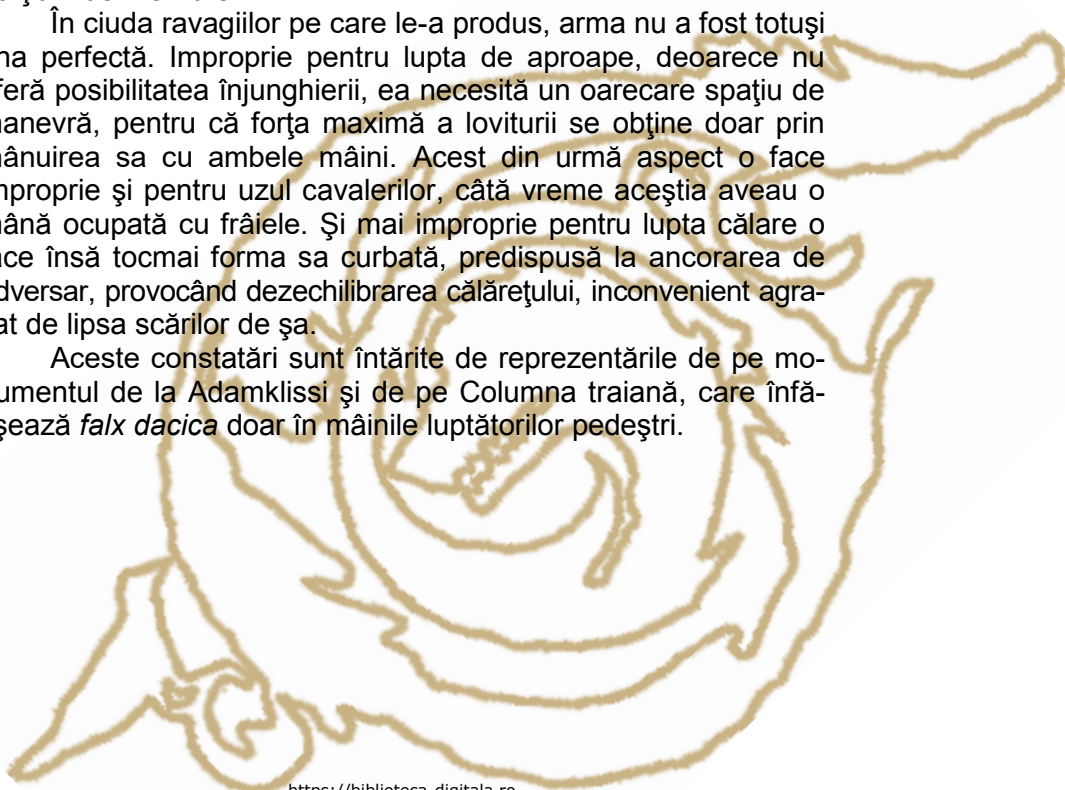
b) la nivelul *gâtului*, în cazul în care forța lovirii nu ar fi fost mare, se puteau produce tăieri cu interesare tegumentară a țesutului subcutanat, a musculaturii și vaselor sangvine mici, superficiale. În cazul aplicării unei lovituri de forță medie, lama armei putea pătrunde mai adânc, producând leziuni la nivelul musculaturii profunde, a vaselor sangvine importante (artera carotidă sau vena jugulară), sau s-ar fi putut secționa laringele ori traheea. Dacă lovitura era bine direcționată și forța aplicării era foarte mare, aceasta putea duce până la secțiuni vertebrale cervicale, cu secționări de măduvă a spinării, ducând chiar la decapitare.

c) în *regiunea toraco-abdominală*, rănille produse în cazul loviturilor ușoare erau tăieri la nivelul tegumentelor, a straturilor subcutanate și a musculaturii superficiale. Loviturile de forță medie sau mare, în cazul aplicării într-un unghi potrivit, puteau pătrunde cu destulă ușurință în cavitatea toracică, provocând fracturi ale coastelor și leziuni ale organelor, în special a inimii și plămânilor, sau deschiderea peretelui abdominal, cu eviscerări și leziuni de organe abdominale și hemoragii consecutive.

d) în cazul loviturilor aplicate *membrelor*, loviturile de forță mică puteau produce răni puțin adânci, cu interesare tegumentară și musculară superficială. Loviturile de forță medie puteau produce secționări de grupuri musculare și de vase importante, cu hemoragii consecutive, chiar fatale. Loviturile aplicate cu forță mare puteau produce leziuni mult mai importante, care puteau afecta și structurile osoase, mergând până la amputații de degete sau porțiuni de membre.

În ciuda ravagiilor pe care le-a produs, arma nu a fost totuși una perfectă. Improprrie pentru lupta de aproape, deoarece nu oferă posibilitatea înjunghierii, ea necesită un oarecare spațiu de manevră, pentru că forța maximă a loviturii se obține doar prin mânuirea sa cu ambele mâini. Acest din urmă aspect o face improprie și pentru uzul cavalerilor, câtă vreme aceștia aveau o mână ocupată cu frâiele. Și mai improprie pentru lupta călare o face însă tocmai forma sa curbată, predispusă la ancorarea de adversar, provocând dezechilibrarea călărețului, inconvenient agravat de lipsa scărilor de șa.

Aceste constatări sunt întărite de reprezentările de pe monumentul de la Adamklissi și de pe Columna traiană, care înfățișează *falx dacica* doar în mâinile luptătorilor pedestri.

Faima sabiei, așa cum apare ea transmisă de izvoarele Antichității, și exemplarele descoperite, concentrate în arealul din preajma capitalei, susțin imaginea unei arme nobile, care nu putea fi lăsată pe mâna oricui. Astfel, dacă *falx dacica* nu a fost un apanaj al aristocraților, trebuie să fi fost mânărită de trupe de elită, formate din războinici profesioniști¹³, special instruiți să lupte cu acest tip de armă. Numărul redus de piese semnalate până acum și faptul că, în mod obișnuit, trupele de elită constituie doar o parte, nu cea mai numeroasă, a unei armate, nu pot justifica suficient spaima pe care *falx dacica* a provocat-o printre romani și nici grija pentru ranforsarea coifurilor și introducerea apărătorilor de braț, îmbunătățiri ale armamentului defensiv asociate, în literatura de specialitate, cu campaniile dacice ale lui Traian¹⁴.

Concluzii

Arheologia a fost, chiar de la începuturile sale, o disciplină imposibil de tratat într-un mod singular, dezvoltându-se inseparabil conectată la alte științe și discipline. Această interdisciplinaritate a devenit determinantă îndată ce informația istorică relevantă de cercetarea arheologică a lărgit orizonturile cunoașterii istorice. Departe de a satura nevoia de cunoaștere, dezvoltarea arheologiei a născut noi întrebări, a emis noi ipoteze și a trasat noi scenarii de reconstituire istorică. Pentru a putea răspunde noilor provocări, arheologia a recurs la experimente și metode inedite, pe care le-a grupat într-o nouă disciplină, arheologia experimentală, deosebit de necesară odată cu depășirea abordărilor teoretice¹⁵.

În esența sa, adevărul istoric este ipotetic, iar arheologia oferă doar interpretări plauzibile asupra artefactelor, determinate de contextul descoperirii și de existența analogiilor. În completare, arheologia experimentală încearcă să pătrundă mai adânc în universul funcțional al unui artefact, ridicând probleme legate de

¹³ Cf. Zoe Petre, *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Iași, 2004, p. 255-260.

¹⁴ Liviu Petculescu, *Armata romană în Dacia în timpul lui Traian*, în *Catalogul expoziției Dacia Avgvsti Provincia*, p. 31, 33, 179, nr. cat. 190.

¹⁵ Alexandru Dragoman, Sorin Oantă-Marghitu, *Între monopol și diversitate: arheologie, conservare și restaurare în România*, <http://archaeology.ro> (23 martie 2008).

modalitățile sale de producere și de utilizare și lărgind astfel spectrul informațiilor oferite de obiectul redus la calitatea de descoperire arheologică și obstrucționat de lipsa izvoarelor scrise sau ilustrative de altă natură ori de starea precară de conservare. Prin verificarea practică a enunțurilor istoricilor și arheologilor, arheologia experimentală completează în mod fericit cunoașterea, validând sau infirmând ipoteze. În acest scop, modalitatea cea mai frecvent utilizată este aceea a obținerii de replici după artefactele descoperite, folosind materiale, procedee și principii tehnologice pe cât posibil identice cu cele contemporane obiectului copiat¹⁶.

Proiectul de reconstituire a *falx dacica* a plecat tocmai de la aceste considerente, în speranța de a putea oferi informații suplimentare pentru înțelegerea traseului istoric al acestei arme-simbol a dacilor. Se cuvin, deci, rememorate și așezate alături cunoștințele anterioare și cele rezultate în urma derulării procesului de obținere a replicii.

Reamintim, mai întâi, discuția – deschisă în prima parte a acestui studiu¹⁷ – dacă este sau nu necesară extragerea din sintagma lui M. Cornelius Fronto “armele curbe ale dacilor”/ “*Dacorum falcibus*”¹⁸ a unei anume “*falx Getae*”/ “*seceră a getului*” – după expresia lui P. Papinius Statius¹⁹. Am conchis atunci, pe baza unei minuțioase analize a reprezentărilor artistice din epocă și a descoperirilor arheologice, că ambele ipostaze sunt întemeiate, pe de o parte pentru că monumentele și numismatica referitoare la daci ne oferă o întreagă panoplie de arme curbe, pe de alta pentru că descoperirile arheologice au restrâns această panoplie la o singură armă utilizabilă în masă căreia să i se poată atribui statutul de simbol, și anume sabia curbă de tipul *Sarmizegetusa*.

Izvoarele scrise vorbesc, deci, de un mare impact psihologic

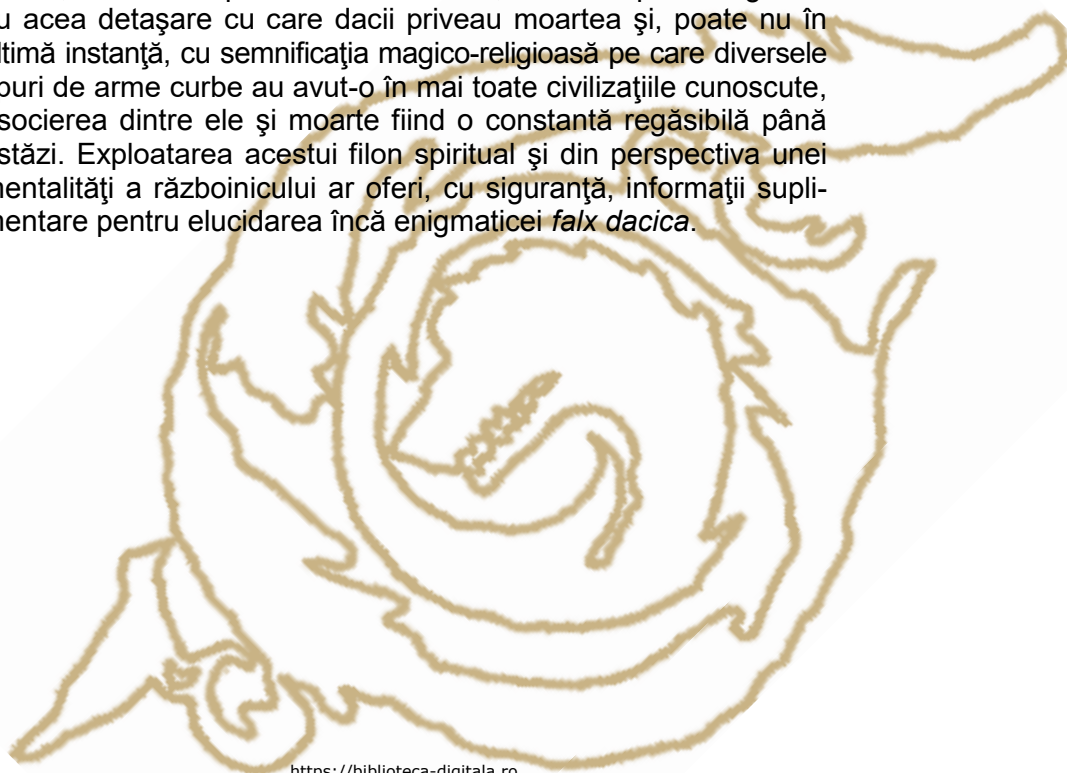
¹⁶ Daniel Ingersoll, John E. Yellen, William Macdonald (editori), *Experimental Archeology*, New York, 1977, p. XII-XIII; Adrian Bejan, Dorel Micle, *Arheologia. O știință pluridisciplinară. Metode Clasice și moderne de lucru*, Timișoara, 2006, p. 73.

¹⁷ C. Borangic, *op. cit.*, p. 50.

¹⁸ *Principia Historiae*, II, apud *Izvoare privind istoria României*, vol. I, București, 1964, p. 533.

¹⁹ *Achilleis*, partea a II-a, versul 133 (ediția Aldo Marastoni, Leipzig, 1974, p. 51).

al armei/armelor curbe ale dacilor, cele artistice și numismatice confirmă utilizarea lor pe scară largă, în vreme ce descoperirile arheologice sunt rarisime, limitându-se la câteva pumnale de tip *sica* și la și mai puține săbii de tip *falx*. Avem, astfel, o mare discrepanță între realitatea ilustrată de sursele antice și cea dezvăluită de cercetarea arheologică. Demersul nostru a avut în vedere tocmai atenuarea, oricât de firavă, a acestei discrepanțe. Dar, validarea sinistrei faime de armă de retezat și sfârtecat a sabiei curbe dacice nu avea neapărat nevoie de un experiment, câtă vreme toate armele cu tăiș similar pentru așa ceva au fost concepute. Referitor la tehnologia de producere, relevanța se rezumă la durata procesului, care, cu toate aproximațiile, se pare că nu depășea o zi, incluzând totalitatea etapelor, de la obținerea lamei metalice până la atașarea mânerului. Cu un asemenea “flux tehnologic”, dotarea unei armate, fie ea și numeroase, nu trebuia să constituie o problemă, mai ales că resursele naturale de suprafață se pare că erau suficiente pentru a furniza materia primă. Totuși, descoperirea acestui tip de sabie doar în arealul circumscris capitalei restrânge utilizarea sa, indicând specializarea unor trupe și un anume gen de eroism care doar acționând împreună pot justifica asocierea cvasiexclusivă a dacilor – iar pe monede și a Daciei – cu respectivul obiect. Atașamentul lor pentru o asemenea armă care, oricât de bine era mănuită, avea dezavantajele ei, trebuie deci căutat în afara atelierului de fierărie și nu rezidă doar din calitatea materialului și eficacitatea formei, oricât de importante ar fi acestea, ci trebuie pus în legătură cu acea detașare cu care dacii priveau moartea și, poate nu în ultimă instanță, cu semnificația magico-religioasă pe care diversele tipuri de arme curbe au avut-o în mai toate civilizațiile cunoscute, asocierea dintre ele și moarte fiind o constantă regăsită până astăzi. Exploatarea acestui filon spiritual și din perspectiva unei mentalități a războinicului ar oferi, cu siguranță, informații suplimentare pentru elucidarea încă enigmaticei *falx dacica*.

Falx dacica. II. An Attempt of Reconstitution

- abstract -

The article describes the stages followed in order to obtain a replica of a Dacian sword, *falx* type, insisting on its quality, especially since the very efficiency of the sword is the one to have brought it fame and the status of a symbol-weapon.

We have to reiterate the discussion – still open in the first stage of this project – whether it is or not necessary to extract from M. Cornelius Fronto's saying "the curved weapons of the Dacians" / "Dacorum falcibus" a particular "falx Getae" / "the Get's sickle" – how P. Papinius has named it. We concluded then, after a thorough analysis of the artistic representations from the period and the archaeological discoveries, that both aspects are possible. This because, on one hand, the monuments and the numismatics referring to Dacians offer us a large range of curved weapons, on the other, because the archaeological discoveries have broadened this range to a single usable mass-weapon which could be considered a symbol, and that is the curved sword, *Sarmizegetusa* type.

The written sources mention a great psychological impact of the curved weapons, the artistic and numismatic sources confirm their use on a large scale, while the archaeological proves, are scarce and limited to a few daggers, sica type, and even less *falx* swords. Thus, we have a gap between the illustrated reality from the ancient sources and that offered by the archaeological proves. Our project wanted to diminish this gap. However, the validation of this fierce chopping and excoriation weapon did not necessarily need an experiment, as all the weapons with a similar blade were designed for the same purpose. As far as the production technique, its relevance covers the period concerning the production, which could cover only a day, all the stages of obtaining the blade and attaching the handle being included.

With such a "technological flux", even a numerous army was seen as an easy issue to handle, especially since the natural resources were sufficient to assure the raw material. However, discovering this sword only in the capital area makes the issue complicated, as its usage is limited, indicating that there were specialized troops and a certain type of heroism that only combined could justify the quasi-exclusive association of the Dacians – and on the coins, of Dacia – with the named weapon.

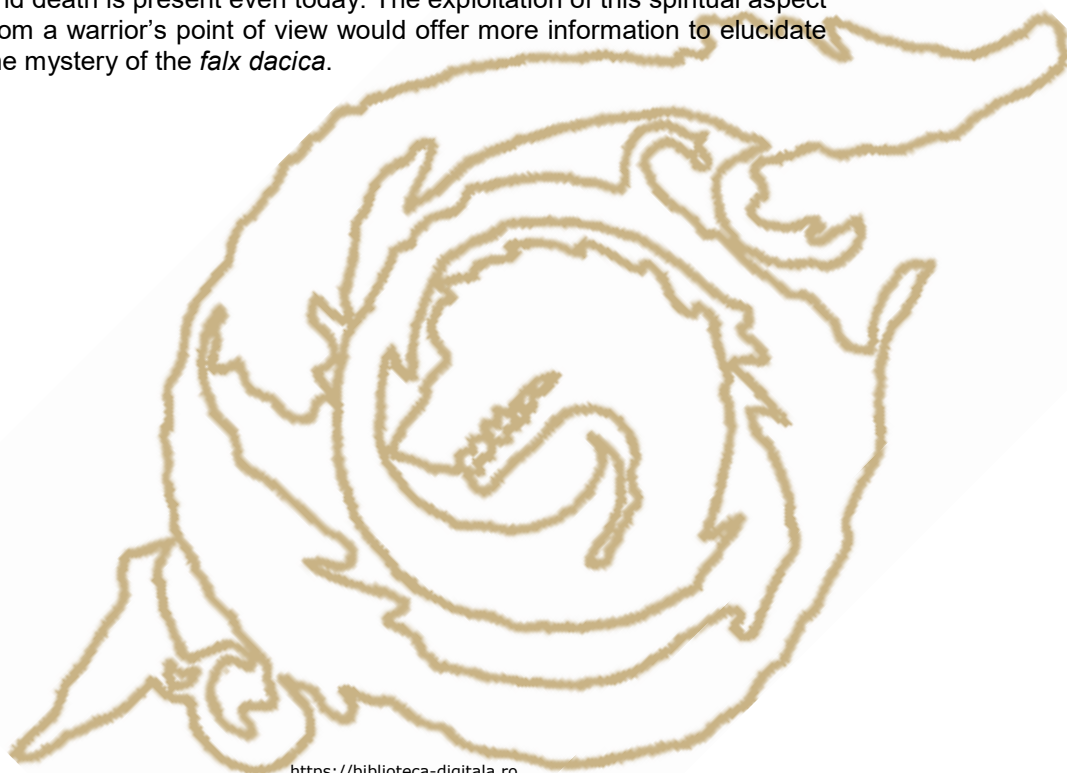
Despite the produced damage, the weapon was not perfect. It was not practical in the melee combat, as it did not offer its user the possibility of stabbing the opponent; it needed a given maneuver space,

because the maximum force of the strike was obtained through handling it with both hands. This latter aspect makes it unusable for the knights, as long as they had one hand on the reins. It was even less effective in cavalry because of its curved shape, predisposed to anchoring into the enemy and thus inducing a loss of balance to the equestrian, a serious inconvenience, since they lacked saddle steps.

These findings are sustained by the representations on the monument of Adamklissi and of the Trajan's column, which show the *falx dacica* being used only by pedestrians. Another argument is given by archeological discoveries consisting of tombs, possibly of aristocrats, equipped with straight swords, of Celtic type.

The sword's fame is given by the ancient sources and by the samples discovered in the capital area, both sustaining its noble origin. Although *falx dacica* was not an aristocratic sword, it was, nevertheless, used by the elites, by professional warriors, especially trained to fight with this type of weapon. The scarcity of samples and the fact that the elite troops were never numerous cannot justify enough the horror *falx dacica* caused among Romans. Further, it cannot justify the reinforcement of helmets, the use of protection for arms and the general improvement of the defensive equipment, associated with Trajan's Dacian military campaigns.

As a conclusion, the Dacian attachment towards this weapon, which, however fierce, had its disadvantages, must be sought outside the blacksmith's and it does not stand only in the quality of the material and in the effectiveness of the shape. This attachment must be linked to the serenity with which the Dacians looked death in the eyes and ultimately, to the magical-religious symbolism these curved weapons had in almost all civilizations. The liaison between the curved weapons and death is present even today. The exploitation of this spiritual aspect from a warrior's point of view would offer more information to elucidate the mystery of the *falx dacica*.

VOLKER WOLLMANN

**Monumente funerare romane descoperite
la Șeica Mică (județul Sibiu). *Paralipomena***

În literatura de specialitate privind arheologia Transilvaniei, Șeica Mică figurează de mult timp cu descoperiri din aproape toate epocile istorice. O descoperire mai ieșită din comun este fortificația hallstattiană (HaC) semnalată prima dată de Johann Michael Ackner¹ în anul 1856². Deși la data respectivă valurile s-au conturat mult mai bine în teren, în special a patra linie de fortificație înspre nord, J. M. Ackner nu a observat al doilea val, cu o lungime mai mică față de celelalte trei³ (fig. 1).

La distanță de o jumătate de milă (= 800 m) de cetate, pe malul stâng al Târnavei Mari, în apropiere de Bârghiș, localnicii au descoperit aproximativ în aceeași perioadă în jur de 50 de monede bizantine și podoabe de aur (diademă, cercei), din care Ackner a reușit să între în posesia a patru piese numismatice. În afară de aceste exemplare, Ackner a avut posibilitatea să determine încă 28 de monede ajunse la Locotenența din Sibiu, emisii monetare din timpul împăraților Theodosius II, Zeno, Basilius și Anastasius⁴.

¹ 1782-1862, preot în Gușterița/Sibiu, istoric, epigrafist și colecționar.

² Cf. *Transsilvania, Beiblatt zum Siebenbürger Boten*, Hermannstadt/Sibiu, 37, 1856, p. 145; idem, *Die römischen Alterthümer und deutschen Burgen in Siebenbürgen*, în *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der historischen Baudenkmale*, 1, 1856, p. 20; idem, *Die Colonien und militärischen Standlager der Römer in Dacien im heutigen Siebenbürgen*, în *Jahrbuch der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, 2, 1857, p. 33-34 (unde "Cetatea" este atribuită epocii romane).

³ K. Horedt, *Așezarea fortificată de la Șeica Mică*, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)*, 2, 1964, p. 187-204; V. Wollmann, *Johann Michael Ackner*, Cluj-Napoca, 1982, p. 84-85.

⁴ *Transsilvania, Beiblatt ...*, 37, 1858, p. 14; K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1858, p. 95, nr. 26: "Münzfund der von Theosius II (408-450) bis zu Justinus I (518-527) reicht".

Fig. 1. Planul zonei Șeica Mică – Șeica Mare.
După ridicarea francisco-iosefină (1873-1887), sc. 1:25.000

O altă descoperire, ce tratează aspecte din viața cotidiană a Daciei romane, nelipsită din aproape nici o publicație, itinerată și în străinătate la diferite expoziții ca o piesă mai deosebită (cu caracter de unicat), transferată apoi definitiv de la Muzeul Brukenthal la Muzeul de Istorie a României din București⁵, este peretele lateral al unei *aedicula*, descoperit în hotarul comunei Șeica Mică⁶.

⁵ Nr. inv. 13448.

⁶ Din vasta bibliografie a piesei reproducem doar cele mai importante studii și articole: Friedrich și Heinrich Müller, *Archäologische Streifzüge*,

În sinteza publicată în *Buletinul Monumentelor Istorice* (1973), prima lucrare de referință pentru această categorie de monumente funerare, găsim cea mai detaliată descriere a acestei piese sculpturale: în partea stângă se află obișnuita bordură lată, ușor reliefată, împărțită în două printr-o linie incizată profund până la care, probabil, avea loc îmbucarea peretelui din spate, restul spațiului alcătuind chenarul. Suprafața peretelui este, la rândul ei, împărțită în trei registre, marcate prin linii înguste, orizontale. În primul registru apare un călăreț spre dreapta, prezentat din profil, cu *tunica* până la genunchi, prinsă în talie cu o cingătoare, și *chlamys* ce flutură în spate. În mâna dreaptă, ridicată, ține o lance, pregătindu-se să lovească din mers dușmanul căzut la picioare, sub copitele calului. În registrul central este redată o scenă agricolă. Un bărbat cu barbă și păr bogat, cărlionțat, îmbrăcat în pantaloni strâmți și *tunica* scurtă, până la genunchi, sumeasă în talie, cu o diagonală peste umărul stâng, ară cu un plug la care sunt înhămați doi cai, pe care îi conduce un copil, aflat în planul al doilea, îmbrăcat cu pantaloni strâmți și *tunica* scurtă. În registrul inferior se remarcă o scenă de ospăț de tip panonic: în stânga, un bărbat cu păr bogat cărlionțat, barbă și mustăți, îmbrăcat în pantaloni strâmți, *tunica* până la genunchi, deasupra cu o haină scurtă, dreaptă, iar pe piept cu un cordon în unghi, ce ajunge până la marginea de jos a hainei. La dreapta, o femeie cu față mutilată, îmbrăcată într-o rochie de stofă groasă, evazată în formă de clopot, căzând în pliuri regulate, strânsă în talie cu o cingătoare lată. Între ei o *mensa tripes*, încărcată probabil cu vase cu mâncare. Amândoi țin câte o mână întinsă spre masă. Bărbatul are mâna dreaptă adusă pe piept, în timp ce mâna stângă a femeii este lăsată în jos.

în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 16, 1881, p. 313; J. Hampel, *Lóvas istenségek dunavidéi antik emlékeken*, în *Archaeologiai Értesítő*, 25, 1905, p. 7-8, fig. 71; I. Glodariu, M. Câmpăanu, *Depozitul de unelte agricole de la Dedrad (r. Reghin)*, în *SCIV*, 17, 1, 1966, p. 27-28, fig. 7; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 295; Lucia David Teșosu, în *Römer in Rumänien*, Köln, 1969, p. 255, nr. G 137, pl. 86; C. Pop, *Cîteva reprezentări de unelte agricole în arta romană din Dacia*, în *Terra Nostra*, 2, 1971, p. 60, fig. 1; Octavian Floca, Wanda Wolski, *Aedicula funerară în Dacia romană*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, 12, nr. 3, 1973, p. 28, fig. 104; I. Mitrofan, *Villae rusticae în Dacia superioară*, în *Acta Musei Napocensis*, 11, 1973, p. 46-47, fig. 14.

Cât privește tipul iconografic de *aedicula* cu călărețul care se pregătește să înfigă lancea în inamicul răpus – pe care îl întâlnim și la Cristești –, se presupune ca a fost creat în atelierele de la Mogontiacum, de unde se cunoaște motivul bărbatului căzut sub picioarele calului⁷.

Cum s-a mai evidențiat cu diferite ocazii⁸, valoarea acestui perete de *aedicula* constă în reprezentarea unor scene de viață cotidiană, care sunt arareori întâlnite în plastica funerară a Daciei romane. Dintre puținele exemple de acest gen mai face parte scena “coafezei” de pe peretele lateral stâng al unei *aedicula* descoperită în stare fragmentară la Reditu, provenită probabil din necropola unei *villa rustica*⁹.

În ciuda faptului că această reprezentare sculpturală s-a bucurat de atâta atenție din partea specialiștilor de artă provincial-romană, informațiile referitoare la data, locul exact și împrejurările în care ea a fost descoperită lipsesc cu desăvârșire în literatura arheologică, deși sunt consemnate în volumul V al Inventarului Muzeului Național Brukenthal din Sibiu, unde piesa a ajuns în jurul anului 1918¹⁰, probabil împreună cu stela funerară¹¹ și cu încă un perete lateral de *aedicula*¹², despre care ne vom ocupa în continuare.

Acest lucru n-ar trebui să ne surprindă prea mult, având în vedere că monumentele anepigrafice au fost neglijate de regulă în literatura arheologică mai veche, ba chiar și mai recentă. În ce privește acest perete lateral de *aedicula* mai deosebit, noi am găsit cu câțiva ani în urmă o explicație plauzibilă: raportul în care se prezintă descoperirea acestei sculpturi n-a mai fost publicat, deși a fost predat de J. M. Ackner pentru numărul din 1858 al *Mittheilungen der k. k. Central-Commisson ...* (Viena)¹³.

⁷ Adrian Husar, *Norico-pannoni*, în *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei*, Cluj-Napoca, 2003, p. 370 și nota 112.

⁸ *Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj*, Köln, 1969, p. 255, G-137.

⁹ I. I. Russu, Z. Milea, în *Probleme de Muzeologie*, 1965, p. 28; *Römer in Rumänien*, p. 254, G-132; M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie Turda*, Turda, 1972, p. 13, Pl. X/1, O. Floca, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 18, fig. 65.

¹⁰ Nr. inv. vol. V, p. 91 ș. u.; vezi **Anexa I**.

¹¹ CIL, III 966 și pag. 1014; IDR III/4, p. 78-80, Nr. 91, inv. nr. 7205.

¹² Nr. inv. vol. V, p. 92; vezi **Anexa II**.

¹³ Din “Corespondența arheologică” a lui M. J. Ackner privind anul

Raportul este extrem de edificator nu numai sub aspectul precizării locului, a datei și a împrejurărilor în care a apărut un perete de *aedicula* atât de mult citat și discutat, ci pentru faptul că ne ajută să înlăturăm și alte semne de întrebare pe care le ridică o serie de piese litice aparținând acestei categorii de monumente funerare.

“Febra arheologică” pentru vestigiile antice care au început să apară în vatra comunei Șeica Mică s-a declanșat odată cu descoperirea de către săteanul Michael Dörner, la 22 august 1856, a stelei funerare CIL III 966, IDR III/4, 91. Chiar dacă la prima vedere o serie de amănunte legate de recuperarea acestui monument par a fi lipsite de importanță, dorim totuși să stăruim puțin asupra lor, întrucât, în urma unei inițiative locale pilduitoare și a unui efort uman ieșit din comun, a putut fi salvat un monument sculptural epigrafic impozant (**fig. 2**). Valoarea lui documentar-științifică rezidă din faptul că inscripția atestă o decedată cu nume celtic (*Cotu*), cu patronimic roman, de condiție peregrină, al cărei soț este cetățean roman (*Claudianus Latinus*). Este foarte probabil ca între-

Fig. 2. Inscripția CIL III, 966 = IDR III/4, cu rol de perete posterior de *aedicula* (Muzeul Național Brukenthal, Sibiu)

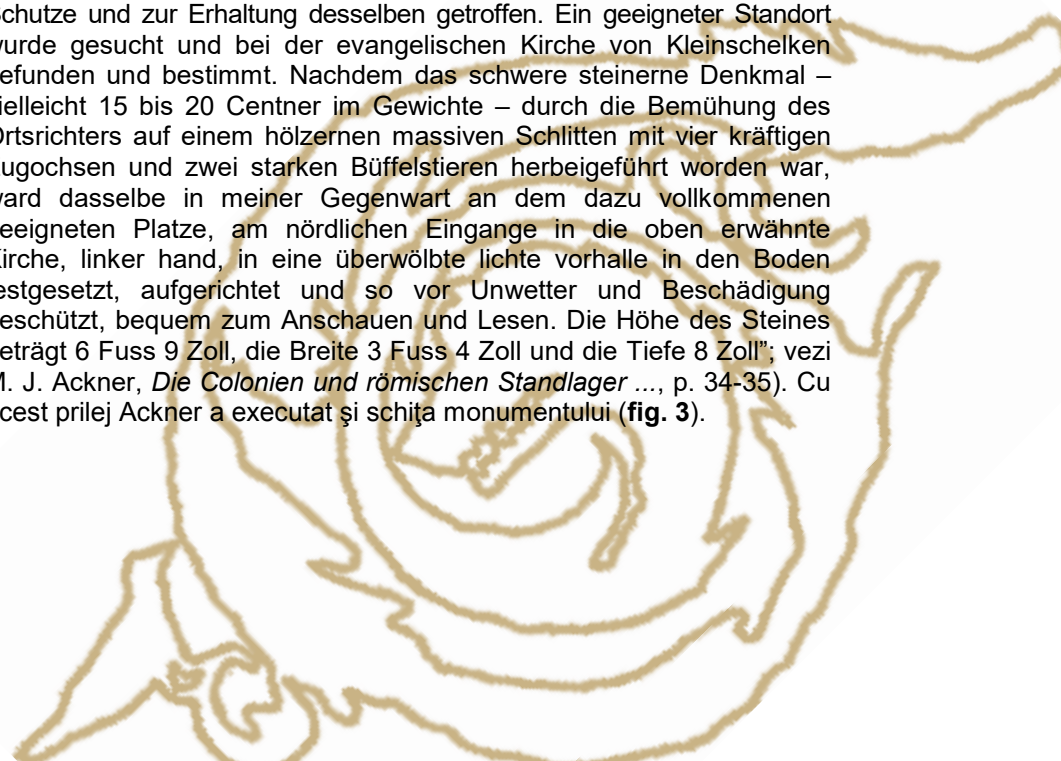
1857, pe care el o întocmea periodic în calitate sa de corespondent al acestei comisii, s-a publicat doar prima parte, intitulată *Rätselhafte Medaillons* [Medalione enigmatice]; manuscrisul se păstrează la biblioteca Muzeului Național Brukenthal, ms. 249 (cf. V. Wollmann, *op. cit.*, p. 218-219).

ga familie să fi emigrat din Noricum, din moment ce se menționează originea etnică a defunctei Cotu Successi: *cives Norica*¹⁴.

Stela funerară a fost găsită în albia pârâului care trece prin vatra satului, unde s-au mai văzut blocuri de piatră care păreau să facă parte din fundația monumentului funerar. Descoperitorul intenționa s-o folosească drept material de construcție, dar nu a apucat s-o spargă datorită intervenției preotului local și a unui funcționar de la sediul de plasă Șeica Mare, aflat întâmplător în Șeica Mică. Pentru a fi pusă la adăpost, stela a fost transportată cu o sanie trasă de două perechi de boi și una de bivoli până în curtea bisericii evanghelice și așezată, în prezența lui Ackner, în pridvorul intrării dinspre nord¹⁵.

¹⁴ A. Husar, *op. cit.*, p. 364.

¹⁵ "Von der evangelischen Kirche etwa tausend Schritte hinauf grub am 22. August 1856 der Insasse Michael Dörner, in dem durch den Markt fließenden Bach nach Bausteinen suchend, ein dort längst versunkenes römisches Monument heraus. Noch liegen im Bache mehrere grosse Steinblöcke, theils an der Oberfläche, theils im Wasser verborgen, die zur Grundbefestigung des Grabmales dienten. Letzteres lag aber schon im nahe gelegenen Hofe des Entdeckers. Dass indessen unser Denkmal der ihm drohenden Gefahr, in Stücke zerschlagen zu werden, entging, haben wir der Aufmerksamkeit des evangelischen Pfarrers von Kleinschelken, Samuel W ä d t, welcher davon gleich Kunde erhielt, und auch dem Bezirks-Commissär in Marktschelken, Rudolph v. Vogel, der zufällig anwesend war, zu verdanken. Die Wichtigkeit des Fundes ward gleich erkannt und Vorkehrungen zum Schutze und zur Erhaltung desselben getroffen. Ein geeigneter Standort wurde gesucht und bei der evangelischen Kirche von Kleinschelken gefunden und bestimmt. Nachdem das schwere steinerne Denkmal – vielleicht 15 bis 20 Centner im Gewichte – durch die Bemühung des Ortsrichters auf einem hölzernen massiven Schlitten mit vier kräftigen Zugochsen und zwei starken Büffelstieren herbeigeführt worden war, ward dasselbe in meiner Gegenwart an dem dazu vollkommenen geeigneten Platze, am nördlichen Eingange in die oben erwähnte Kirche, linker hand, in eine überwölbte lichte vorhalle in den Boden festgesetzt, aufgerichtet und so vor Unwetter und Beschädigung geschützt, bequem zum Anschauen und Lesen. Die Höhe des Steines beträgt 6 Fuss 9 Zoll, die Breite 3 Fuss 4 Zoll und die Tiefe 8 Zoll"; vezi M. J. Ackner, *Die Colonien und römischen Standlager ...*, p. 34-35). Cu acest prilej Ackner a executat și schița monumentului (fig. 3).

Sub imperiul animației declanșate de o descoperire atât de importantă în plin centrul comunei Șeica Mică, în 8 și 9 mai 1857 s-a efectuat o săpătură mult mai adâncă, în dreptul locului în care apăruse stela funerară. Cu acel prilej au ieșit la lumină alte două monumente funerare, și anume un acoperiș și un perete lateral de *aedicula*, despre care Ackner spune în raportul său nepublicat că erau prevăzute cu sculpturi mult mai frumoase decât stela funerară găsită în același loc cu un an înainte.

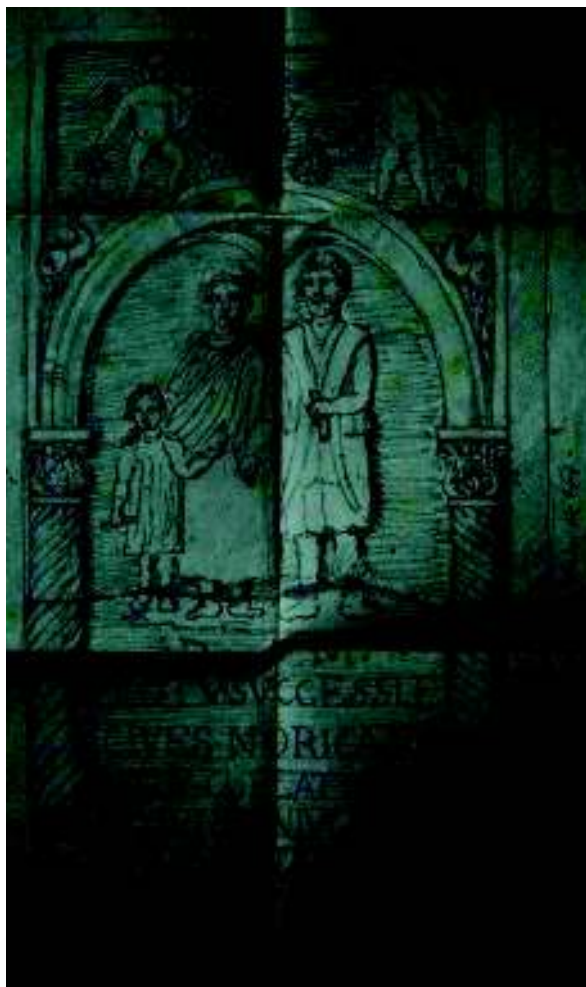

Fig. 3. Desenul făcut de J. M. Ackner la locul de descoperire a inscripției.

Acoperișul, lucrat în două ape, cu fronton triunghiular în față, a fost distrus probabil încă în Antichitate, adică trunchiat în linie aproximativ dreaptă de la un capăt la altul, ceva mai jos de creasta mediană (**fig. 4**). Așadar, lipsește și vârful frontonului, unde, după descrierea nepublicată a lui Ackner, s-ar fi aflat partea superioară a capului Meduzei, imagine sugerată de prezența unor cozi încolăcite de șarpe. Descrierea sculpturii se încheie cu observația că în aceeași zonă mai erau reprezentați și doi păuni aforntați.

Fig. 4. Acoperișul *aediculei* descoperite în 8-9 mai 1857, păstrat în partea de nord a pronaosului bisericii evanghelice din Șeica Mică.

Ceea ce a scăpat atenției lui Ackner, care probabil încă nu avea ochiul format pentru unele particularități ale acestei categorii de monumente funerare, au fost urmele evidente ale celor două postamente pentru lei sculptați, aflate în extremitățile din față ale acoperișului, și a celor două acrotere emisferice, corespunzătoare colțurilor din spate (**fig. 5a-b**). Pe axul median al acoperișului, în față și în spate, se afla probabil și un coronament (con de pin) așezat pe un mic soclu, cioplit în acoperișul propriu-zis, cu care făcea corp comun¹⁶.

¹⁶ "Das erste Stück, ein giebelartiger schmuckvoller Aufsatz, mußte höchstwahrscheinlich von dem unter meiner Leitung des in der Kirchenhalle der Evangelischen [Kirche] aufgestellten Monuments gewesen

a

b

Fig. 5a-b. Urmele postamentelor pentru coronamentele acoperişului *aediculei*.

sein. Der obere horizontal abgestutzte Giebelraum stellt ein Medusen-
haupt dar, wenigstens bemerkt man am untern Haupt die Schlangen-
verzierungen, welche am oberen Hauptteil fehlen, indem der Stein bis
über die Augen gebrochen ist. Von jeder Seite tritt ein Pfau mit dem
Kopf gegen das Schlangengesicht gewendet, heran (Höhe 1 F(uß) 2½
Z(oll); die Länge 5 F(uß) 1½ Z(oll), Tiefe 2 F(uß), 7 Z(oll) mit dem
Gesimse", vezi V. Wollmann, *op. cit.*, p. 218.

Acoperișul se distinge de alte exemplare asemănătoare provenite din Dacia Superior mai ales prin profilaturile de pe soclu, ornamentate cu ove și motive vegetale.

Lucrarea în relief, dintr-o piatră calcaroasă, aparține tipului de acoperiș de *aedicula* fără boltă, adică cu fronton triunghiular. Statistic vorbind, el este mai puțin răspândit în Dacia Superior în comparație cu acoperișurile boltite. *Aedicula* cu tavanul drept se mai cunoaște la Micia¹⁷. Cele mai multe acoperișuri cu boltă au fost descoperite tot la Micia, dar ele au apărut izolat și la Cristești, Gilău¹⁸ și Alburnus Maior (Roșia Montană)¹⁹.

Frontonul acoperișurilor de *aedicula* cu tavanul orizontal (drept) se bucură de un tratament aparte în privința decorării, în sensul că forma triunghiulară cere alegerea unor motive care să acopere cât mai bine acest spațiu. Printre reprezentările favorite se află, în poziție centrală, **capul Meduzei**, al cărei păr bogat se desfășoară în valuri spre colțurile spațiului triunghiular, și **tritonul** funerar, ale cărui membre inferioare sunt redată sub forma unor cozi de pește care se întind încolăcite spre colțurile laterale ale frontonului.

Descrierea lui Ackner referitoare la reprezentările sculpturale de pe frontonul acoperișului de *aedicula* descoperit la Șeica Mică ridică de la început niște semne de întrebare. Potrivit acestei descrieri, în centrul frontonului s-ar fi aflat – cum s-a mai arătat – reprezentarea capului Meduzei și, în prelungire spre colțurile frontonului, cozile încolăcite ale unui șarpe. O atare descriere improprie – unde se confundă probabil Meduza cu tritonul – ne conduce la presupunerea că Ackner n-a văzut acest monument, spre deosebire de inscripția descoperită cu un an înainte în același loc. Nu este exclus să se fi folosit de un desen făcut de preotul Samuel Mökesch din Târnava (județul Sibiu), corespondentul comisiunii vieneze pentru zona Târnavelor, care n-a știut să interpreteze imaginea centrală de pe frontonul monumentului. Cu

¹⁷ O. Floca, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 8-10, nr. 2, 6, 8; vezi și I. Andrițoiu, *Necropolele Miciei*, Timișoara, 2006, p. 101-102, Pl. 41, 1-1a.

¹⁸ O. Floca, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 20, fig. 74; p. 24, fig. 96.

¹⁹ A. S. Sintimbrean, *Muzeul Mineritului din Roșia Montană*, București, 1989, p. 144, fig. 32; V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră din Dacia romană*, Cluj-Napoca, 1996, Pl. XCIX/1.

ceva mai multă experiență, el ar fi trebuit să-și dea seama că cei doi păuni rareori pot fi asociați cu altceva decât cu un *kantharos*. În partea superioară a vasului poate fi identificat într-adevăr un șarpe încolăcit, care pare a fi ciupit de păunul reprezentat în stânga frontonului.

Din cauza distrugerii părții superioare a acoperișului de *aedicula*, prin retezarea “coamei”, lipsesc din cupa tip *kantharos* gâtul, buza de obicei evazată și toatele supraînălțate (fig. 6). Tipul de vas *kantharos*, zis și “paharul lui Nestor”, apare frecvent ca atribut al lui Dionysos. În studiile de specialitate referitoare la ornamentarea acoperișurilor orizontale de *aedicula* cu fronton triunghiular din Dacia romană nu se cunosc analogii pentru acest decor²⁰.

Fig. 6. Latura din față (frontonul) a acoperișului de *aedicula*.

Spre deosebire de acoperișul de *aedicula* descoperită la Micia cu tavanul orizontal împodobit cu două casete prevăzute cu câte o rozetă, cel descoperit în anul 1857 la Șeica Mică are tavanul neted, adică neornamentat (fig. 7).

²⁰ O. Floca, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 38, notele 93-94.

Fig. 7.- Baza netedă și profilul acoperișului de *aedicula*.

Al doilea monument litic, descoperit exact în același loc, trebuia să fie, după intuiția lui Ackner, un perete (“înveliș”) al acoperișului de *aedicula*, în timp ce perechea lui trebuia să se afle, după părerea aceluiși arheolog, la o adâncime mai mare, dacă nu cumva fusese transportat în altă parte, distrus și folosit ca material de construcție. Peretele de *aedicula* n-a fost întreg, lipsind o fâșie din marginea de sus, cu chenarul laturei, înguste și o parte a registrului inferior, cu reprezentarea lui *Attis*. Lipsește, prin urmare, partea jos a piciorului stâng a acestui personaj foarte frecvent întâlnit la această categorie de monumente funerare (fig. 8). De la data publicării acestui perete de *aedicula* de Gr. Florescu și E. Panaitescu²¹, el a mai cunoscut unele deteriorări pe marginea stângă și mai ales la colțul din stânga jos. Atât la cei doi autori amintiți mai sus, cât și la O. Floca și Wanda Wolski, acest monument litic apare la categoria pereților

²¹ Gr. Florescu, *I monumenti funerari della “Dacia Superior”*, în *Ephemeris Dacoromana*, 4, 1930, 9. 82-83, fig. 6; E. Panaitescu, *Monumente inedite din Largiana*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secțiunea pentru Transilvania*, 3, 1932, p. 95, fig. 5.

de *aedicula* de proveniență necunoscută, deși în inventarul Muzeului Brukenthal se specifică unde a fost descoperit²².

Am stăruit asupra stării de conservare a acestui perete de *aedicula*, pe motivul că dimensiunea originală pare să fie relevantă pentru reconstituirea monumentului funerar din care a făcut parte.

Piesa, sculptată dintr-un calcar mai dur, reprezintă fără îndoială peretele lateral stâng al unei *aedicula*, împărțit, prin chenare profilate orizontale, în trei registre. În cel superior este reprezentat un păun cu capul întors spre spate, ținând în plisc un șarpe lăsat în jos, cu coada încolăcindu-se în jurul piciorului său drept. În registrul mijlociu apare un cal în mers liniștit, mișcându-se spre stânga, iar în cel inferior este reprezentat *Attis* în poziția obișnuită, jumătate întors spre dreapta, reze-mat cu mâna dreaptă și cu cotul mâinii stângi în bastonul de păstor (*pedum*). Pe cap poartă nelipsita bonetă frigiană, este înveșmântat într-o *tunica* mai lungă, peste care este pusă alta mai scurtă, cu mâneci lungi, *tunica manicata*, încinsă la mijloc și prevăzută de la brâu

Fig. 8. Perete lateral stâng de

²² A. Husar, *op. cit.*, p. 384-385 (nr. 34-35) și **Anexa II.**

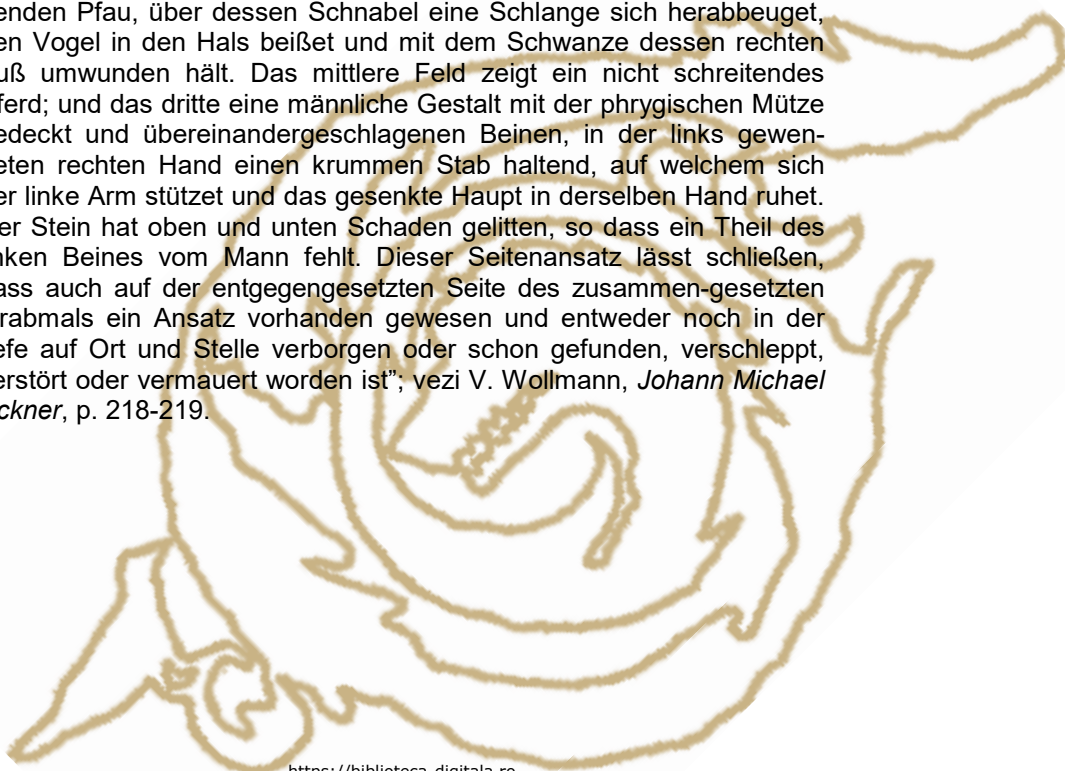
în jos cu falduri verticale²³.

aedicula, descoperit în 8-9 mai 1857
(Muzeul Național Brukenthal, Sibiu).

Pe marginea dreaptă se observă un chenar simplu, profilat, și o adâncitură de 22 cm, pentru fixarea acestui perete lateral de peretele posterior, lucrată destul de superficial cu o daltă ascuțită. Colțul drept inferior lipsește. Pentru a putea așeza piatra în poziție verticală, aici a fost introdusă o tijă pătrată de fier. Și în colțul drept din partea superioară, care de asemenea este deteriorat, se vede un orificiu, executat de lapicid probabil pentru fixarea peretelui de acoperișul *aediculei*. Monumentul are înălțimea de 144 cm, lățimea de 61 cm și grosimea 12-15 cm; mai exact, registrul superior măsoară 90 și cel mijlociu 32 cm, dintre care 3 cm revin celor două chenare despărțitoare.

În sprijinul presupunerii că inscripția descoperită cu un an în urmă în același loc și acest perete lateral de *aedicula* fac parte din același monument funerar vine și observația că aceeași execuție aplicată la adâncitura de 22 cm scobită pe marginea dreaptă se găsește și pe suprafața laterală dreaptă a inscripției CIL III 966 = IDR III/4 (Nr. inv. 7205), unde urma să fie chituit peretele *aediculei*. Această grijă pentru o mai bună priză a chituirii lipsește în schimb pe suprafața laterală dreaptă a peretelui

²³ "Der zweite Stein (Länge 4 F(uß) 3½ Z(oll), Breite 1 F(uß) 11 Z(oll), Dicke 4½ Z(oll) scheint eine Seitenbekleidung des nämlichen Grabmals gewesen zu sein. Die vordere Fläche besteht aus drei Feldern mit Basreliefs: das erste enthält einen mit dem Kopf rückwärts sich windenden Pfau, über dessen Schnabel eine Schlange sich herabbeuget, den Vogel in den Hals beißt und mit dem Schwanz dessen rechten Fuß umwunden hält. Das mittlere Feld zeigt ein nicht schreitendes Pferd; und das dritte eine männliche Gestalt mit der phrygischen Mütze bedeckt und übereinandergeschlagenen Beinen, in der links gewendeten rechten Hand einen krummen Stab haltend, auf welchem sich der linke Arm stützt und das gesenkte Haupt in derselben Hand ruhet. Der Stein hat oben und unten Schaden gelitten, so dass ein Theil des linken Beines vom Mann fehlt. Dieser Seitenansatz lässt schließen, dass auch auf der entgegengesetzten Seite des zusammen-gesetzten Grabmals ein Ansatz vorhanden gewesen und entweder noch in der tiefe auf Ort und Stelle verborgen oder schon gefunden, verschleppt, zerstört oder vermauert worden ist", vezi V. Wollmann, *Johann Michael Ackner*, p. 218-219.

posterior, ea fiind neglijată sau considerată fără necesitate aici. Aceasta înseamnă că și peretele lateral drept trebuia să fi fost prevăzut pe marginea stângă cu o adâncitură mai mult sau mai puțin adâncă.

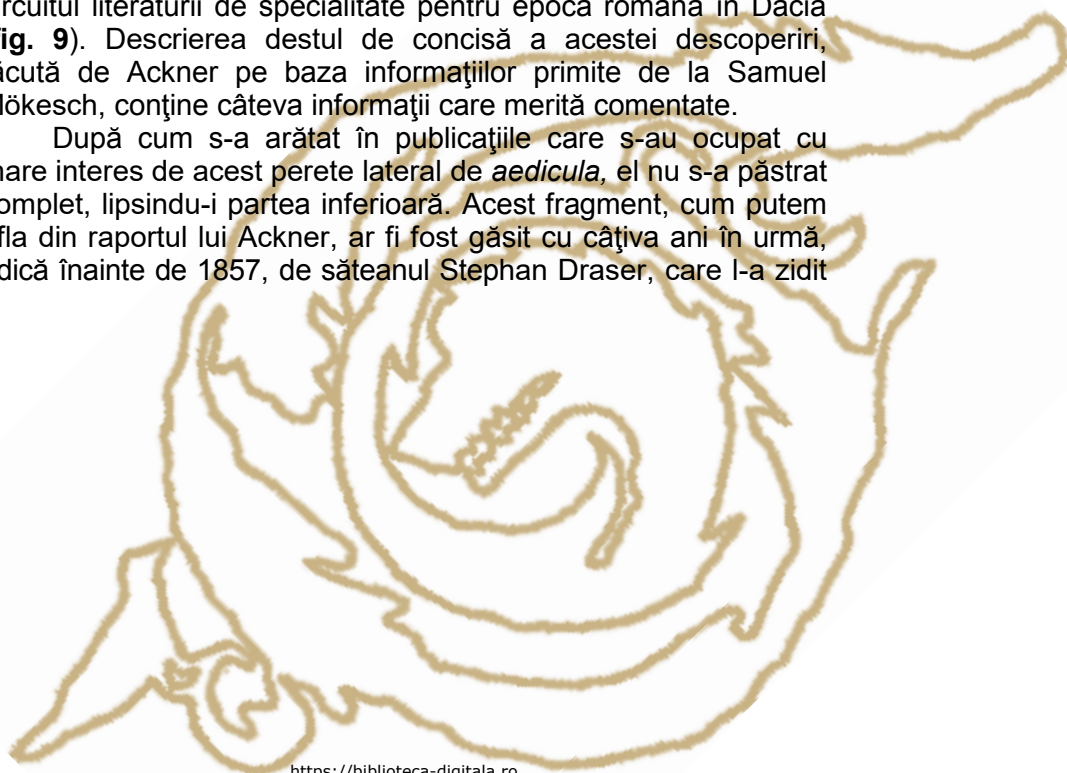
Având în vedere că epitaful (peretele posterior) măsura fără soclu 213 cm, din peretele lateral stâng al *aediculei*, care trebuie să fi fost la fel de înalt, lipsește un fragment cu o înălțime în jur de 69 cm.

Folosirea aceleiași roci și tehnici de asamblare, precum și a aceluiași mod de execuție indică faptul că stela funerară și peretele lateral stâng de *aedícula* au fost realizate de același pietrar. Acest lucru se observă în special în modalitatea de reprezentare a picioarelor figurilor umane, prea scurte în raport cu busturile lor.

Partea nepublicată a raportului lui Ackner trimisă la Viena pentru anuarul *Mittheilungen der k. k. Central-Commission* ..., cu descrierea acoperișului de *aedícula* și a peretelui lateral descrise mai sus – găsite în același loc în care cu un an în urmă apăruse stela funerară CIL, III 966 –, continuă cu prezentarea unei alte descoperiri de la Șeica Mică, făcută tot în vara anului 1857. Este vorba de o investigație arheologică desfășurată aproape concomitent de conservatorul Samuel Mökesch, în punctul "Bertlefen Dal" (Valea lui Bertlefen), care se afla în afara vetrei satului.

Pe baza acestei descrieri ne putem da seama imediat că nu poate fi vorba decât de peretele lateral de *aedícula* cu mult citata scenă din viața cotidiană, prin care Șeica Mică a intrat în circuitul literaturii de specialitate pentru epoca romană în Dacia (fig. 9). Descrierea destul de concisă a acestei descoperiri, făcută de Ackner pe baza informațiilor primite de la Samuel Mökesch, conține câteva informații care merită comentate.

După cum s-a arătat în publicațiile care s-au ocupat cu mare interes de acest perete lateral de *aedícula*, el nu s-a păstrat complet, lipsindu-i partea inferioară. Acest fragment, cum putem afla din raportul lui Ackner, ar fi fost găsit cu câțiva ani în urmă, adică înainte de 1857, de săteanul Stephan Draser, care l-a zidit

deasupra geamului pivniței. După sursa citată, pe acest fragment era reprezentat un personaj feminin²⁴.

²⁴ “Um dieselbe Zeit ließ der Conservator auch außerhalb dem Markte Kleinschelk(en), namentlich vor dem sogenannten “Bertlefen Dal” nachgraben, und fand auch daselbst einen römischen Denkstein (2 F(uß) 10 Z(oll) hoch, 1 F(uß) 2½ Z(oll) breit und 7½ Z(oll) dick) mit gut erhaltenen Sculpturen, aber ohne Inschrift und unten abgebrochenen Theile, welchen vor etlichen Jahren der Kleinschelker Insassen Stephan Draser fand und über sein Kellerfenster einmauern ließ. Eine weibliche Figur soll darauf sichtbar sein. Die Basreliefs des jetzt vor Bertlefen Dal gefundenen Steines umfassen drei Abtheilungen: in der ersten sehen wir eine Ritter mit erhobenen lanze, einen fliehenden Menschen zusammenrennen; in der mittleren einen Feldbauern, welcher mit einem Ochsengespann den Boden pflüget, daneben steht ein kleines Männlein, und in der unteren Abtheilung eine männliche und weibliche Person sich die Hand reichend, inmitten das Monogramm: I. S.”; *Ibidem*, p. 219.

Fig. 9. Perete lateral drept de *aedicula*, descoperit în vara anului 1857 la Șeica Mică (Muzeul Național de Istorie a României, București).

Informația potrivit căreia între cele două personaje care se țin de mână în scena banchetului funerar s-ar fi aflat inițialele **I** (sau **T**) și **S** a fost preluată fără control în CIL 967. Ulterior s-a publicat o rectificare a lecturii eronate făcută de S. Mökesch, care ar fi confundat picioarele mesei cu această monogramă. (*mense tripens*)²⁵. Autorul acestor rânduri nu subscrie acestei

²⁵ Friedrich și Heinrich Müller, *Archäologische Streifzüge*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 16, 1881, p. 313: "Zu Corpus inscriptionum latinarum. III. Dacia. 967. beruht auf einem Irrtum. Mann und Frau reichen einander die Hand über einen flammenden Opferdreifuß hin. Die Füße desselben hat Mökesch fälschlich für die Buchstaben T. S. angesehen. Jetzt im Brukentalischen Museum".

opinii; o astfel de confuzie ni se pare greu de imaginat și, în afară de asta, monumentul a fost degradat ulterior tocmai în acea porțiune (în mijlocul scenei banchetului funerar) unde Mökesch identificase cele două litere.

Dacă într-adevăr acest fragment, care n-a mai putut fi recuperat, aparținea peretelui de *aedicula* descoperit în anul 1857, femeia înfățișată reprezintă al treilea personaj din compoziția scenei banchetului funerar, plasat în jumătatea de jos a registrului inferior, eventual la mijloc, între *mensa tripes* și chenarul de la baza monumentului. Prin comparație cu registrul superior, spațiul ar permite o atare desfășurare a decorului, analogii oferind o stelă funerară de la Turda²⁶ și o alta descoperită la Gherla²⁷. Partea care lipsește pare mai degrabă să fi fost nesculptată.

Presupunerea lui Ackner că cele trei piese descrise mai sus, eventual și stela funerară CIL III 967, cu rol de perete posterior (n. n.), ar putea aparține aceluiași monument funerar, pentru care atunci încă nu era încetățenit termenul *aedicula*, a fost preluată în IDR III/4, p. 78: "După observații mai recente, stela funerară cu inscripția CIL III 967 aparține unei *aedicula* servind ca latura din spate; pereții laterali descoperiți în același loc se păstrează unul la Muzeul de Istorie al R. S. R. (reprezentând cunoscuta scenă din activitatea agricolă), iar celălalt la Muzeul Sibiu; capacul de *aedicula* a rămas la data descoperirii părților componente ale monumentului funerar, la biserica evanghelică din Șeica Mică"²⁸.

²⁶ Lucia Țeposu Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, Oxford, 1982 (British Archaeological Reports, International Series 128), p. 61.

²⁷ J. Ornstein, *Die Ausgrabungen bei Szamosujvár*, în *Jahrbuch des Österreichischen Archäologischen Instituts*, 6, 1903, p. 117-118, nr. 3, fig. 39; Á. Buday, *Szórványos római kori emlékek Erdélyből*, în *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Érem- és Régiségtáránál*, 7/1, 1916, p. 81-82, nr. 7; Gr. Florescu, *I monumenti funerari della "Dacia superior"*, în *Ephemeris Dacoromana*, 4, 1926-1927, p. 87, nr. 14.

²⁸ Această "observație" a făcut-o semnatarul acestor rânduri, în calitate de coautor al volumului III/4, cum a fost desemnat și în contractul de editare încheiat la 10 decembrie 1987 cu Editura Academiei, dar trecut de cenzură în momentul plecării definitive în Germania la colaboratori.

Această supoziție a rămas necontrolată și necontroversată din anul 1988 până în prezent, cu toate că este lipsită de un suport fundamentat. Faptul că cele patru fragmente litice analizate mai sus au fost descoperite în aceeași localitate la interval de un an nu poate fi considerat un indiciu că ele reprezintă părțile componente ale uneia și aceleiași *aedicula*. Trebuie avut în vedere că peretele drept a fost găsit la distanța de aproximativ 3 km față de celelalte trei monumente, fără să excludem însă nici posibilitatea ca el să fi fost transportat în acel loc din altă parte.

Dacă luăm în considerare înălțimea acestui perete lateral, chiar dacă el nu este întreg, lipsind cam jumătate din câmpul inferior, observăm de departe că nu se aproprie de înălțimea celui alt perete lateral (vezi tabelul de mai jos). În plus, cei doi pereți de *aedicula* se deosebesc și ca mod de execuție artistică. Cu toate că roca din care a fost cioplită lespedeza funerară descoperită la "Bertlefen Dal" este tot de natură calcaroasă²⁹, ea este mult mai ușor de prelucrat.

Trebuie avută în vedere și soluția tehnică adoptată pentru "îmbucarea" pereților laterali cu peretele posterior, care se deosebesc la cei doi pereți laterali. La unul dintre ele asamblarea prevedea doar fixarea cu scoabe de fier – pentru care s-a obturat orificiul pătrat în colțul superior stâng –, iar celălalt perete lateral a fost prevăzut (suplimentar) cu o adâncitură verticală nu prea adâncă, dar care să permită o îmbinare mai sigură cu peretele posterior.

În ceea ce privește funcția stelei funerare înălțată pentru Cottus Successus (Muzeul Brukenthal, Nr. inv. 7205), este lesne de înțeles că, în cadrul acestei categorii de monumente funerare, ea nu putea juca decât rolul de perete posterior, care închide nișa în spate. După câte se știe, pereții posteriori sunt sculptați totdeauna pe o singură parte, înfățișând portretele celor pentru care a fost ridicat monumentul. Imaginea defuncțiilor și a membrilor familiei este redată într-o nișă mai mult sau mai puțin adâncită, în funcție de lățimea pereților laterali. În general, personajele executate în altorelief, privind în față, sunt redade în picioare. Acest tip de monument, care apare destul de frecvent și în Dacia, a fost denumit *stelă familială*, și reprezintă de fapt

²⁹ V. Wollmann, *Mineritul metalifer ...*, p. 454, nr. 121-122.

peretele posterior al unor *aedicule*³⁰.

Monumentul în discuție, care, probabil în timpul transportului la Muzeul Brukenthal din Sibiu, a fost spart în două, chiar deasupra câmpului inscripției, este prevăzut cu trei registre. În partea superioară, o friză în chenar având la margini două genii înaripate ce susțin pe umeri o ghirlandă mai mare decât ele și țin în mâni un ciorchine de strugure și un iepure; deasupra frizei, un păun calcă spre stânga³¹. În nișa de sub arcada susținută pe capiteli corintici și colonete cu spirale, pe un pedestal, stau în picioare trei figuri umane: un bărbat cu barbă, în tunică și *sagum*, ținând în mână un *rotulus*, și o femeie care ține brațul drept pe umărul unui copil; în afara arcadei, la colțuri, este redat câte un delfin cu capul în jos.

Peretele posterior (?), cu inscripție, este prevăzut cu un soclu, având înălțimea de 38 (40) cm și lățimea de 60 (64) cm. El a fost, prin urmare, fixat pe un postament, despre existența căruia nu există nici o mențiune. Placa monumentului epigrafic avea înălțimea de 213 cm, lățimea de 108 (106) și grosimea de 21 (23) cm. Prin urmare, pereții laterali, care de regulă nu erau prevăzuți cu soclu de fixare, ar fi trebuit să aibă tot înălțimea de circa 2 m, dar, după cum s-a arătat mai sus, ei au suferit distrugeri încă înaintea descoperirii lor: unul în partea superioară (având doar 144 cm), iar celălalt în special în partea inferioară (măsurând numai 90-92 cm). Aceasta înseamnă că fragmentul lipsă din registrul inferior ar fi trebuit să măsoare în jur de 1 m, ceea ce este greu de imaginat și pare puțin probabil. În mod firesc, grosimea peretelui posterior cu inscripție și reprezentarea defuncțiilor în alto-relief era ceva mai mare în comparație cu pereții laterali, măsurând 21 (23) cm, câtă vreme cei doi pereți aveau între 12 și 15 cm.

Dimensiunile acoperișului de *aedicula* corespund rolului funcțional de a acoperi nișa perfect pe cele trei laturi, depășind cu marginea profilată în față și lateral pereții monumentului funerar. Din motive arătate mai sus, nu cunoaștem înălțimea

³⁰ O. Floca, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 34.

³¹ Această compoziție este întâlnită și la alte stele funerare descoperite, de exemplu, la Apulum și Ampelum (V. Wollmann, *Monumente sculpturale romane de pe cuprinsul județului Alba*, în *Apulum*, XIV, 1967, p. 110-112).

inițială a acoperișului, care în prezent măsoară 38 cm. Lățimea lui este de 169 cm, ceea ce, dacă adunăm lățimea peretelui posterior (105-108 cm) cu grosimea celor doi pereți laterali (în total 26 cm), înseamnă că profilatura acoperișului era pe cele două laturi de aproximativ 24 cm. Ținând cont de adâncimea de 82 cm a acoperișului și de lățimea medie de 60-61 cm a pereților laterali, profilatura lui trebuia să depășească pe latura mai lungă și mai proeminentă, din față, 21 cm (**fig. 10a-b**) și pe laturile înguste 13 cm.

Partea componentă	Înălțimea	Lățimea	Adâncimea	Locul de păstrare	Observații
Acoperișul	38 cm	169 cm	82 cm	Biserica evanghelică Șeica Mică	fără vârf
Peretele posterior (CIL III 967)	213 cm 250 cm	106 cm	21-23 cm	Muzeul Brukenthal Sibiu	fără soclu cu soclu
Peretele lateral drept	90 cm	60 cm	12 cm	Muzeul Național de Istorie, București	fragmentar
Peretele lateral stâng	144 cm	61 cm	12-14 cm	Muzeul Brukenthal Sibiu	deteriorat

În ceea ce privește dimensiunile, în special înălțimea ei, *aedicula* provenind de la Șeica Mică pare să fie cea mai mare din cele cunoscute în prezent din Dacia, ba chiar ieșită din comun de înaltă. Fără vârful acoperișului – care a fost probabil cu 25-30 cm mai înalt față de înălțimea lui actuală, de 38 cm –, fără postament și fără coronament (conul de pin?), ea măsoară aproximativ

a

b

Fig. 10a. Încercare de reconstituire grafică a unei *aedicula* pe baza unor părți componente descoperite la Șeica Mică. După înălțimea peretelui lateral drept putem conchide că el nu aparține acestui monument funerar;

b. Reconstituirea modului de asamblare a laturii înguste cu acoperișul unei *aedicula*.

288 cm, adică cu 58 cm mai mult în comparație cu singura *aedicula* întreagă cunoscută până în prezent, descoperită la Micia³².

În Dacia, aria de răspândire a acestui tip de *aedicula* cuprinde atât zone urbanizate și localități în care erau cantonate *auxilia*, cât și unele zone rurale. Proprietarii funciari, posesori de *villa rustica*, foloseau uneori și ei *aediculele* ca semn distinctiv al mormintelor lor familiale. Aceasta s-ar putea pune atât pe seama originii respectivilor proprietari (de ex. și la Alburnus Maior), cât și pe apropierea de anumite centre (Micia, Potaissa) unde *aediculele* erau produse pe scară largă.

Pe baza stilului de execuție, s-ar putea stabili existența unor ateliere, dar, așa cum s-a mai arătat, “un studiu de profunzime ar necesita compararea ediculelor cu alte categorii de monumente funerare”³³. Așa de exemplu, peretele de la Șeica Mică descoperit la “Bertlefen Dal” are o serie de similitudini cu pereții de la Cristești, constatare care nu mai este valabilă și despre celălalt

³² O. Floca, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 4, nr. 1. După înălțimea pereților posteriori sau laterali, ar urma ediculele de la Cristești, Potaissa, Gârbău, Aghireș, Napoca (*Ibidem*, p. 18, nr. 51; p. 14, nr. 33-34; p. 26, nr. 81; p. 30, nr. 94; p. 20, nr. 60).

³³ *Ibidem*, p. 48.

perete, descoperit împreună cu acoperișul de *aedicula*. Deci, am avea o dovadă în plus că din necropola romană de la Șeica Mică provin cel puțin două *aedicule*, cea din urmă având dimensiuni mult mai mici. Necropola pare să fi fost destul de întinsă, dacă luăm în considerare locul unde s-au descoperit cele trei piese componente ale *aediculei* (la cca 800 m sud-vest de biserica evanghelică), adică din vatra satului până în punctul "Bertlefen Dal" (unde a apărut un alt perete lateral de *aedicula*)³⁴. Locul respectiv se află la circa 2,5 km de capătul satului (fig. 1).

Descoperiri arheologice care ne-ar putea ajuta la localizarea mai precisă a necropolei (obiecte ceramice și din metal) au apărut în punctul numit "Grosse Stahling". Într-un loc nespecificat a fost găsită o urnă așezată într-un vas cioplit din piatră³⁵, pe când deja J. F. Neigebaur semnalase la Șeica Mică multe fragmente de vase de incinerare³⁶.

Stabilirea întinderii acestei necropole – care ar putea să mai ascundă monumente funerare la fel de reprezentative ca și cele prezentate mai sus –, și localizarea așezării rurale, presupusă la Șeica Mică, rămân deziderate impetuoase pentru viitoarele cercetări arheologice de pe cuprinsul Daciei Superioare, care vizează în special arta sepulcrală răspândită în această provincie³⁷. Un rezultat la fel de îmbucurător l-ar constitui, fără îndoială, descoperirea părților lipsă ale celor două *aedicule* care au apărut până în prezent în hotarul acestei localități.

³⁴ În dreptul nr. inv. 7283 A 3448 al inventarului Muzeului Național Brukenthal (vol. V, p. 91) acest toponim este scris greșit: "Berklevendal", specificându-se că forma transmisă de S. Mökesch, "Berkleven Dau", nu este corectă.

³⁵ C. Gooß, *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, în *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 13, 1876, p. 308: "eine Asche haltende Urne innerhalb einer Steinsetzung".

³⁶ J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des classischen Altertums*, Brașov, 1851, p. 253.

³⁷ I. Mitrofan, *Villae rusticae în Dacia superioară (II)*, în *Acta Musei Napocensis*, XI, 1974, p. 46-47; Idem, *Les recherches archéologiques de l'établissement romain de Micăsasa*, în *Dacia*, N. S., 34, 1990, p. 129 și urm.

Anexa I

Extras din vechiul inventar al Muzeului Național Brukenthal
(vol. V, p. 91 sq.)

Nr. 7283 A 3448 Lapidar

Gegenstand: Reliefplatte aus Grobkalk, durch 2 schmale Leisten in 3 übereinander liegende Felder geteilt. Im obersten ist ein mit Tunica u. Chlamys bekleideter, nach rechts über einen gefallenen hinweg galoppierender Krieger mit unbedeckten Haupt u. geschwungener Lanze dargestellt. Im mittleren ein mit 2 Ochsen pflügender Landmann, darüber ein Knabe u. im untersten rechts eine Frau, links ein Mann sich über einen 3-füssigen Opferherd die Hände reichend. Der untere Rand ist Bruchfläche und es scheint hier ein Stück zu fehlen. Ob dieser aber jenes ist das vom Kleinschelkener Insassen Steph. Draser gefunden wurde u. das von Mökesch (2) als dazugehörig bezeichnet wird, ist nicht sicher, es scheint dies eher nicht skulpturiert gewesen zu sein. Höhe 920, Breite 600, Dicke 120. Breite der rechtsliegenden, nicht skulpturierten Leiste 200, Höhe des obersten Feldes 390, des mittleren 280 mm.

In der Nähe des linken Randes der oberen Fläche ist ein 4-seitiges Loch für einen Eisendüppel eingestemmt, was darauf deutet, dass der Stein nach oben eine Fortsetzung hatte. Wahrscheinlich bildete letzterer einen Teil eines Steingrabes, wovon der Düppel den Deckel festhielt.

Eine ähnliche Bestimmung scheint auch das Relief Nr. 7282 gehabt zu haben, da auch bei diesem in der Nähe der linken Kante der oberen Fläche 4-seitiges Loch eingestemmt ist u. auch die Dimensionen der skulpturierten Flächen bei der Steinen so ziemlich übereinstimmen. Möglicher Weise stammt dieser Stein ebenfalls aus Kleinschelken, wenn auch nicht vom gleichen Grab.

Periode: römisch

Fundort und Fundzeit: Klein-Schelken im Berklefendal (!) 1857 ausgegraben, den 8. u. 9. Mai

Geber resp. Erwerbung: Erwerbung unbekannt, wahrscheinlich vom Pfarr. S. Mökesch. Siehe Ackner in Transilv. 1862, II p. 85 Fussnote x)

Aufnahme in die Sammlung: -

Aufstellung: Radiert Buchhaltungsvermerkung 301

Anmerkung: Literatur:

Ackner ms. 1857 p. 17 (Der Autor beschreibt hier das Relief vollkommen kenntlich u. gibt als Fundort hierfür an: Kleinschelk, Berklefen Dal, nicht "Berklefen Dau", wie Mökesch irrtümlich angibt. Auch er war der Ansicht, dass im unteren Felde in der Mitte das Monogramm "TS" stände).

2. Mökesch, Mitteilg. d. k. K. Centr. Comm. 1857 II p. 279 nr. 5 (Hier wird die Skulptur bloss erwähnt u. nicht beschrieben dafür aber angefügt, dass da fehlende Stück an gleicher Fundstelle: "von dem sogenannten Berkleben Dau" von dem Klein-Schelker Insassen Stephan Draser vor einigen Jahren gefunden worden sei, der es über einem Kellerfenster seines Hauses einmauern liess.

Im Jahre 1910 habe ich nach diesem Stück, auf welchem eine Frau eingemeisselt sein soll eingehend gesucht, doch dieses nicht auffinden können.

3. Mökesch, I. c., p. 330 (Hier wird das Relief gut kenntlich beschrieben).

4. Kenner Dr. Friedr. Archiv f. s Lk. 1881, N.F., XVI, p. 313.

5. CIL III 967 Heft 1.

6. Müller Fried. & Heinr. Archiv für österr. Geschichts Quellen 1860 XXIV p. 394 p. 313.

7. Müller Heinr. Inventar 1879 p. 10 Nr. 49 (Der Autor war über die Provenienz dieses Reliefs im Unklarem, hat demnach die einschlägige Liter. nicht studiert).

8. Hampel, Archaeolg. Ertesitö 1905 XXV p. 7 Fg. 71.

9. Photographie (Phot. Csek) 1904.

2. Mökesch, Mitteilg. d. k. k. Centr. Comm. 1857 II p. 279 nr. 5

3. Mökesch, I. c., p. 330 (Aici relieful este descris bine, recognoscibil).

4. Kenner Dr. Friedr. Archiv f. s Lk. 1881, N.F., XVI, p. 313.

5. CIL III 967 Heft 1.

6. Müller Fried. & Heinr. Archiv für österr. Geschichts- Quellen 1860 XXIV p. 394 p. 313.

7. Müller Heinr. Inventar 1879 p. 10 Nr. 49

8. Hampel, Archaeolg. Ertesitö 1905 XXV p. 7 Fg. 71.

9. Fotografie (Fotogr. Csek) 1904.

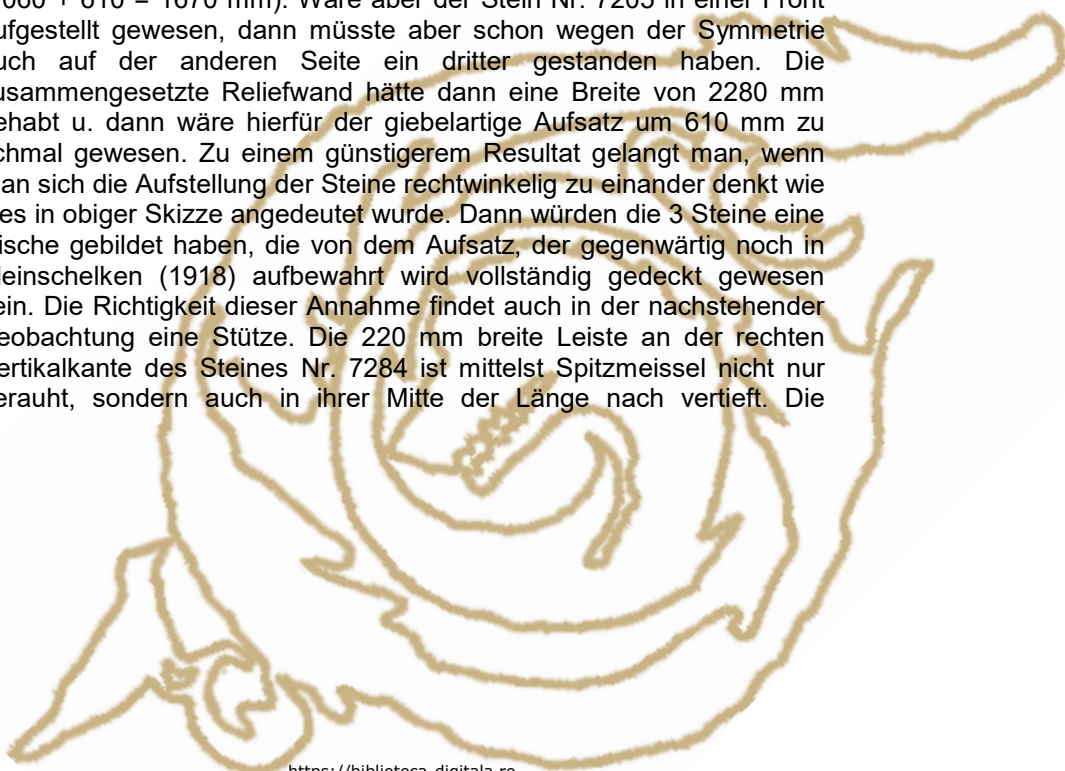
Anexa II

Extras din inventarul vechi al Muzeului Național Brukenthal Sibiu
(vol. V, p. 92 sq.)

Nr. 7284 A 3449 Lapidar

Gegenstand:

Reliefplatte mit Attis aus Grobkalk, durch 2 Querleisten in 3 Felder geteilt. Im obersten ist ein Pfau nach links schreitend dargestellt, dessen linken Fuss von einer Schlange umwunden wird, deren Kopf hinter jenem des Pfaues emporragt. Das mittlere Feld wird von einem nach links trappenden, ungezaumtem Pferd erfüllt. Im untersten ist ein Wanderer in phrygischer Mütze mit Tunica bekleidet dargestellt. Seine rechte Hand hält einen Stab auf dem er sich stützt, während dessen Kopf auf seiner linken Hand ruht. Rechts ist dies Relief von einem 220 mm breitem Rahmen begrenzt, der mittels Spitzmeissel bearbeitet ist. Die rechte untere Ecke fehlt. Um den Stein aufstellen zu können, wurde hier ein Fuss aus Würfeisen eingesetzt. Der mit der Arbeit betraute Steinmetz, hat ursprünglich das Loch für diesem Fuss irrtümlich in die obere rechte Ecke, die ebenfalls beschädigt ist, eingemeisselt. Die untere Fläche ist durchwegs Bruchfläche, es fällt der unterste Teil des Monuments. Höhe 1440, Breite 610, Dicke 120-150 mm. Das obere Feld hat eine Höhe von 900, jene des mittleren 320 mm, wovon je 30 mm auf die beiden Trennungsleisten entfallen. Gelegentlich der Grabungen 8. u. 9. Mai 1857 kam an gleicher Fundstelle noch ein giebelartig geformter Reliefstein an das Tageslicht. Nach Ackners Angaben hat er eine Breite von 5 Fuss 2½ Zoll = 1690 mm Diese Breite entspricht genau der Breite des Steines 7205 + jener von Nr. 7284 (1060 + 610 = 1670 mm). Wäre aber der Stein Nr. 7205 in einer Front aufgestellt gewesen, dann müsste aber schon wegen der Symmetrie auch auf der anderen Seite ein dritter gestanden haben. Die zusammengesetzte Reliefwand hätte dann eine Breite von 2280 mm gehabt u. dann wäre hierfür der giebelartige Aufsatz um 610 mm zu schmal gewesen. Zu einem günstigerem Resultat gelangt man, wenn man sich die Aufstellung der Steine rechtwinkelig zu einander denkt wie dies in obiger Skizze angedeutet wurde. Dann würden die 3 Steine eine Nische gebildet haben, die von dem Aufsatz, der gegenwärtig noch in Kleinschelken (1918) aufbewahrt wird vollständig gedeckt gewesen sein. Die Richtigkeit dieser Annahme findet auch in der nachstehender Beobachtung eine Stütze. Die 220 mm breite Leiste an der rechten Vertikalkante des Steines Nr. 7284 ist mittelst Spitzmeissel nicht nur geraut, sondern auch in ihrer Mitte der Länge nach vertieft. Die

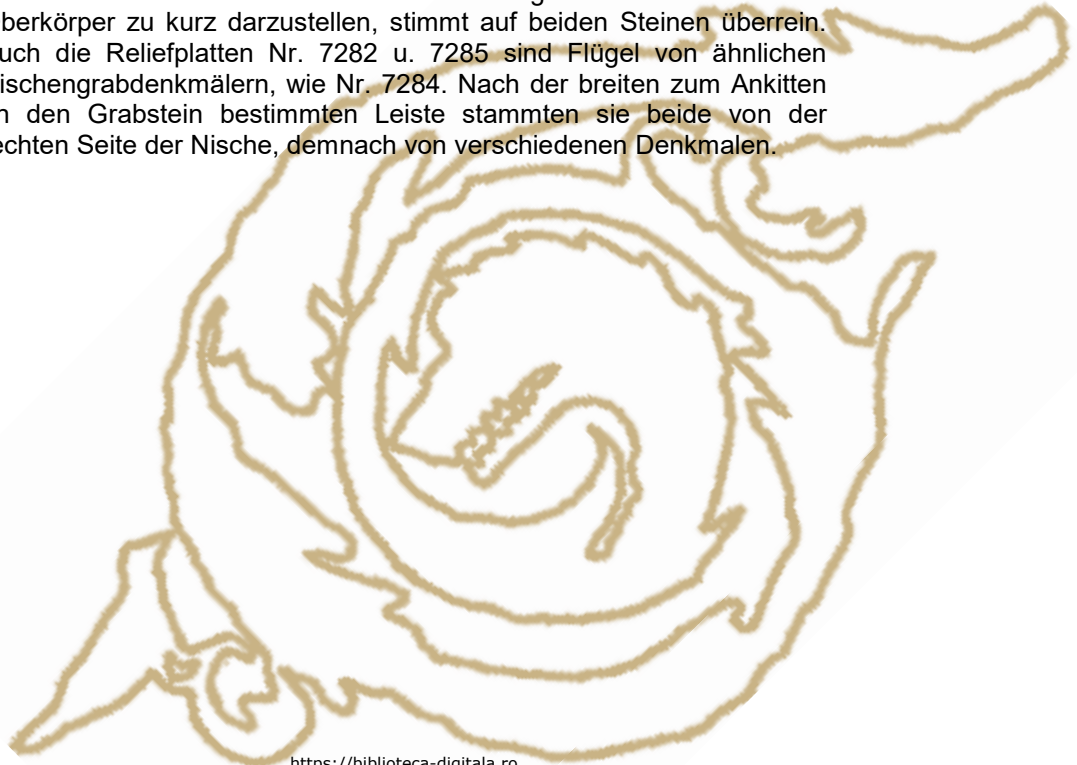

gleiche Bearbeitung findet sich auch an der linken Seitenfläche des Grabsteines Nr. 7205, wo ersterer angekittet werden sollte. Diese Vorsorge für den besseren Halt der Verkittung fehlt zwar an der rechten Seitenfläche des Steines 7205, sie blieb versäumt oder sie wurde hier nicht als notwendig angenommen. Nach dem der Grabstein Nr. 7205 ohne den für die Einmauerung bestimmten Fortsatz eine Höhe von 2130 mm hat, es muss der Stein Nr. 7284 zum mindesten ebenso hoch gewesen sein, es ist dem nach mindestens ein Stück von 690 mm Höhe abgebrochen u. fehlt.

Der noch in der Vorhalle der ev. Kirche in Kleinschelken aufgestellte Giebel hat nach Ackners Manuskript die Dimensionen: Höhe 1 Fuss 2 ½ Zoll = 380 mm, Breite 5 Fuss 1 ½ Zoll = 1620 mm, Dicke 2 Fuss 7 Zoll = 820 mm. Der Giebel überragte demnach das Grabmal an den Seiten um je 130 mm und vorne um 210 mm.

Nach bisher zur Kenntnis gelangten Analogien, dürfte der fehlende Stein des obigen Denkmals ebenso ausgeführt gewesen sein wie Nr. 7284 doch mit entgegengesetzter Stellung der einzelnen Darstellungen. Es könnten höchstens jene der beiden oberen Felder abweichend gewesen sein, während die Attis-Darstellung im untersten Felde zuverlässig die gleiche, doch nach links gewesen war. Jos. Klein publizierte in: Jahrbücher des Ver. v. Altertumsfreunden, Bonn 1884 LXXVII p. 14-37 (Denkmäler röm. Soldaten von Adernach) ein ähnliches doch waren hier die beiden Flügel zweifellos nicht zu einer Nische aufgestellt, wahrscheinlich standen sie in einer Front u. dann konnten sie auch nicht an einander schliessen u. hatten getrennte Aufstellung, wie dies auf Tafel I dargestellt ist.

Nach der Technik zu schliessen wurden die beiden Skulpturen Nr. 7205 u. 7284 von einem Steinmetz angefertigt, auch die Eigentümlichkeit die Füße von menschlichen Figuren im Verhältnis zu Oberkörper zu kurz darzustellen, stimmt auf beiden Steinen überein. Auch die Reliefplatten Nr. 7282 u. 7285 sind Flügel von ähnlichen Nischengrabdenkmälern, wie Nr. 7284. Nach der breiten zum Ankitten an den Grabstein bestimmten Leiste stammten sie beide von der rechten Seite der Nische, demnach von verschiedenen Denkmälern.

**Roman funerary monuments discovered at Șeica Mică
(Sibiu county). *Paralipomena*
- abstract -**

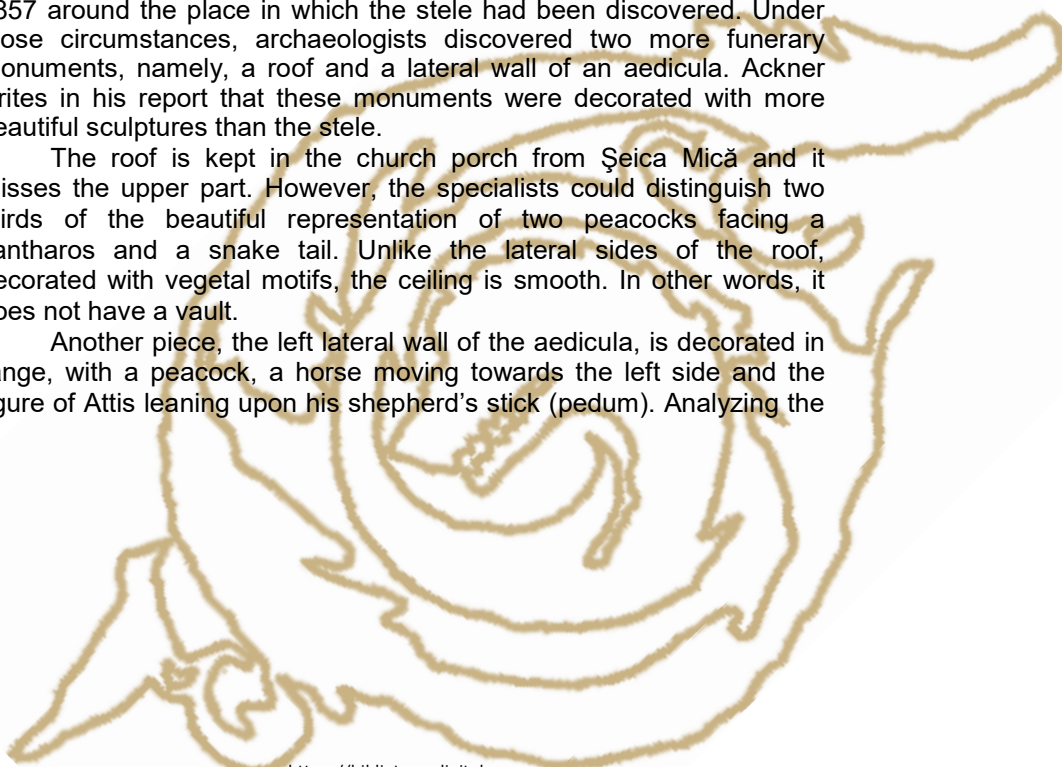
Șeica Mică is well known in the specialized bibliography as a settlement with many fascinating discoveries covering a different range of eras. One of these discoveries is particularly famous and was the center of attention of several publications and exhibitions from Romania and abroad. This unique piece had been transferred from the Brukenthal Museum to the Romanian History Museum in Bucharest, is the lateral wall of an *aedicula*, discovered in the outskirt of the mentioned village. Its uniqueness is given by the fact that it contains scenes from the day-to-day life, seldom encountered in the Dacian funerary art.

Despite the fact that this sculptural representation has been thoroughly analyzed by many specialists, there is no certain evidence in the specialized books about the place, the date and the context in which it was discovered. However, a report about these details can be found in the 5th volume of The Brukenthal Museum Inventory, Sibiu, where the piece could be found around 1918, together with the funerary stele and another wall of the *aedicula*, of which we will talk about in this article. A good explanation of this occurrence is that the report in which this discovery has been recorded was never published, although J. M. Ackner handed it for the 1858 number of *Mittheilungen der k. k. Central-Commisson ...* (Viena).

The funerary stele (CIL III 966, IDR III/4, 91) was found on 22 August 1856 in the river bed of the small creek that passed through the village. The enthusiasm of this important discovery in such a small village determined a bigger investigation of the area on 8 and 9 May 1857 around the place in which the stele had been discovered. Under those circumstances, archaeologists discovered two more funerary monuments, namely, a roof and a lateral wall of an *aedicula*. Ackner writes in his report that these monuments were decorated with more beautiful sculptures than the stele.

The roof is kept in the church porch from Șeica Mică and it misses the upper part. However, the specialists could distinguish two thirds of the beautiful representation of two peacocks facing a kantharos and a snake tail. Unlike the lateral sides of the roof, decorated with vegetal motifs, the ceiling is smooth. In other words, it does not have a vault.

Another piece, the left lateral wall of the *aedicula*, is decorated in range, with a peacock, a horse moving towards the left side and the figure of Attis leaning upon his shepherd's stick (*pedum*). Analyzing the

manner of construction and the rock, it can be presumed that the same stonemason made both the roof and the wall. However, this is not the case of the wall discovered in 1857 in "Bertlefen Dal", an archaeological point situated at 2-3 km from the village. Even if the specialists presumed this wall to be completed by another missing piece, meanwhile incorporated in the structure of a house, and to have initially reached the other wall's dimensions, we have enough reasons to think that this wall belongs to another aedicula inside the Roman necropolis from Șeica Mică. This hypothesis is sustained by the decorating technique used in this wall.

Various appendixes, containing descriptions of the walls of the aedicula are being published in order to sustain this conclusion. Further, the specialists had tried a graphic reconstitution of these pieces, starting from the idea that these discoveries could belong to the same funerary monument (*aedicula* type), although the assemblage technique with the posterior wall is different (inscription CIL III 967).

Considering the fact that at Șeica Mică had been discovered two aedicule, it is mandatory to report that this small village is on the second place in Dacia, as far as the aedicule are concerned.

VLADIMIR AGRIGOROAEI

Biserica B4 de la Murfatlar: descriere*

Colaborator: LOJZE KALINŠEK

Despre complexul de la Murfatlar, cu nume veșnic schimbat (Basarabi, Basarabi-Murfatlar sau Murfatlar-Basarabi), au fost scrise nenumărate studii, dintre care unele au fost folosite în redactarea articolului de față¹. La rândul nostru, am publicat în anii trecuți două studii și o ediție a unui manuscris aflat în arhivele Institutului Național al Monumentelor Istorice, în care încercam inițial să abordăm probleme minore, trecând apoi către o analiză a tehnicilor de excavare². În cele ce urmează, scopul

* Înainte de toate se cuvine să amintim că scopul inițial al acestui articol era de a deschide un studiu amplu al bisericii amintite în titlu. Dată fiind întinderea unui asemenea studiu, am fost nevoiți să îl împărțim în două secțiuni, pentru a-l publica respectând restricțiile academice: descriere și analiză, primul reprezentând articolul de față, al doilea urmând a fi redactat în funcție de materialul furnizat cu acest prilej.

¹ Cităm numai studiile consultate pentru redactarea descrierii bisericii B4: Ion Barnea, Virgil Bilciurescu, *Șantierul arheologic Basarabi (reg. Constanța)*, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, București, VI, 1959, p. 541-566; Ion Barnea, *Monumente de artă creștină descoperite pe teritoriul Republicii Populare Române*, II, în *Studii Teologice*, București, 12, 1960, 3-4, p. 211-219; Ion Barnea, *Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja*, în *Cahiers Archéologiques*, Paris, 13, 1962, p. 187-208; Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, vol. III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, col. *Bibliotheca Historiae Romaniae*, vol. 9, București, 1971, p. 181-233.

² Vladimir Agrigoroaei, *Vikingi sau ruși. Noi cercetări asupra complexului de la Basarabi-Murfatlar*, în *Apulum*, Alba Iulia, XLIII/2, 2006, p. 25-49; publicat și în *Studia Patzinaka. Online Journal of Medieval and Early Modern Studies*, București/Cluj-Napoca, nr. 1, 2005, p. 33-59; Vladimir

nostru nu a fost acela de a furniza date elaborate privind tehnicile de excavare, nici acela de a analiza natura și funcția grafitelor de la Murfatlar, necum o analiză a metodologiei după care a fost făcută anastiloza, ci unul simplu, fără de care studiile ulterioare nu vor putea fi duse la capăt cu bun augur: o descriere integrală a bisericii B4, bazată mai mult pe criterii constatative și sprijinită permanent de materialul ilustrativ necesar. Acest fapt elimină necesitatea citării literaturii de specialitate pe parcursul articolului, căci ea nu a fost folosită decât în mod orientativ. Cele patru lucrări amintite în prima notă constituie așadar un punct de pornire și nu unul de referință. Restul observațiilor, reduse ca întindere, sunt rezultatul observațiilor atente *in situ*.

Complexul Murfatlar este compus din bazine de exploatare a cretei, din locuințe de suprafață zidite, dintr-o necropolă dispusă aleatoriu și dintr-o serie de încăperi, între care un rol extrem de important îl au cele care au slujit drept biserici. Datarea întregului complex în secolele X-XI se sprijină fie pe analiza materialului ceramic, fie pe corelarea complexului cu marele val de piatră care străbate Dobrogea, fie pe baza unui graffiti aflat la intrarea în biserica B1. Încăperile săpate în cretă sunt dispuse în abruptul unui deal de cretă (biserica B1, camerele C1-C2 și complexul E-G) și în interiorul unui bloc paralelipipedic de cretă, izolat de restul dealului în urma formării unor bazine de extragere (bisericile B2, B3 și B4). Biserica B4 este situată la nivelul inferior al masivului peninsulă, are lungimea de 7 m și lățimea de 3,50 m. Intrarea este săpată în fațada de nord-vest a masivului, iar structura acestui ultim nivel se compune din nava bisericii, altarul ei și un mormânt alipit. Biserica este orientată cu altarul spre est-sud-est și culoarul de acces este boltit în semicilindru.

Agrigoroaei, *Trois techniques d'excavation. Nouvelles recherches sur le complexe Basarabi-Murfatlar*, în *Pontica*, XL, 2007, p. 568-590; publicat și în *Studia Patzinaka. Online Journal of Medieval and Early Modern Studies*, București/Cluj-Napoca, nr. 4, 2007, p. 45-71; Vladimir Agrigoroaei, Liana Grigore, *Istoric al desco-peririi, scurtă prezentare a șantierului și monumentelor de la Basarabi-Murfatlar (manuscris din arhiva INMI)*, în *Studia Patzinaka. Online Journal of Medieval and Early Modern Studies*, București/Cluj-Napoca, nr. 4, 2007, p. 7-28.

Nava este compartimentată prin aglomerări de coloane; unele dintre acestea sunt săpate, altele sunt însă zidite din calupuri de cretă. Se consideră că primele 3 coloane și coloana adosată peretelui de sud-sud-vest separă pronaosul de naos, dat fiind că ele formează trei arcade. Naosul ar fi astfel partea cea mai spațioasă a bisericii, tavanul său sprijinindu-se pe celelalte cinci coloane. Se mai presupune apoi că plafonul naosului ar fi fost săpat din două bolți, fiecare în semicilindru, racordate la coloane; la data descoperirii, cea mai mare parte a lui era prăbușită. Plafonul altarului este și el boltit.

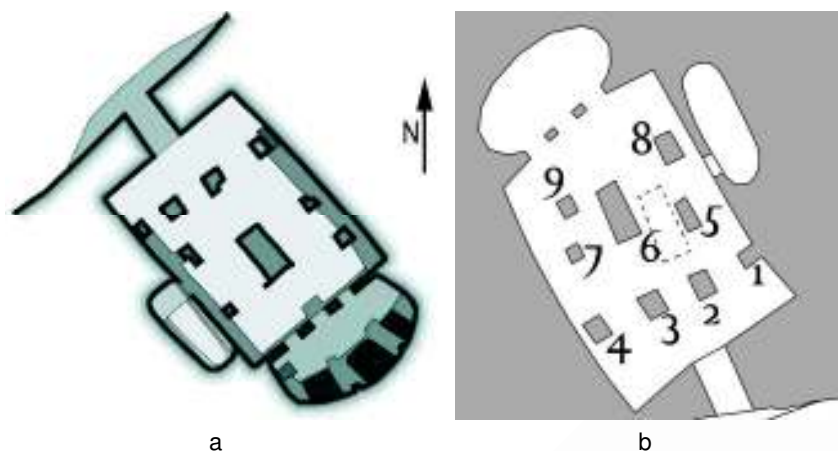

Fig. 1. a) Plan al bisericii B4 de la Murfatlar, realizat prin contaminarea unui plan făcut de echipa arh. Mihai Opreanu cu planul expus în expoziția recentă a MNIR, București, la care au fost efectuate corecturi și adăugiri în funcție de constatările *in situ*; b) numerotarea coloanelor.

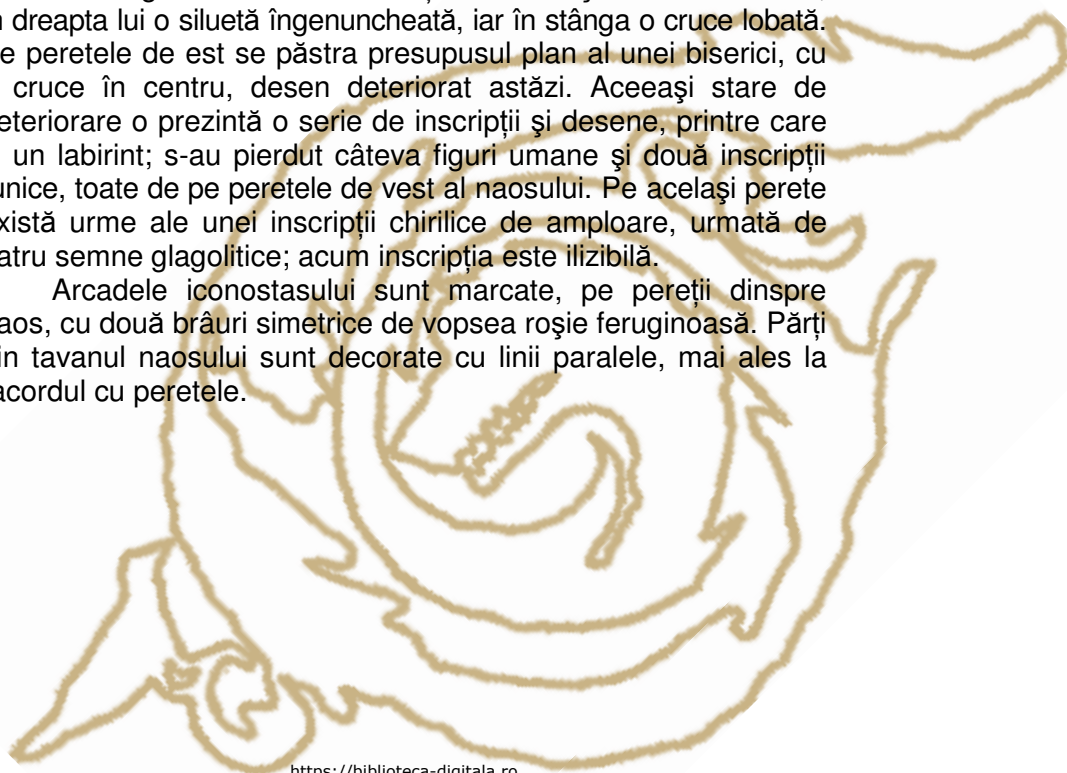
Altarul este conceput ca o absidă, la fel ca și altarul bisericilor B1 și B3 de la Murfatlar. Intrarea se face prin trei arcade, care se sprijină la rândul lor pe un prag; o treaptă este alipită pragului în fața arcadei centrale, pentru a ușura accesul. În interiorul altarului sunt trei blocuri de cretă, alipite peretelui semi-circular în părțile sale de nord-est, est și sud-est; în nordul și sudul altarului, în partea superioară a peretelui, sunt săpate două console. De asemenea, existau banchete de-a lungul celor doi pereți laterali ai naosului. În peretele de sud-sud-vest al naosului este săpată o deschidere boltită, care face trecerea în mormântul alipit. Acesta este paralel cu peretele naosului și are tavanul în

formă de semicilindru. Biserica B4 comunică cu nivelul median al masivului (i. e. biserica B3) prin intermediul unei secțiuni dreptunghiulare în tavan, deasupra intrării în mormântul alipit. Această secțiune pare a fi rezultatul prăbușirii unei părți din pardoseala nivelului median.

Se mai păstrează diverse feluri de cruci. Cele mici sunt trasate pe canatul stâng al intrării în naos și pe latura dreaptă a peretelui de nord-vest al acestuia, cele malteze mari sunt săpate în basorelief pe latura inferioară a coloanelor; de asemenea, se mai păstrează inscripții în grafite runice, inscripții slave și inscripții slave amestecate cu grafite runice, ba chiar și inscripții grecești. Mai sunt reprezentate diverse animale (picioare de animale ale căror capete nu s-au păstrat, conturul unui cal stilizat trasat printr-o linie continuă, un iepure, păsări – între care un porumbel uriaș, săpat în altorelief pe o coloană – și animale necunoscute), contururi de dragoni dublu spiralați, asemănători celor din camera C2 a complexului, sau dragoni cu spirale multiple, svastici, o pentagramă și alte forme geometrice decorative, două labirinturi (pereții pe care sunt trasate sunt într-o stare accentuată de degradare, astfel încât desenul se observă vag), o cizmă, precum și siluete omenești (oranți și presupuși sfinți în diferite posturi, un cioban, silueta stilizată a unui om alergând etc.; unele dintre aceste siluete sunt însoțite de inscripții).

Mormântul alipit bisericii nu conservă urme de desene sau inscripții. La data descoperirii se mai păstrau pe peretele de vest al naosului figura unui sfânt cu brațele ridicate și o cruce în mână, în dreapta lui o siluetă îngenunchată, iar în stânga o cruce lobată. Pe peretele de est se păstra presupusul plan al unei biserici, cu o cruce în centru, desen deteriorat astăzi. Aceeași stare de deteriorare o prezintă o serie de inscripții și desene, printre care și un labirint; s-au pierdut câteva figuri umane și două inscripții runice, toate de pe peretele de vest al naosului. Pe același perete există urme ale unei inscripții chirilice de ampoare, urmată de patru semne glagolitice; acum inscripția este ilizibilă.

Arcadele iconostasului sunt marcate, pe pereții dinspre naos, cu două brâuri simetrice de vopsea roșie feruginoasă. Părți din tavanul naosului sunt decorate cu linii paralele, mai ales la racordul cu peretele.

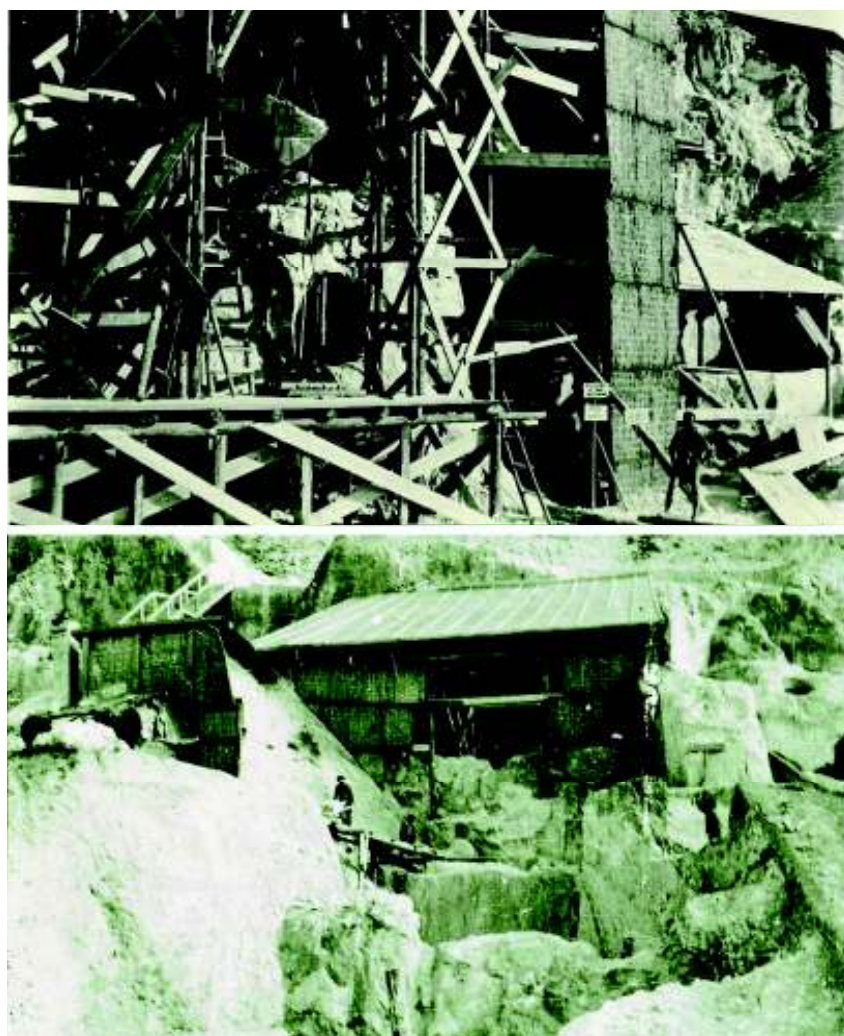

Fig. 2. Fotografii din arhiva INMI, expuse cu prilejul expoziției recente a MNIR, reprezentând starea bisericii B4 și a masivului peninsulă în momentul investigației arheologice și al anastilozei.

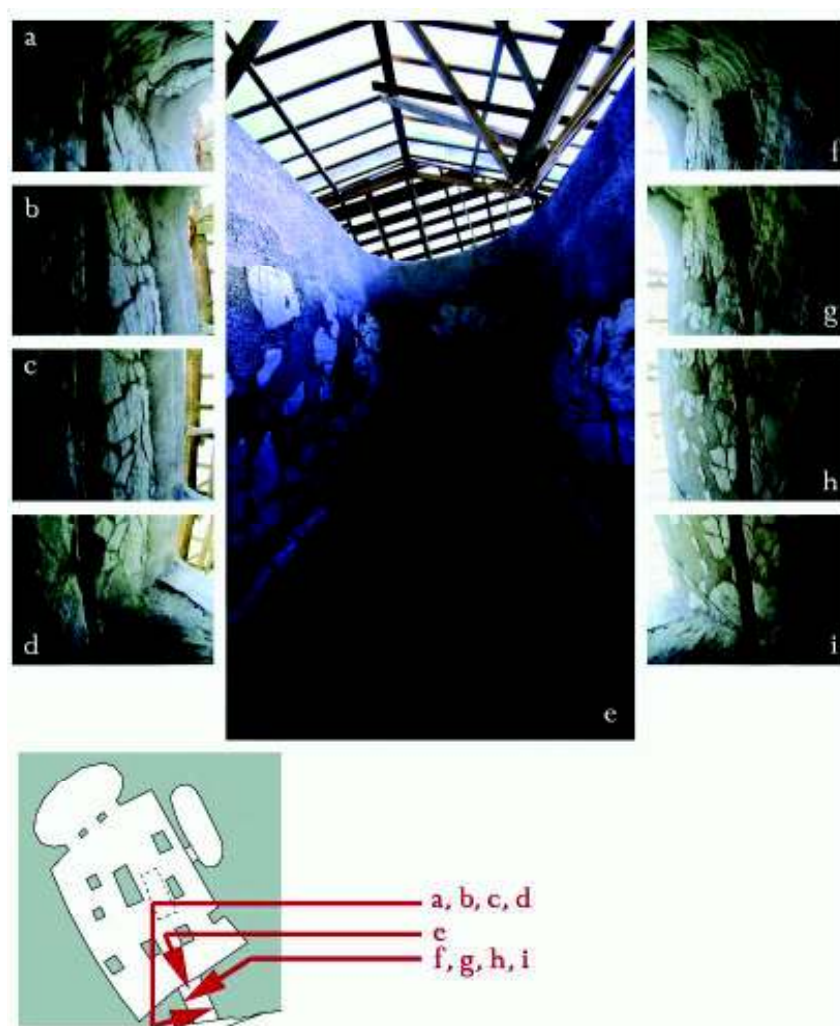

Fig. 3. Vederi ale intrării în biserica B4. a, b, c, d – vederi secvențiale ale peretelui de sud-vest; e – vedere detaliată a bolții în semicilindru; f, g, h, i – vederi secvențiale ale peretelui de nord-est.

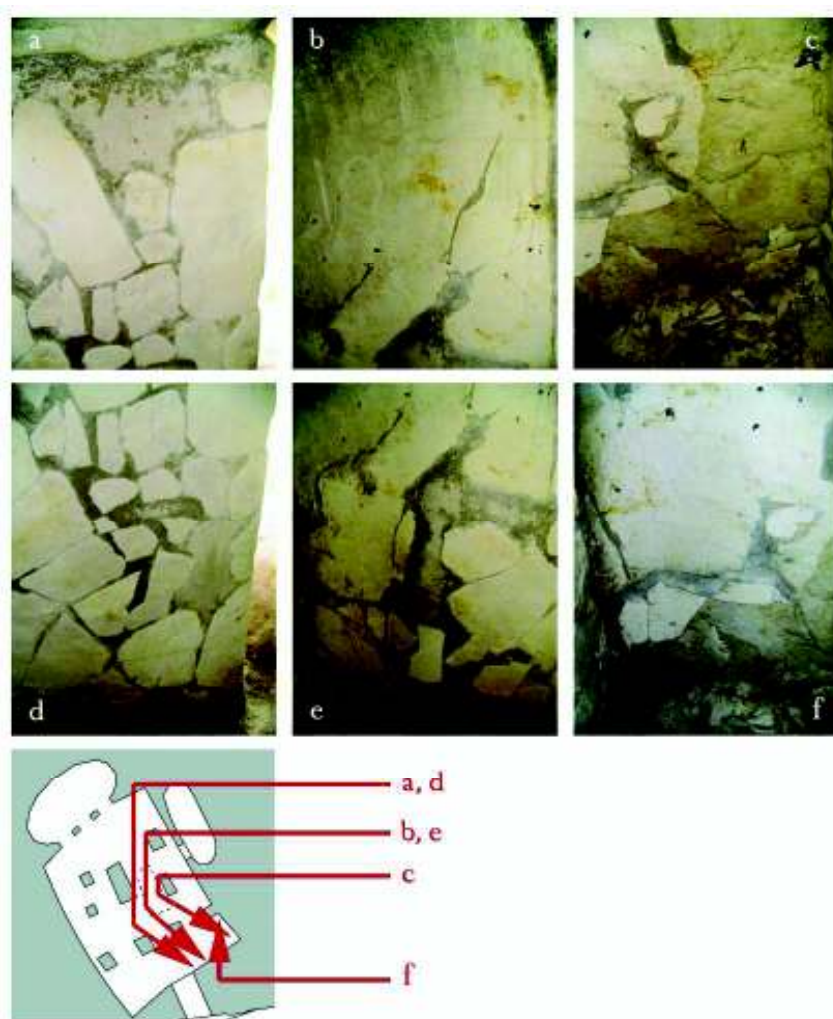

Fig. 4. Vederi ale naosului, secțiunea denumită convențional "perete 1":
 a, b, c, d, e – vederi ale peretelui de nord-vest, latura de vest;
 f – vedere a peretelui de sud-vest.

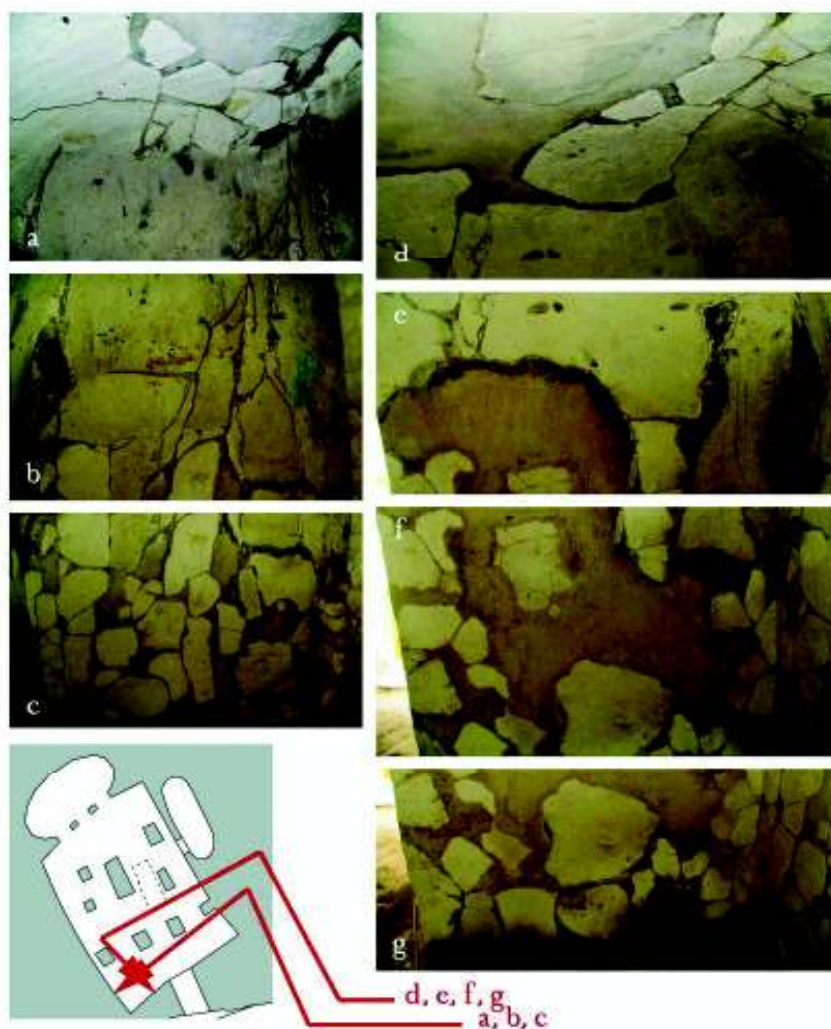

Fig. 5. Vederi ale naosului, secțiunea denumită convențional "perete 2":
 a, b, c – vederi ale peretelui de nord-est; d, e,
 f – vederi ale peretelui de nord-vest, latura de est.

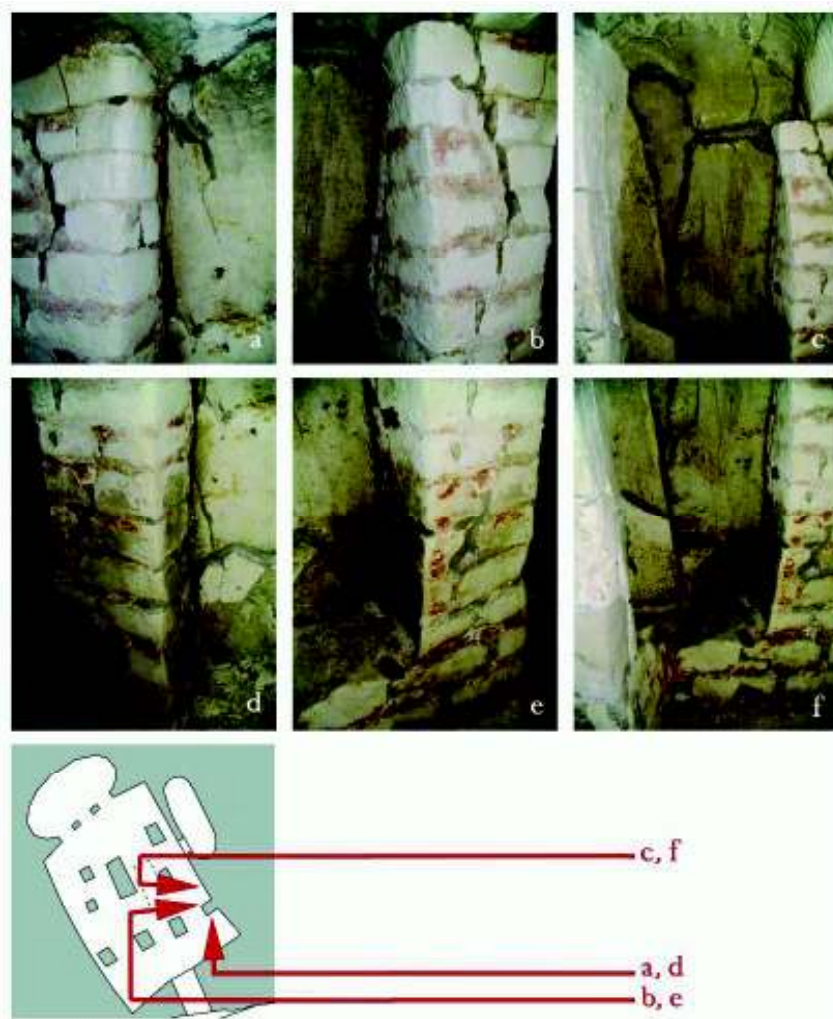

Fig. 6. Vederi ale coloanei denumite convențional “coloana 1” și a porțiunii de perete situate la sud-vest de aceasta.

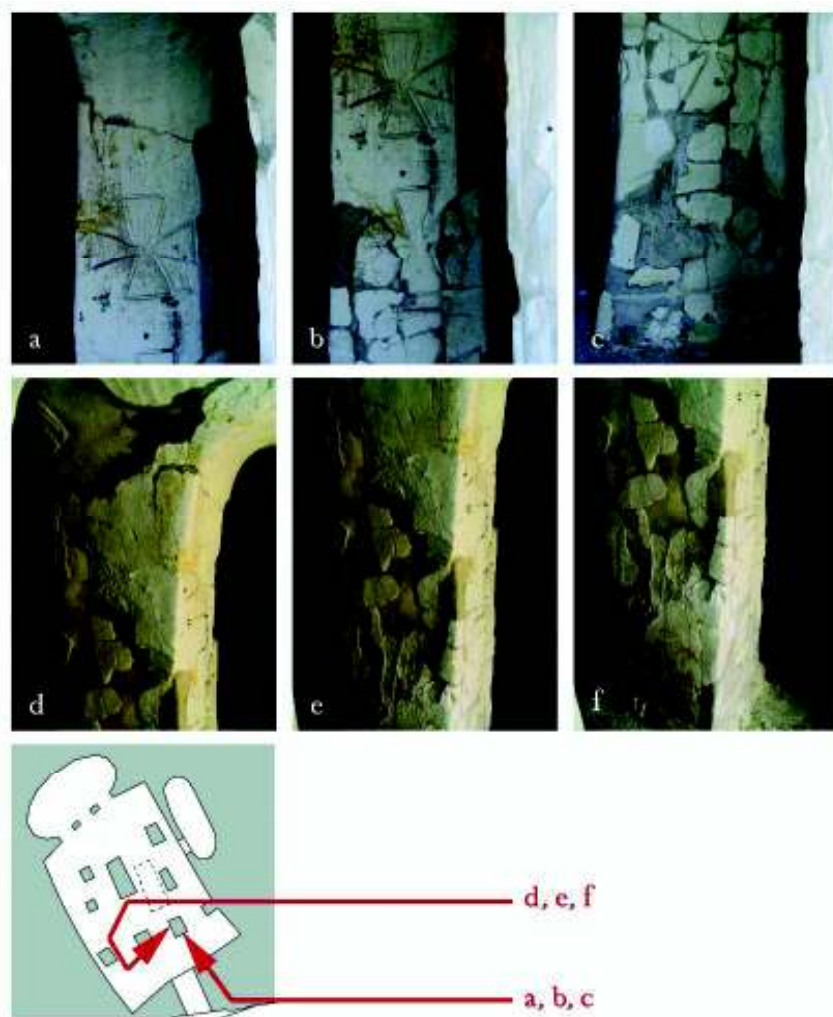

Fig. 7. Vederi ale coloanei denumite convențional “coloana 2”:
laturile de nord-vest și de nord-est.

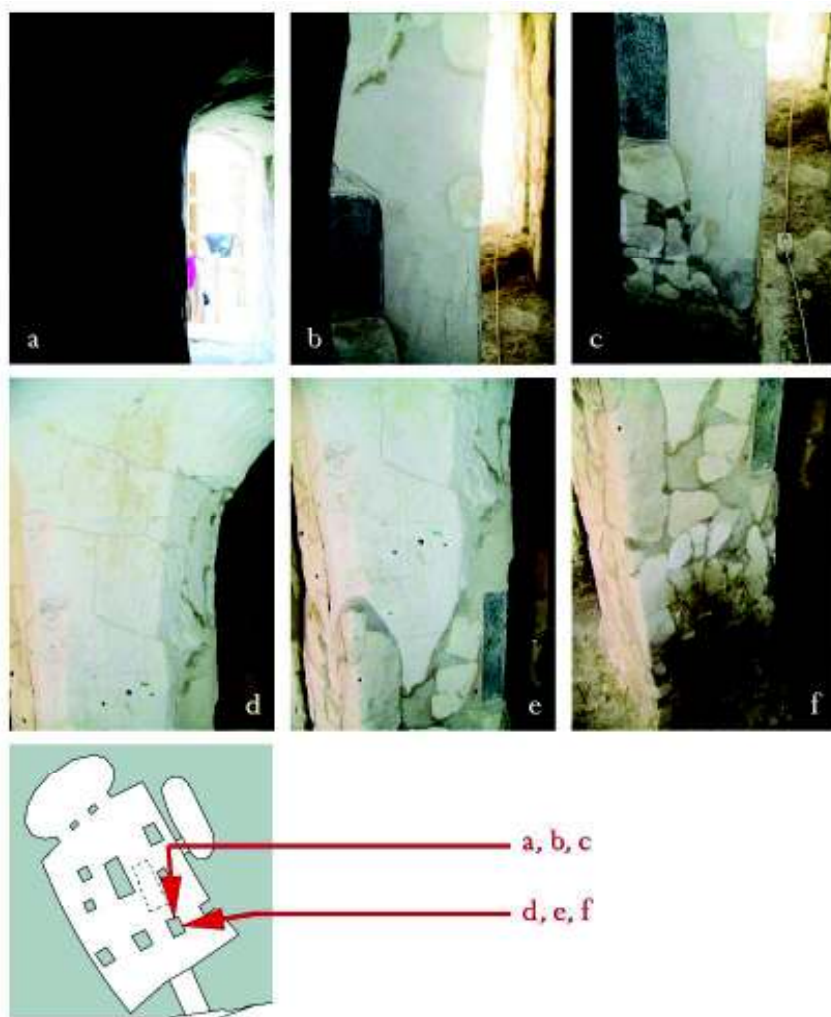

Fig. 8. Vederi ale coloanei denumite convențional “coloana 2”:
laturile de sud-vest și sud-est.

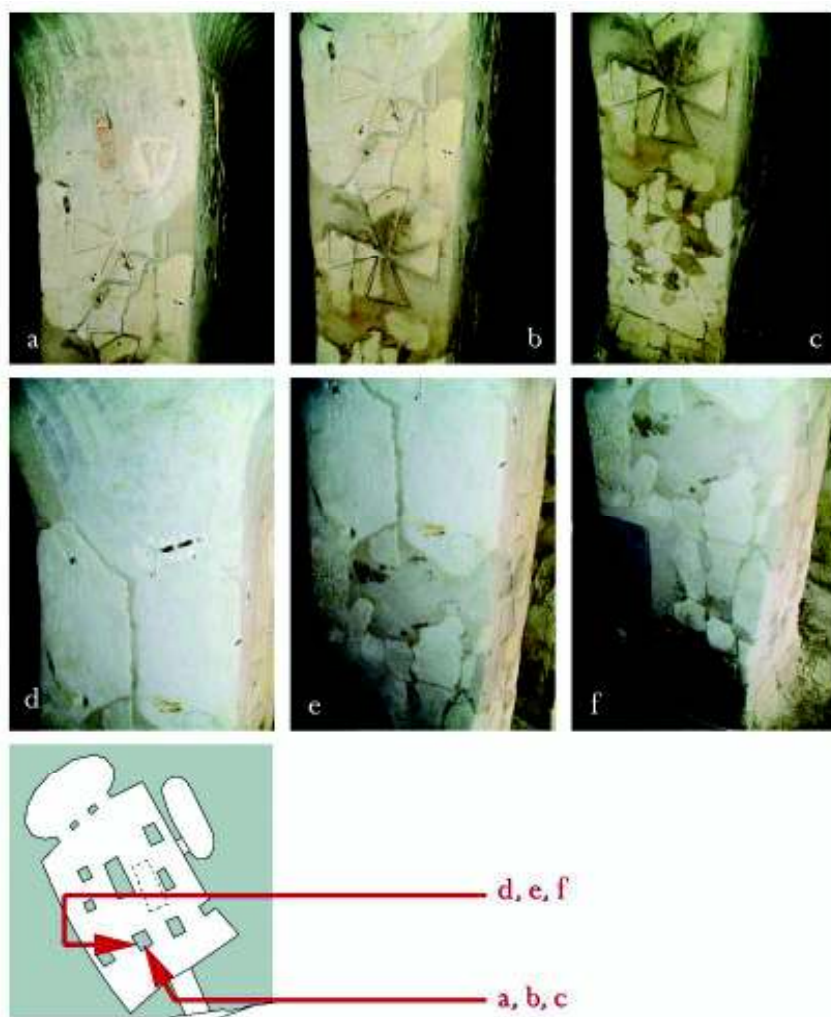

Fig. 9. Vederi ale coloanei denumite convențional “coloana 3”: laturile de nord-vest și nord-est.

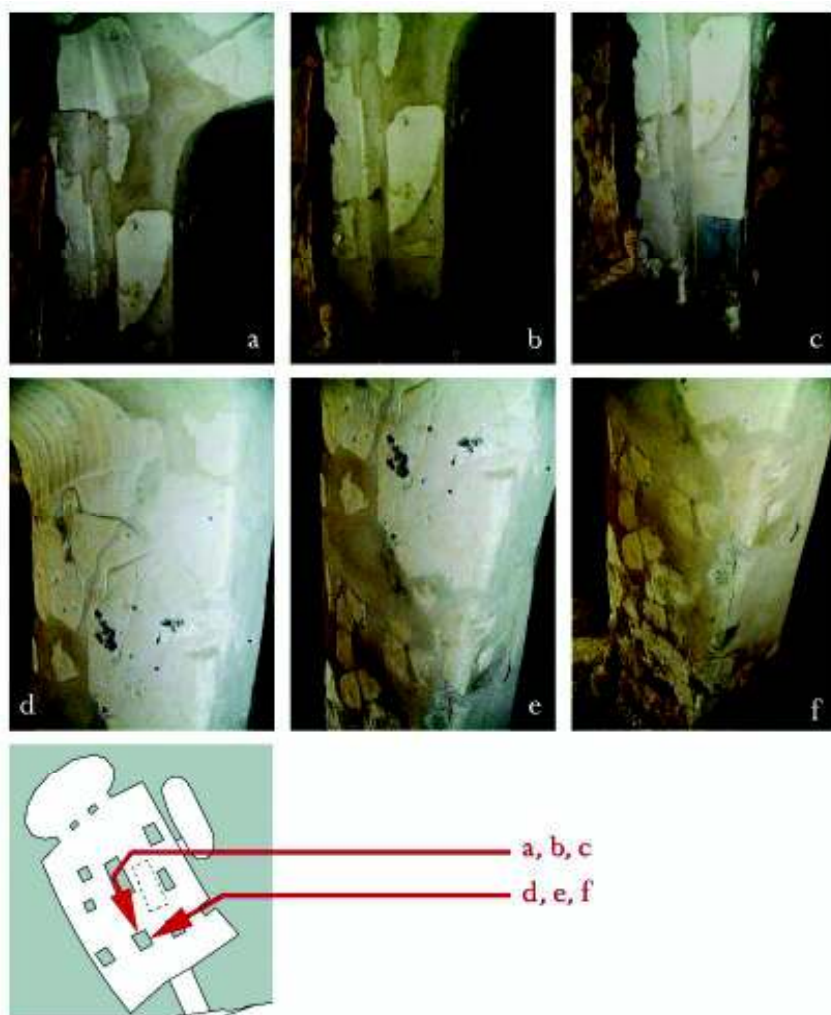

Fig. 10. Vederi ale coloanei denumite convențional “coloana 3”:
laturile de sud-vest și de sud-est.

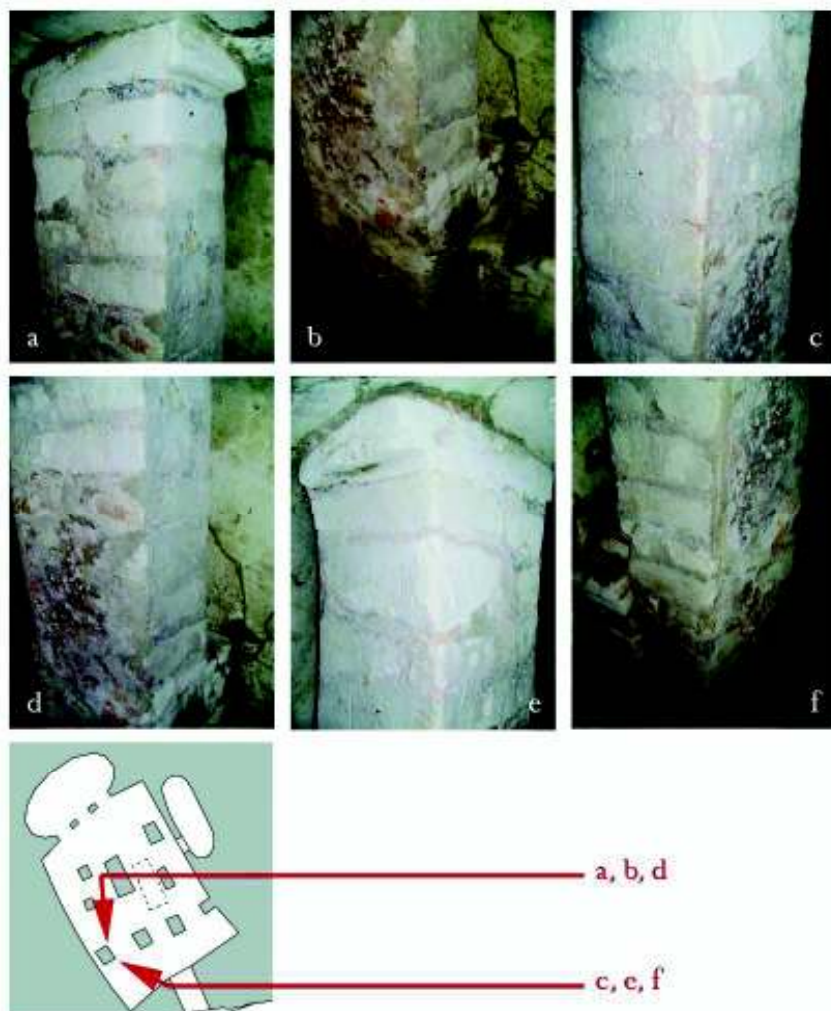

Fig. 11. Vederi ale coloanei denumite convențional "coloana 4".

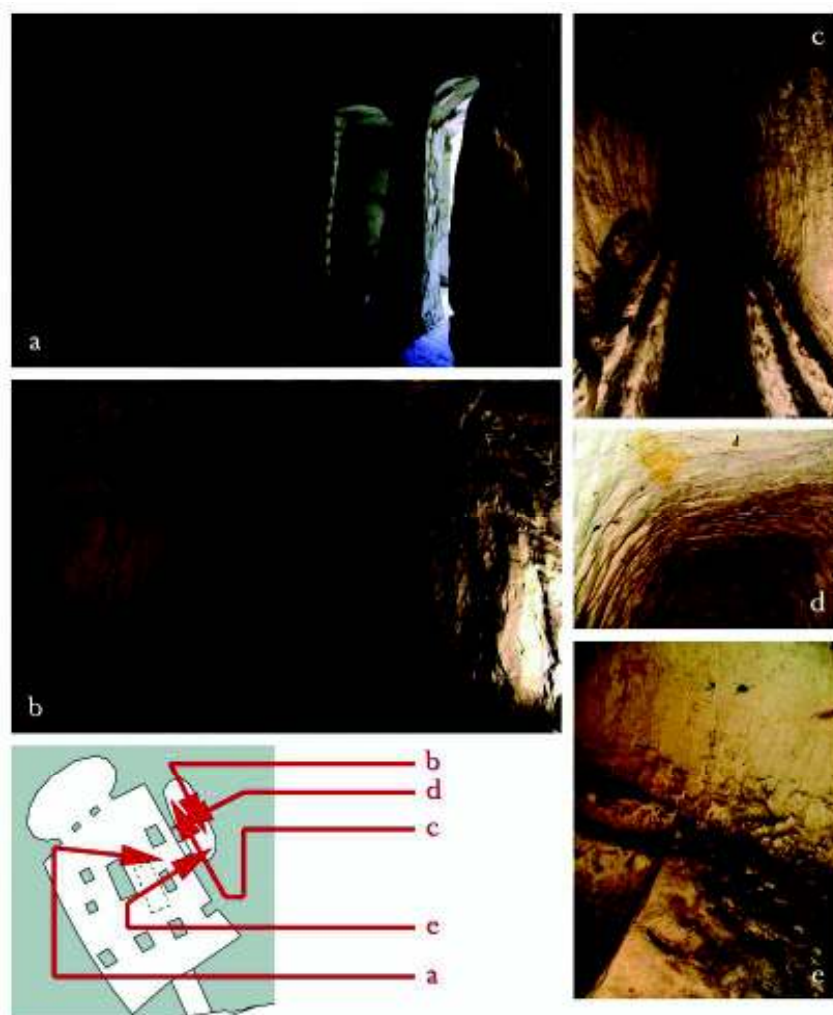

Fig. 12. Vederi ale secțiunii din biserică aflate în preajma cavoului conex: a – vedere de ansamblu a peretelui de sud-vest cu coloanelor 5 și 1, precum și cu intrarea în cavou; b – vedere interioară a cavoului, partea de nord-vest; c – vedere interioară a cavoului, partea de sud-est; d – detaliu al boltei simicilindrice; e – detaliu al prichiciului de la intrare.

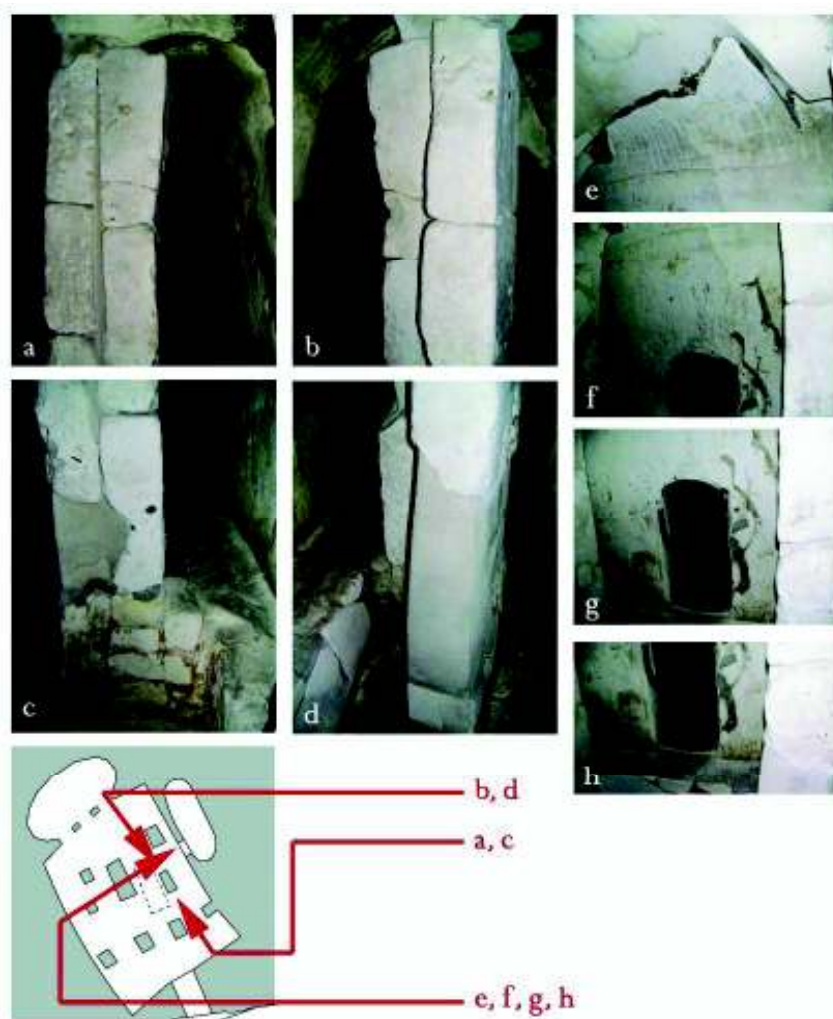

Fig. 13. Vederi ale coloanei denumite convențional "coloana 5" și a porțiunii de perete situate la sud-vest de aceasta.

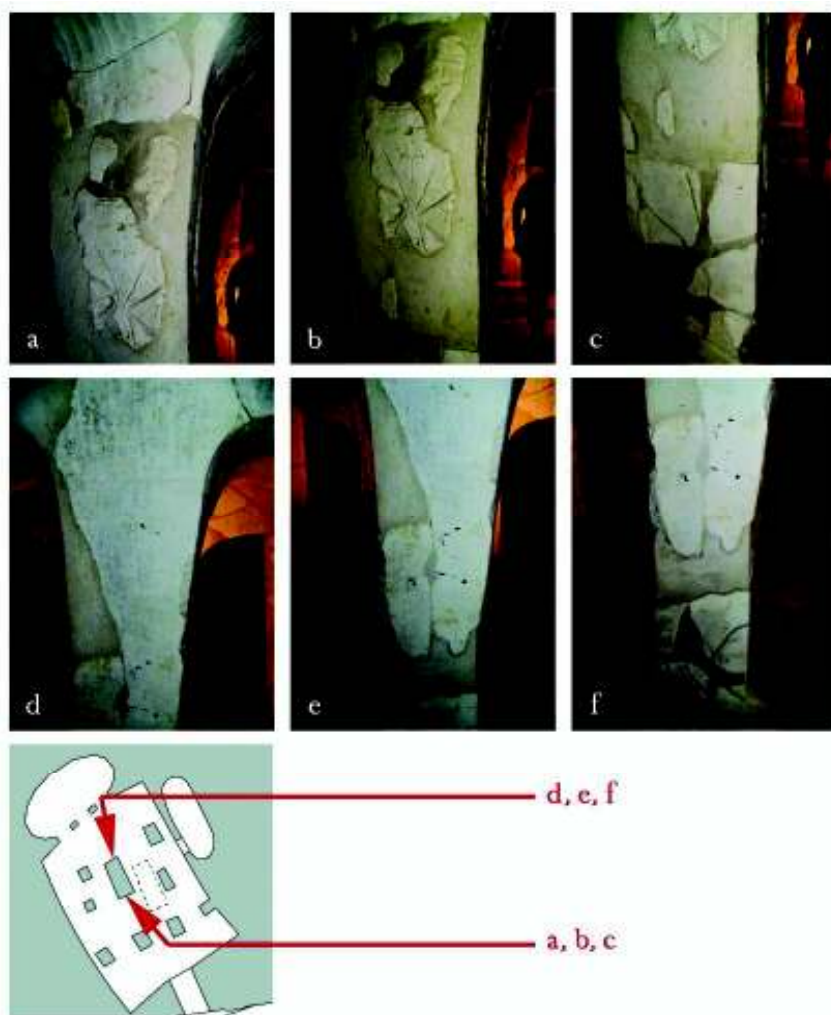

Fig. 14. Vederi ale coloanei centrale a naosului, denumite convențional “coloana 6”: laturile de nord-vest și sud-est.

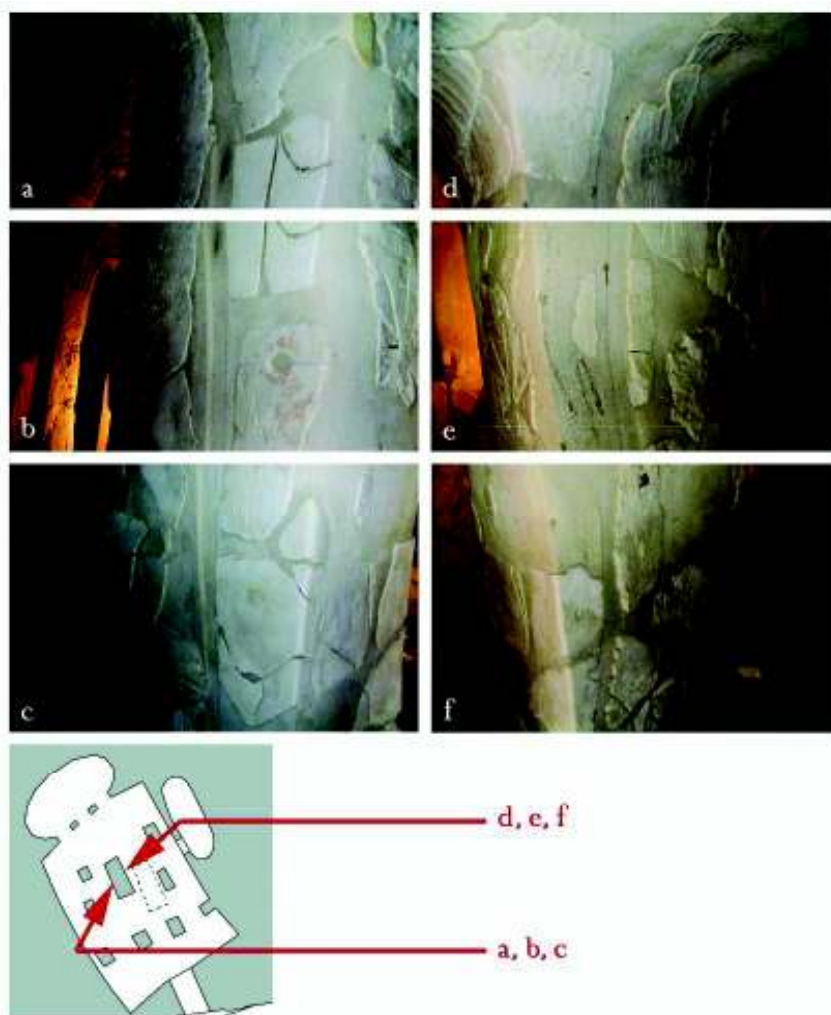

Fig. 15. Vederi ale coloanei centrale a naosului, denumite convențional “coloana 6”: laturile de nord-est și sud-vest.

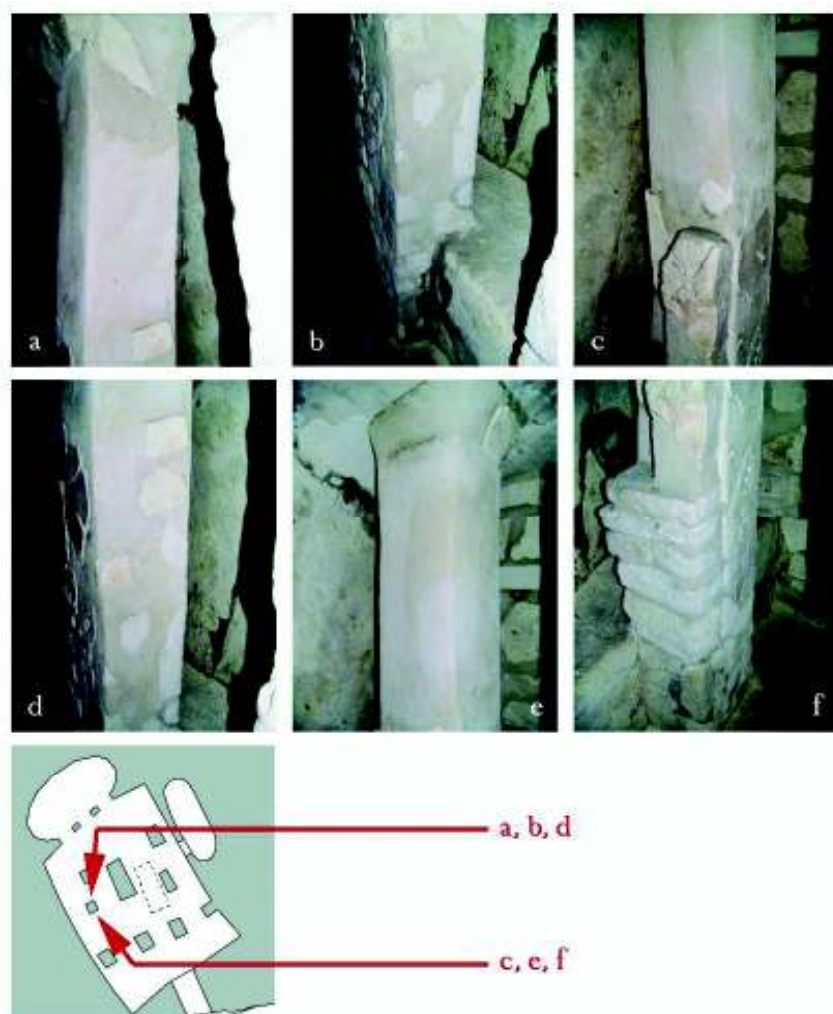

Fig. 16. Vederi ale coloanei denumite convențional "coloana 7".

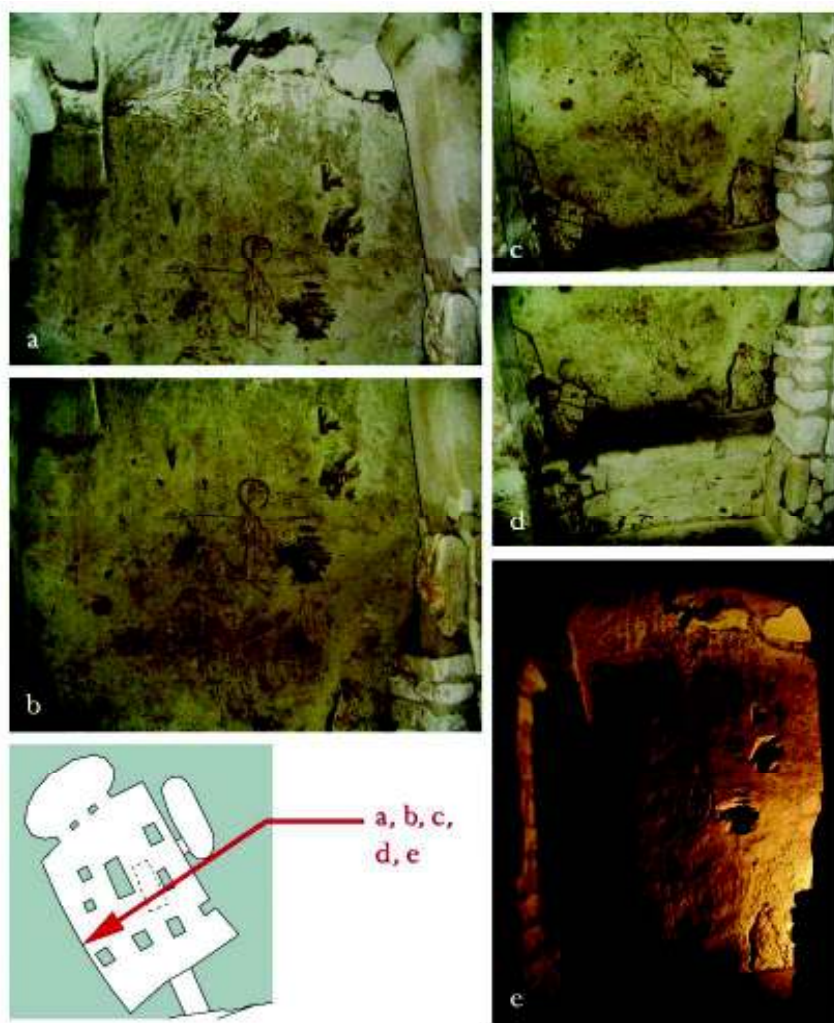

Fig. 17. Vederi ale porțiunii de perete situate la nord-est de "coloana 7" și denumite convențional "perete 2".

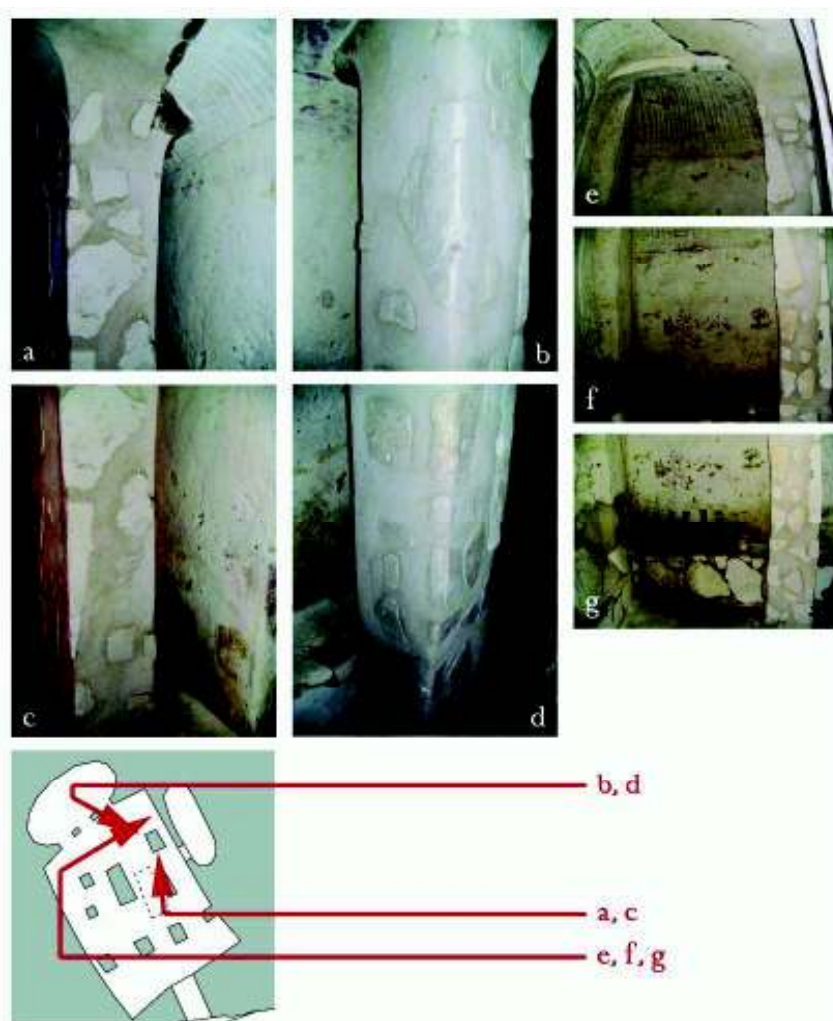

Fig. 18. Vederi ale coloanei denumite convențional “coloana 8”, precum și a porțiunii de perete aflate la sud-vest de aceasta.

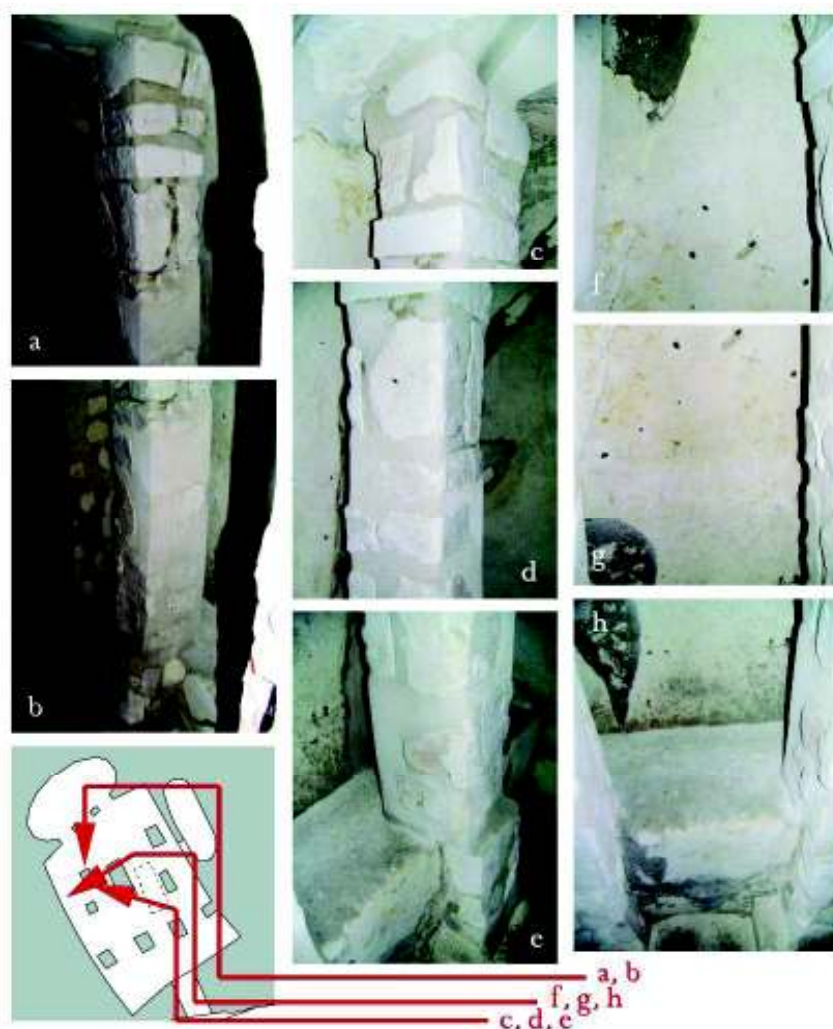

Fig. 19. Vederi ale coloanei denumite convențional “coloana 9”, precum și a porțiunii de perete aflate la nord-est de aceasta.

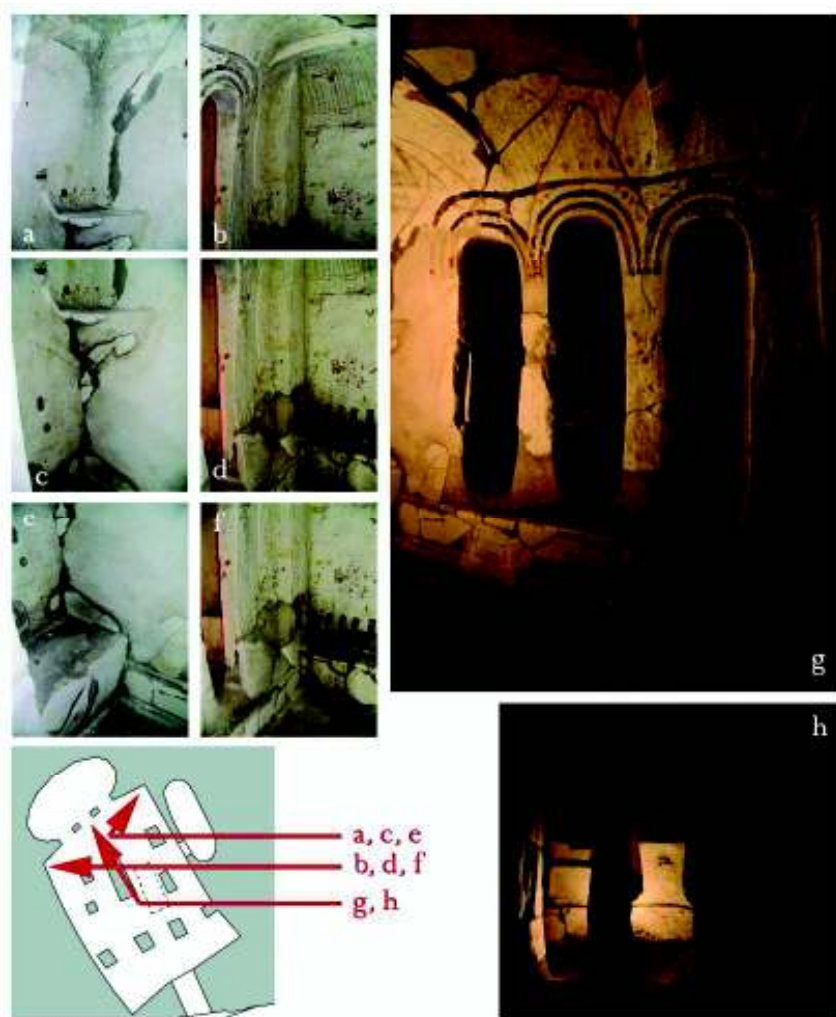

Fig. 20. Vederi de ansamblu a iconostasului bisericii B4 și a celor două colțuri de perete aflate la nord și la est de el.

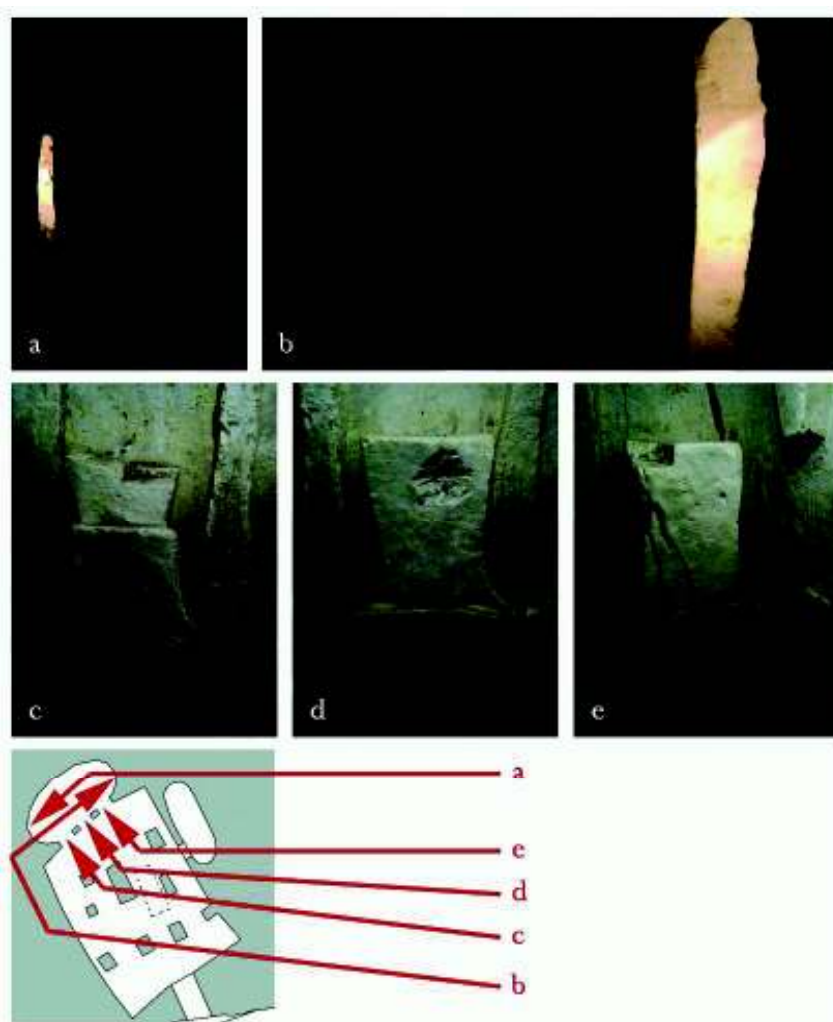

Fig. 21. Vederi interioare ale altarului bisericii: a – partea de nord-est;
b – partea de sud-vest; c, d, e – vederi ale celor trei mese săpate
în interiorul altarului.

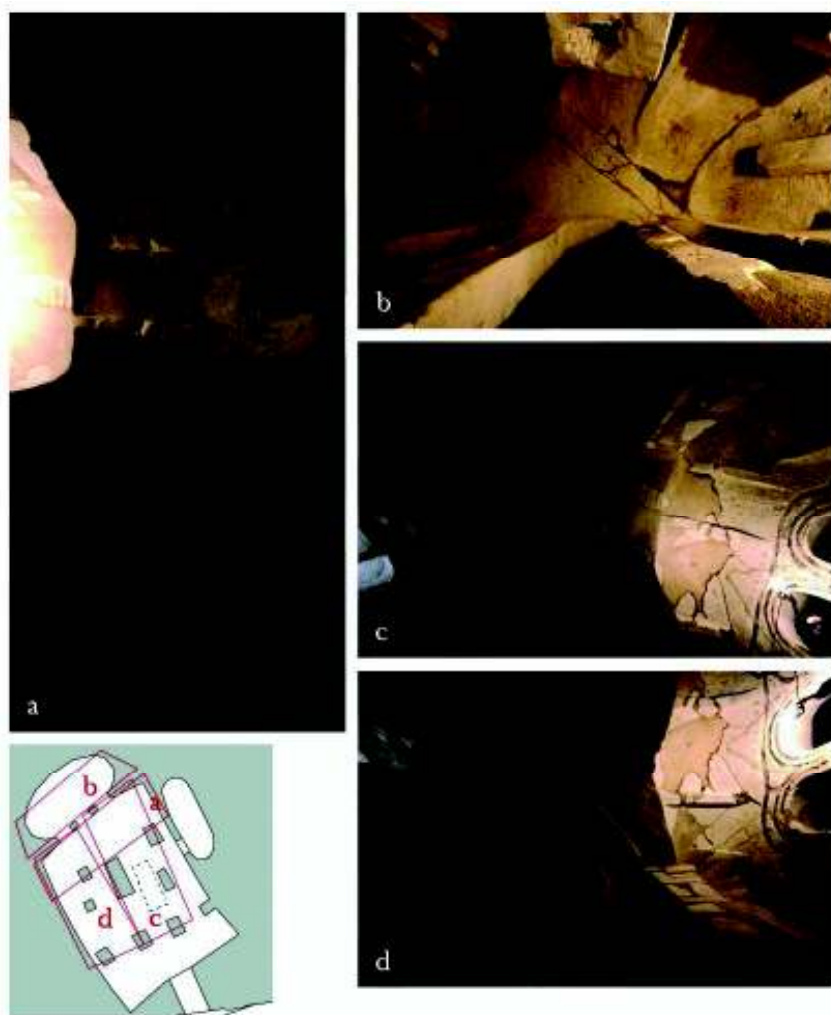

Fig. 22. Vederi de ansamblu ale tavanurilor: a, c, d – tavanurile naosului, b – tavanul altarului.

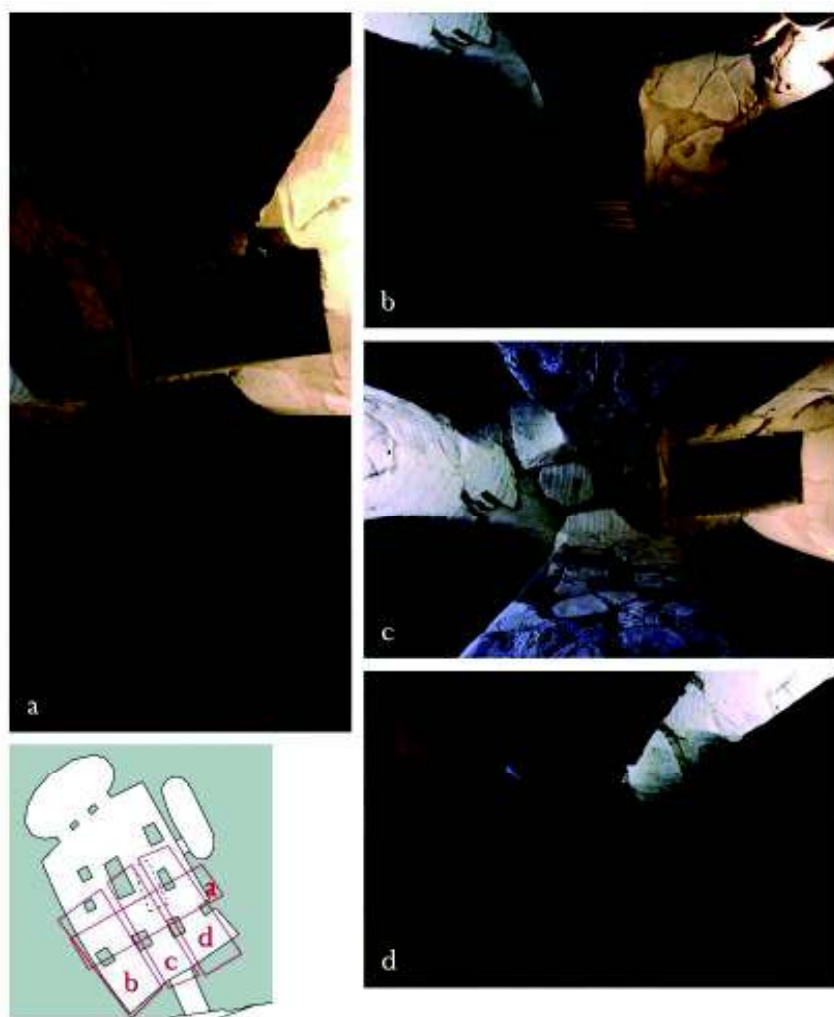

Fig. 23. Vederi de ansamblu ale tavanurilor: a – transversal prin naos; b, c, d – tavanul pronaosului văzut secvențial și în raport cu bolțile create între coloanele 1, 2, 3, 4.

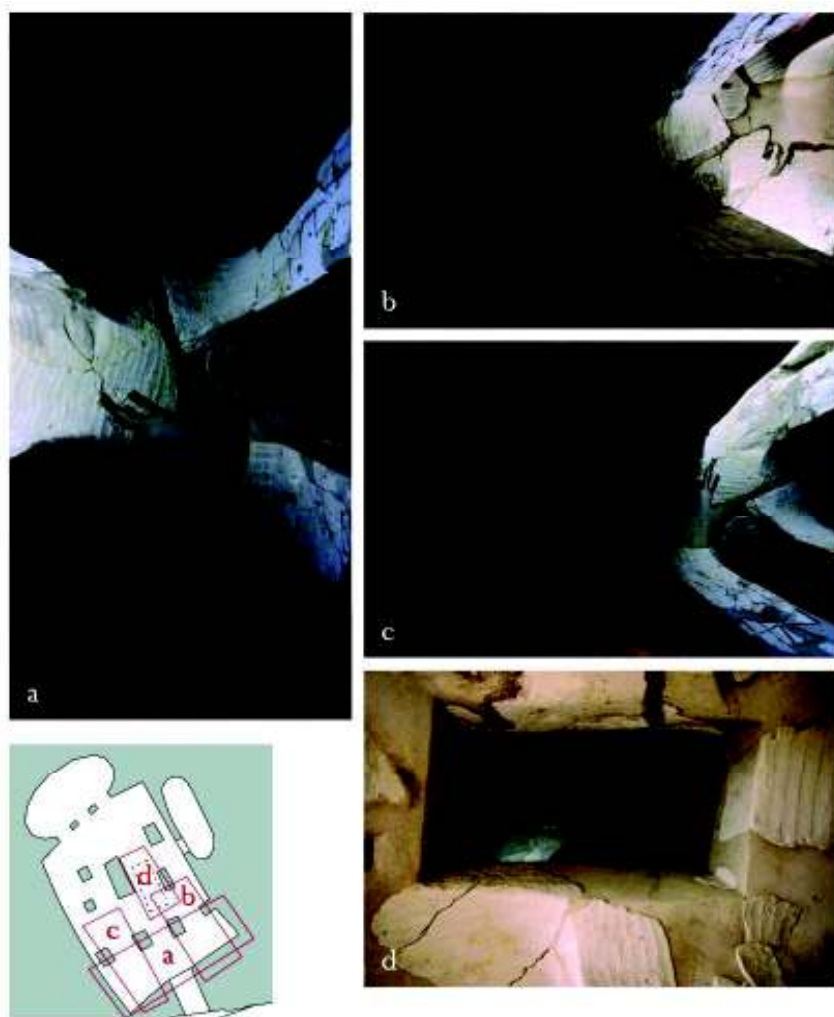

Fig. 24. Vederi de ansamblu ale tavanurilor: a – tavanul transversal al pronaosului; b, c – vederi ale boltilor formate de coloanele 1-2 și 3-4; d – vedere a tavanului în secțiunea comunicantă cu biserica superioară (B3).

The B4 Church from Murfatlar: Description*- abstract -*

Researchers have written countless studies about the church from Murfatlar (also known as Basarabi, Basarabi-Murfatlar or Murfatlar-Basarabi), some of which we used in the present thesis. We have also contributed to the reference with two published studies and a manuscript that can be found in the archives of the National Institute of the Historic Monuments. Initially, we tried to approach minor issues, progressively heading towards an excavation techniques analysis. In the present study, neither did we try to elaborate data regarding the excavation technique, to analyze the nature and the function of the graphite structures from Murfatlar, nor to investigate the methodology after which the anastilosa was made. This study tends to be a simple one, but rather essential for the outcome of every research in this direction: the full description of the B4 church, based on mere observation and illustrations. The latter specification eliminates any need of reference for this article as it was used only as guidance through the issue. The four books mentioned in the reference are but guide marks, not starting points. The rest of the observation is based on a careful investigation made in situ.

The Murfatlar complex is made of basins, once chalk mines, dwellings built above the ground, a necropolis and a series of rooms, of which some of them served as churches. The ceramics analysis, the correlation of the entire complex with the huge stall trespassing Dobrogea, and a graphite element at the church's entrance B1, suggest that the complex was built around the 10th or 11th century AD. The rooms carved in chalk are situated on the wall of a chalk hill (the B1 church, the rooms C1-C2, and the complex E-G) and inside a parallelepiped-shaped block isolated from the hill because of some exploitation basins (churches B2, B3 and B4). The B4 church is situated at the inferior level of the peninsular massive; its length reaches 7 m and its width, 3.5 m. The entrance is carved in the northwestern façade of the massive and the structure of this last level is composed of the nave of the church, the altar, and a joined tomb. The altar of the church is oriented towards east-south-east and the hallway is vaulted in semi cylindrical shape.

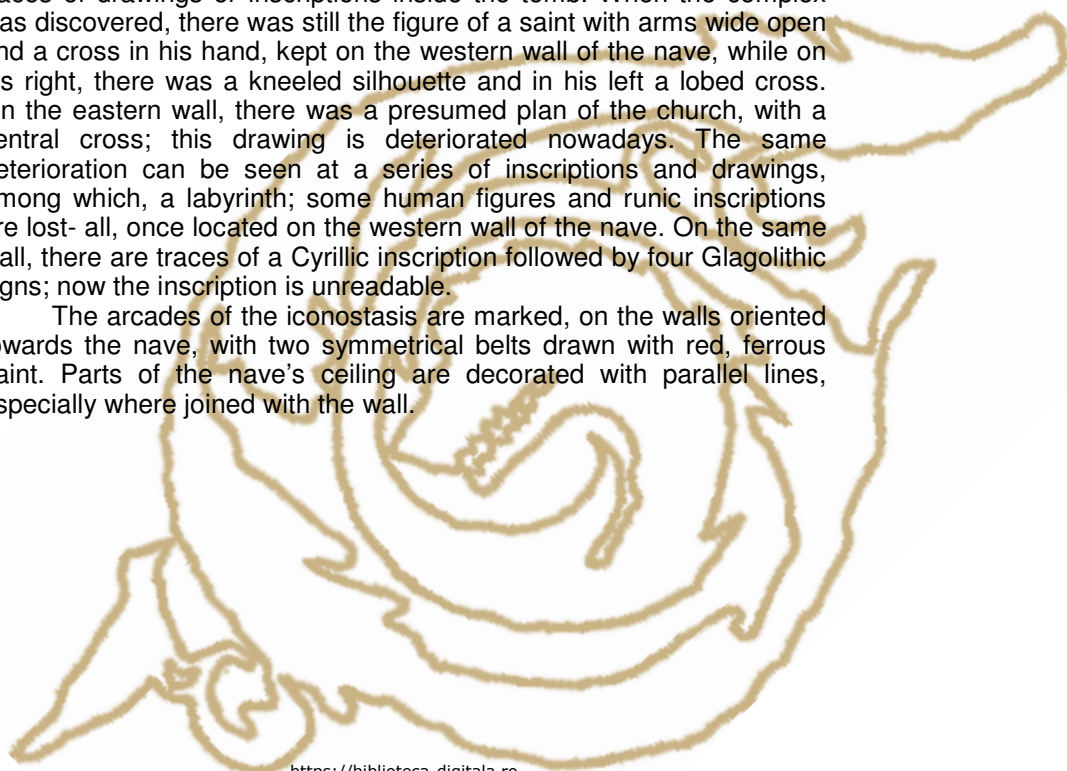
The nave is compartmented through columns; some of them are carved, some of them are built in chalk blocks. It is thought that the first three columns and one column from the south-south-west separates the nave from the ante-temple, as they form three arcades. The nave is the most spacious part of the church and the ceiling is supported by 5 columns. It is also thought that the ceiling of the nave was carved in two vaults, each one of them in semi cylindrical shape, joined with the columns; when the church was discovered, a big part of it was collapsed. The ceiling of the altar is also vaulted.

The altar is conceived like an apse, the same as the altar of the churches B1 and B3 from Murfatlar. The entrance is made of three arcades, supported by a threshold; a step is joined with the threshold in front of the central arcade, to make access easier. Inside the altar there are three blocks of chalk joined with the semi circular wall in its northeastern, eastern and southeastern parts; in the northern and southern parts of the altar there are carved two consoles in the upper part of the wall. On the lateral walls of the nave, there were small benches. On the south-south-west wall of the nave, a carved vaulted opening leads the way to the joined tomb. It is parallel with the nave's wall and it has the semi cylindrical ceiling.

The B4 church communicates with the medium level of the massive (B3 church) through a rectangular section in the ceiling above the entrance in the tomb. This section seems to be the result of the collapse of a part of the median floor.

There are still some forms of crosses kept. The small ones are drawn on the left part of the nave entrance and on the right part of the northwestern wall; the big Maltese crosses are carved in the bas-relief on the inferior part of the columns, and there are still graphitic runes and Greek inscriptions. There are representations of various animals (headless, animal legs; a stylized horse; a hare; birds, among which, a giant pigeon, carved in alt-relief on a column; other unknown beasts), contours of double-spiraled dragons, resembling to those from the room C2 of the complex, multiple-spiraled dragons, swastikas, a pentagram and other decorative geometrical shapes, two labyrinths (the walls on which they are drawn are in an advanced state of erosion and the labyrinths are almost unseen), a boot, human silhouettes (orators, supposed saints, a shepherd, a stylized silhouette of a running man, etc. Some of these are accompanied by inscriptions). There are no traces of drawings or inscriptions inside the tomb. When the complex was discovered, there was still the figure of a saint with arms wide open and a cross in his hand, kept on the western wall of the nave, while on his right, there was a kneeled silhouette and in his left a lobed cross. On the eastern wall, there was a presumed plan of the church, with a central cross; this drawing is deteriorated nowadays. The same deterioration can be seen at a series of inscriptions and drawings, among which, a labyrinth; some human figures and runic inscriptions are lost- all, once located on the western wall of the nave. On the same wall, there are traces of a Cyrillic inscription followed by four Glagolitic signs; now the inscription is unreadable.

The arcades of the iconostasis are marked, on the walls oriented towards the nave, with two symmetrical belts drawn with red, ferrous paint. Parts of the nave's ceiling are decorated with parallel lines, especially where joined with the wall.

ILEANA DÂRJA

**Un manuscris regal al *Cărții orelor*
în colecția Bibliotecii Naționale a României,
Filiala Batthyaneum**

Specie a literaturii liturgice apusene, cartea orelor / *livre d'heures* / *horae canonicae seu diurnae* / conține scurte rugăciuni de uzanță liturgică, cu indicarea orelor din zi la care trebuie rostite. La sfârșitul secolului al XIII-lea, ea a fost transformată într-o antologie de rugăciuni la îndemâna marilor seniori, fiind, cel mai adesea, însoțită de un calendar ilustrat cu miniaturi care prezintă muncile specifice fiecărui anotimp sau cu sărbătorile de peste an. Textul de bază al cărții orelor este psaltirea, a cărei lectură este repartizată de-a lungul anului. Acesteia îi sunt asociate pericope / fragmente / din Evangheliile, litanii, slujbe, rugăciuni etc. Acest tip de carte a avut un succes extraordinar în evul mediu și, după apariția tiparului, a fost cartea cea mai frecvent imprimată.

Manuscrisul *Horae diurnae seu canonicae Latine et Gallice* păstrat la Filiala Batthyaneum a Bibliotecii Naționale a României (cota modernă MS. III 87), cunoscut în literatura de specialitate sub numele *Codex Burgundus*¹, numără 350 de file² de pergament

¹ Bibliografie: Cseresnyés Andreas, *Conscriptio Bibliothecae Instituti Batthyani facta anno 1824*, vol. 1-2 (cota Ms. XI. 478 și 479), I, IV 20; Beké Antal, *Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Batthyaniensis Transsylvaniensis*, Károly-Fehérvár, Nyomatott a püspöki könyvnyomdában, 1871, nr. 61; *Könyvkiállítási emlék /Expoziție de carte/*, Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, în *Könyvkiállítási kalauz*, 2. Bővített kiadása, Budapest, 1882, nr. 229; Varjú Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány Könyvtár /Biblioteca lui Batthyani din Alba Iulia/*, Budapest, 1899, nr. 54; *Kiállítási kalauz /Ghid de expoziție/*, Közzéteszi: a Batthyány Intézet, Gyulafehérvár, 1912, nr. 3; Hans Bohatta, *Bibliothek des Livres d'heure*, 1924; Lestian A., *A Batthyány-könyvtár Középkori imadaságos könyve*, Vasárnap, 13/1930, p. 504-505; *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia*, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1957, p. 17-18; Szentiványi Robert, *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae*

foarte fin prelucrat, având dimensiunile de 185 x 125 mm. El se conformează structurii standard a acestui tip de carte, însă lipsesc calendarul și mai multe file, dintre care trei au avut miniaturi (110/111, 129/130, 165/166, și filele 10/11, 100/101, 110/111, 129/130, 165/166, 224/225, 336/337, 342-343). Ultimele cinci pagini au fost șterse din motive necunoscute / *palimpsest* /. Exemplarul nostru este unul dintre cele mai artistice manuscrise ale categoriei *horae canonicae* și, incontestabil, cel mai somptuos manuscris

Batthyányanae, Editio quarta retractata adaucta illuminata, Szeged, 1958, 393; *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia*, Editura de Stat Didactică și Pedagogică, 1975, p. 17-18; Dan Simonescu, *Codex Burgundus*, București, Editura Meridiane, Colecția Manuscris, 1975; *Le livre illustré en Occident du moyen âge a nos jours. Catalogue*, Bruxelles, Bibliothèque Royal Albert Ier, 1977, p. 29-31, 49-51; Gheorghe Buluță, Corneliu Dima-Drăgan, *Manuscrise miniaturate franceze în colecții din România*, București, Editura Meridiane, Colecția Manuscris, 1978; *Fondul Migazzi. Surse documentare*. I. *Catalogul cărților cardinalului Christophor Migazzi*. II. *Indexul tipăriturilor migazziene*, Ediție prefatăă și îngrijită de Ileana Dârja, Alba Iulia, Editura Altip, 1998, p. 138; Ileana Dârja, *Manuscrise migazziene în colecția Bibliotecii Naționale a României Filiala Batthyaneum Alba Iulia*, în *Apulum*, XXXV, 1998, p. 407-415, 413; Donald Attawer, Catherine Rachel John, *The Penguin Dictionary of Saints*, Third Edition, London, Penguin Reference, 1995, *passim*; David Hugh Farmer, *Oxford dicționar al sfinților*, Traducere de Mihai C. Udma și Elena Burlacu, Argumentul și articolele consacrate sfinților români de prof. univ. dr. Remus Rus, București, Editura Univers Enciclopedic, 1999, *passim*; Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge University Press, 2003, *passim*.

² Există o dublă numerotare a filelor, ambele din secolul XX, prima de 350 file și a doua de 439 de file, aceasta din urmă cu greșeli: după fila 309 urmează fila 400. Este curios faptul că Szentiványi indică 379 de file (desigur numerotate global) și 58 de miniaturi, descriere făcută înaintea primului război mondial. În timpul celor două războaie mondiale manuscrisul a fost dus la Budapesta pentru protejarea de eventuale distrugeri. *Biblioteca Batthyaneum* menționa în 1957 existența a 55 de miniaturi. Desigur, sustragerea unor file de-a lungul timpului a fost înlesnită de starea de conservare precară a legăturii, care a fost restaurată în anul 1988, în Laboratorul de patologie și conservare a cărții de pe lângă Biblioteca Națională a României din București.

miniat al colecției albaiulene. Textul este scris pe o coloană cu 39 de rânduri, iar oglinda textului măsoară 160 x 110 mm. Scrierea folosită este gotica textuală pătrată / *gothica textualis quadrata* /, literă uzuală pentru cărțile liturgice de lux. Legătura este din piele maro pe suport de lemn, de 190 x 130 mm.

Titlul indică tipul de manuscris liturgic – carte a orelor – și cele două limbi în care a fost redactat codicele: latină și franceză. Antifoanele (versete alese din psalmi, care se cântau alternativ de slujitorii bisericii și de credincioși), incipiturile, pericopele și titlurile sunt scrise cu cerneală roșie, iar textul rugăciunilor este scris cu cerneală maro. În manuscrisul colecției albaiulene rugăciunile sunt grupate în cicluri: rugăciuni adresate Fecioarei Maria, alături de pericope din Evanghelii; rugăciuni pentru Sfânta Cruce, cu care se asociază, ilustrativ și textual, rugăciunile adresate Sfântului Spirit, apoi sfinților, apostolilor, confesorilor, martirilor și sfintelor și martirelor.

Codicele nu conține nici o indicație scrisă în măsură să ne orienteze asupra originii sale. Se cunoaște în schimb proveniența sa în colecție. În secolul al XVIII-lea a aparținut arhiepiscopului-cardinal al Vienei, Cristoforo Migazzi (1714-1803), conform identificării recente în catalogul manuscris al bibliotecii acestuia din anul 1782 (Cat., Conclave I. 7, p. 92: *Libellus precum. 4°. Parisiis. M.S. in membrana: L. 8.*). Ulterior, prin achiziție, a intrat în colecția episcopului Transilvaniei, Batthyány Ignác (1741-1789). Acesta din urmă l-a donat Bibliotecii Institutului său din Alba Iulia, în anul 1798 (actuala Filială Batthyaneum a Bibliotecii Naționale a României).

Parisul este centrul cel mai important în care a fost copiat și miniat sau imprimat acest gen de operă. Încă din secolul al XIII-lea, perioadă de înflorire intelectuală a evului mediu, marcată de înmulțirea universităților și dezvoltarea literaturilor naționale, transcrierea textelor și studiul nu mai sunt privilegiul mănăstirilor și se observă o înmulțire a atelierelor laice de copiere și anuminare a manuscriselor.

Proveniența franceză a codicelui este susținută și de referirile, în cuprinsul său, la o serie de sfinți francezi ori al căror cult a cunoscut o înflorire deosebită în Franța, precum *Cristofor* (sec. al III-lea), martir, ocrotitorul călătoriilor, invocat împotriva inundațiilor, furtunilor și a ciumei, dar mai ales împotriva morții subite, *Anton de Padova* (circa 1193-1231), predicator foarte popular, autor de

Fig. 1. Fila 5v: *Evangelistul Matei.*

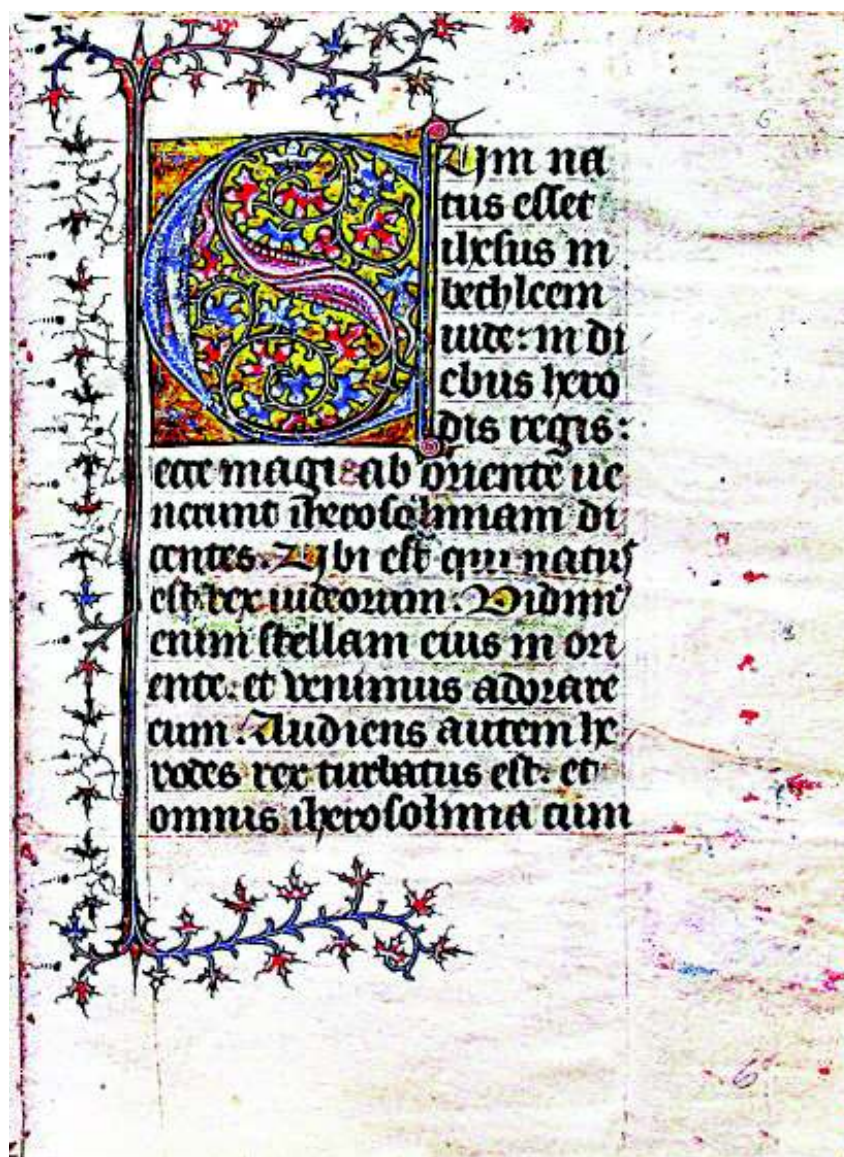

Fig. 2. Fila 6r: pagină de text cu inițială foliată.

predici pentru zilele de sărbătoare, *Nicolae*, episcop de Myra (sec. IV), patronul copiilor etc. Nu întâmplător, dintre sfinții francezi, cel dintâi amintit în manuscris este sfântul *Dionysius /Denis/* († circa 250), episcopul Parisului, ocrotitor al Franței; abația Saint Denis, în care este înmormântat, a funcționat ca loc de înmormântare al regilor Franței. Urmează *Fiacre* (circa 670), călugăr irlandez stabilit la Breuil (astăzi Saint Fiacre, Seine et Marne), unde a trăit până la moarte, considerat ocrotitorul horticulturilor și al suferinzilor de boli venerice, *Leonard* (sec. VI?), eremit, unul dintre cei mai populari sfinți din Europa Apuseană în Evul Mediu timpuriu, patron al femeilor însărcinate și al captivilor, *Martin din Tours* (Panonia, circa 316-397), călugăr, întemeietor al mai multor mănăstiri, pionier al monahismului apusean, devenit în 1372 episcop de Tours, unde este înmormântat, mormântul lui fiind principalul loc de perelinaj pentru francezi, *Gilles* (circa 710), întemeietorul mănăstirii Saint Gilles din Provence, ocrotitor al ologilor, leproșilor și al doicilor. Cei mai târzii sfinți amintiți în acest manuscris sunt *Francisc de Assisi* (1181-1226), întemeietor al ordinului franciscanilor, unul dintre cei mai îndrăgiți sfinți din toate timpurile, ocrotitor al săracilor și leproșilor, canonizat în 1228 de către papa Grigore al IX-lea, *Ludovic* (1274-1297), călugăr franciscan și episcop de Toulouse, fiul lui Carol al II-lea de Neapole și al Mariei, prințesa Ungariei, înrudit cu Ludovic al IX-lea și cu Elisabeta, regina Ungariei, canonizat în 1317. Lipsește Ludovic al XI-lea (1226-1270), sfânt ocrotitor și model al monarhiei franceze, canonizat de papa Bonifaciu al VIII-lea în 1297 sub numele de *Saint Louis*, dar bănuim prezența lui pe una dintre miniaturile sustrase.

Pe baza caracteristicilor paleografice ale textului, s-a apreciat că acest codice este opera miniaturistului Jacobus Bizuntinus, care a anluminat și cartea orelor păstrată la Biblioteca de Stat din Viena (Staatsbibliothek, nr. 1840), de la sfârșitul secolului al XIV-lea (Szentiványi). Asemănările stilistice cu miniaturile școlii burgunde³ de la sfârșitul secolului al XV-lea au împrumutat

³ După tratatul de la Verdun (843), ducatul Burgundiei a aparținut teritoriului Germaniei și abia în 1477 Ludovic al XI-lea, regele Franței, a reușit să-l anexeze domeniului regal francez. Ducii Burgundiei, în majoritatea lor bibliofili, au încurajat arta miniaturală, oferind artiștilor condiții excelente la curtea lor. Cei mai cunoscuți duci burgunzi sunt:

manuscrisului denumirea de *Codex Burgundus* (Simonescu). Primul element care dezmințe această din urmă ipoteză este tipul de literă utilizat în manuscris, *gothica textualis*, și nu *gothica bastarda*, proprie majorității manuscriselor școlii burgunde.

Spre deosebire de acest punct de vedere, vom încerca să argumentăm că, prin decorarea sa, acest manuscris face parte din grupul de cărți ale orelor executate la Paris pentru unul dintre membrii casei regale de Valois, cândva după 1328 până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

În secolul al XIV-lea s-a elaborat, în mediile princiere, o sinteză artistică cunoscută sub numele de gotic internațional. Un rol important în această evoluție l-a avut mecenatul princiar care, în Franța, s-a manifestat deja la curtea lui Ludovic cel Sfânt, dar s-a dezvoltat mai ales în a doua jumătate a secolului al XIV-lea, sub dinastia de Valois, care a susținut atelierele de caligrafi și miniaturişti, contribuind la înflorirea cărții anluminată, inclusiv a categoriei cărții orelor. La această dezvoltare, curtea ducelui de Berry, cel mai celebru dintre toți prinții bibliofili ai epocii, a avut un rol deosebit.

Numele Jean de Berry (n. Vincennes, 30 nov. 1340 – † 1416) evocă și astăzi una dintre personalitățile cele mai mari ale istoriei artei medievale. El a fost fiul lui Jean le Bon (1350-1364), fratele lui Charles V le Sage (1364-1380) și unchiul lui Charles VI (1380-1422). Numele lui Jean de Berry le-a eclipsat pe ale celorlalți membri ai familiei regale a Franței, datorită activității providențiale pe care a desfășurat-o în domeniul culturii. El nu numai că a colecționat și comandat obiecte de artă, dar i-a și susținut financiar pe unii dintre cei mai mari artiști ai epocii, care au lucrat pentru el. Pe lângă alte valori ce împodobeau cele 17 palate pe care le locuia pe rând (mozaicuri, tapițerii, statui, tablouri, orologii, obiecte rare etc.), colecția ducală conținea o serie de manuscrise anluminată, considerate vârfurile anluminurii epocii. Desigur, cele mai importante din punct de vedere artistic sunt manuscrisele liturgice, iar dintre cele circa 20 de cărți ale orelor executate pentru ducele du Berry amintim capodopera *Les*

Philippe le Hardi (1384-1404), Jean sans Peur (1404-1419), Philippe le Bon (1419-1467), Charles le Téméraire (1467-1477) și ducesa Marie de Bourgogne (1477-1482).

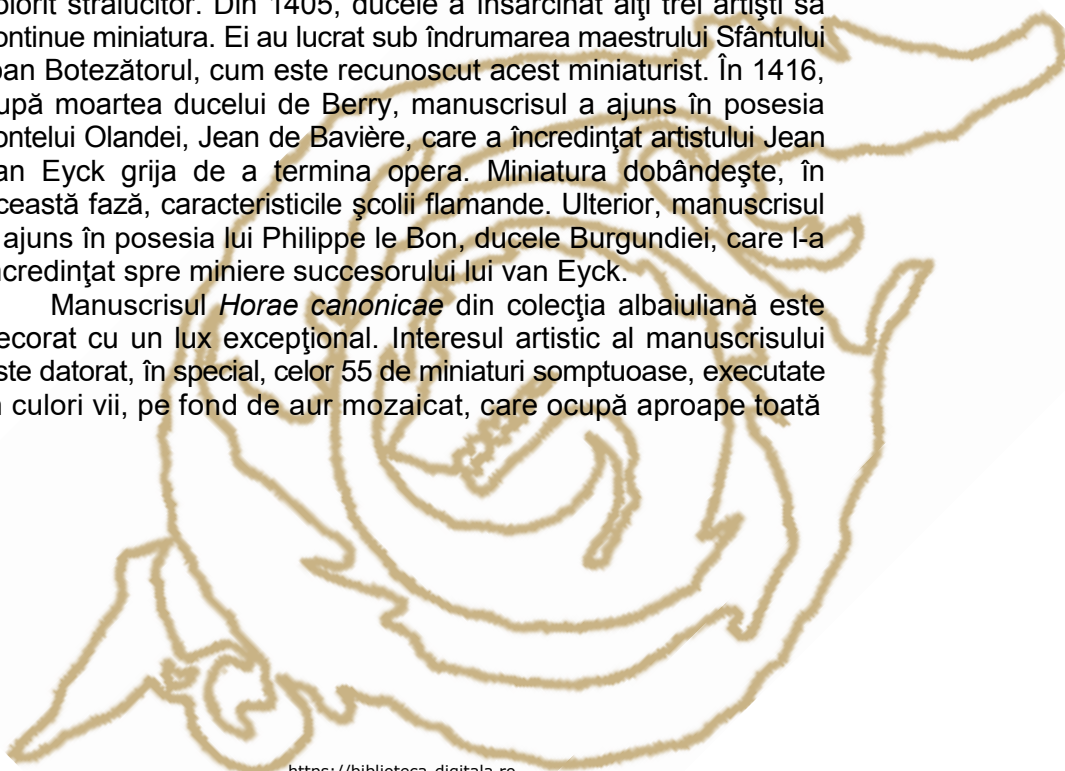

Fig. 3. Fila 23r. Dumnezeu vestește păstorilor nașterea lui Iisus.

Très Riches Heures, comandată de duce la sfârșitul vieții și terminată mai târziu de pictorul grafician Colombe (1410-1485), păstrată la castelul din Chantilly, Musée Condé (Ms. 65), apoi *Les Petites Heures*, comandată în 1372, cartea orelor preferată de duce, care-l însoțea în călătorii, păstrată astăzi la Paris, Bibliothèque Nationale (Ms. Lat. 18014). Ea a necesitat intervenția a cel puțin cinci artiști. Decorul anluminat a fost realizat de Jean le Noir, în serviciul ducelui din 1372, care a rămas fidel tradiției picturale a lui Jean Pucelle. După moartea sa, anluminarea manuscrisului a fost întreruptă mai mulți ani și a fost continuată de pictorul de curte Jacquemart de Hesdin, apoi de maestrul Trinității, de pseudo-Jacquemart și, în cele din urmă, de frații de Limbourg. Alte manuscrise celebre care au aparținut lui Jean de Berry sunt: *Les Très Belles Heures de Notre Dame*, XV^{inc.}, păstrat în aceeași bibliotecă (Ms. Nouv. acq. Lat. 3093); *Belles Heures de Jean de Berry*, Bruxelles: Bibliothèque Royale Albert Ier (Ms II. 060-61), operă executată de trei artiști: un pictor francez anonim, în 1390, Jacquemart de Hesdin și maestrul inițialelor din Bruxelles, ajunsă, după moartea ducelui, în posesia lui Philippe le Bon.

Goticul internațional este o artă de curte, rafinată, caracterizată prin idealizarea subiectului, prin finețea desenului, a modelului, a culorii, prin căutarea armoniei și a dulceații. Produsul perfect este cartea orelor *Les Très Belles Heures de Notre Dame*, executată pentru Jean de Berry între anii 1380-1450. Manuscrisul a fost anluminat inițial de maestrul Parement de Narbone, al cărui stil se caracterizează prin figuri de o mare expresivitate și printr-un colorit strălucitor. Din 1405, ducele a însărcinat alți trei artiști să continue miniatura. Ei au lucrat sub îndrumarea maestrului Sfântului Ioan Botezătorul, cum este recunoscut acest miniaturist. În 1416, după moartea ducelui de Berry, manuscrisul a ajuns în posesia contelui Olandei, Jean de Bavière, care a încredințat artistului Jean van Eyck grija de a termina opera. Miniatura dobândește, în această fază, caracteristicile școlii flamande. Ulterior, manuscrisul a ajuns în posesia lui Philippe le Bon, ducele Burgundiei, care l-a încredințat spre miniere succesorului lui van Eyck.

Manuscrisul *Horae canonicae* din colecția albaiuliană este decorat cu un lux excepțional. Interesul artistic al manuscrisului este datorat, în special, celor 55 de miniaturi somptuoase, executate în culori vii, pe fond de aur mozaicat, care ocupă aproape toată

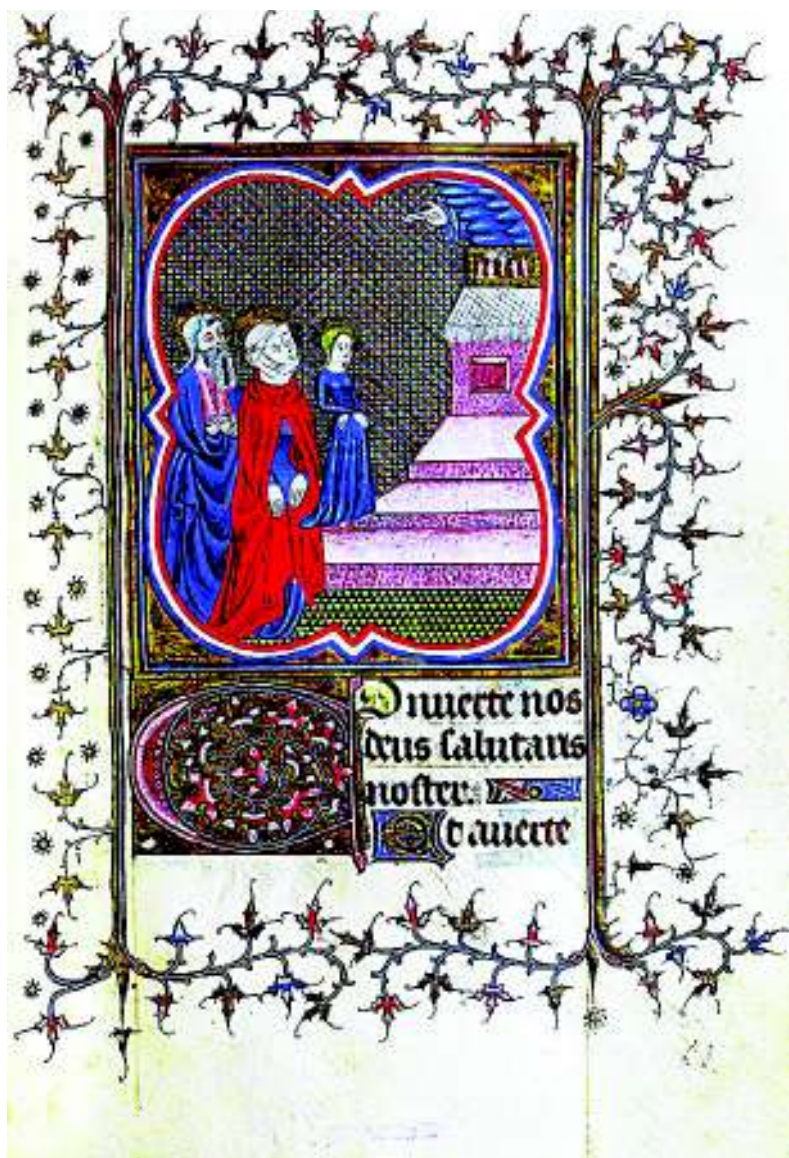

Fig. 4. Fila 63r. *Prezentarea Fecioarei la Templu*. Inspirată de un evangheliar apocrif, scena se petrece în exteriorul Templului: în prim plan, la dreapta, Fecioara adusă de Sfânta Ana și Ioachim; deasupra Templului se remarcă mâna lui Dumnezeu care o cheamă pe Fecioară la Templu, dar și tabloul crucificării, o vagă previziune a celor ce se vor întâmpla.

dimensiunea paginilor. Ele oferă similitudini cu unele dintre cele mai reușite exemplare ale genului realizate în secolului al XIV-lea. Plasate la începutul fiecărui ciclu, miniaturile ilustrează, printr-un personaj sau printr-o scenă biblică, textul care urmează, constituind, pe drept cuvânt, veritabile prefețe ale imnurilor de inspirație divină. Miniaturile îi prezintă pe *evangheliști*: Ioan (1r), Luca (3r), Matei (6r), Marcu (8r); *scene din viața Mariei*: cununia cu Iacob (11r), Dumnezeu vestește păstorilor nașterea lui Iisus (22v), Îngerul și Dumnezeu rugându-se (35r), Îngerul vestește Mariei nașterea lui Ioan Botezătorul (41r); Maria și Iacob îmbrățișați, într-un decor citadin (45v); Nașterea Mariei (50r), Ana o încredințează pe Maria-copil lui Dumnezeu (54v); Aducerea Fecioarei la Templu (83r); Regele David (71r); Iisus cu mâinile și picioarele însângerate, stând pe un curcubeu colorat în culorile Franței: roșu, alb, albastru (106v); Răstignirea: Iisus, Fecioara Maria și Maria Magdalena (119v); Fecioara Maria cu Pruncul (138r); Fecioara Maria primind binecuvântarea lui Dumnezeu (145r); Sf. Treime (146v); Sf. Cruce (147r); *sfinți, apostoli, martiri, confesori*: Michael (148v); Ioan Botezătorul (149v); Ioan Evanghelistul (150v); Petru (151v); Paul (152v); Andrei (153v); Filip și Iacob (154v); toți sfinții (155v); Ștefan (156v); Dionisiu (157v); Cristofor (158v); Laurențiu (160r); Toma (162r); Gheorghe (163r); Eustațiu (164r); Antoniu (165r); Fiacre (166r); Leonard (167r); Martin (168r); Nicolae (169r); Gisleen /Gille/ (170r); Ludovic (170r); Francisc (172r); *sfinte*: Maria Magdalena (173r); Ana (174r); Caterina (175v); Margareta (176v); Fecioara Maria și Maria Magdalena (185v); *scene din viața lui Iisus*: Nașterea lui Iisus (211r); Îngerul vestește păstorilor Nașterea lui Iisus (217v); Adorarea Magilor /Epiphania/ (223v); Circumcizia (227r); Fuga în Egipt (232v); Dumnezeu o binecuvântează pe Fecioara Maria (242r).

Miniaturile hagiografice prezintă portrete de sfinți surprinși în momente caracteristice ale existenței lor. De exemplu, miniatura dedicată Sfântului Cristofor ilustrează un uriaș care-l poartă pe Iisus copil în spate (din punct de vedere etimologic, Cristofor înseamnă cel care îl poartă pe Crist) (fila 158v). Urmează ciclul de miniaturi ilustrând rugăciunile care povestesc viața Fecioarei Maria (Nașterea, Fecioara cu Pruncul, Fuga în Egipt, Epifania), apoi ciclul ilustrând Patimile lui Iisus și cel consacrat scenelor profane.

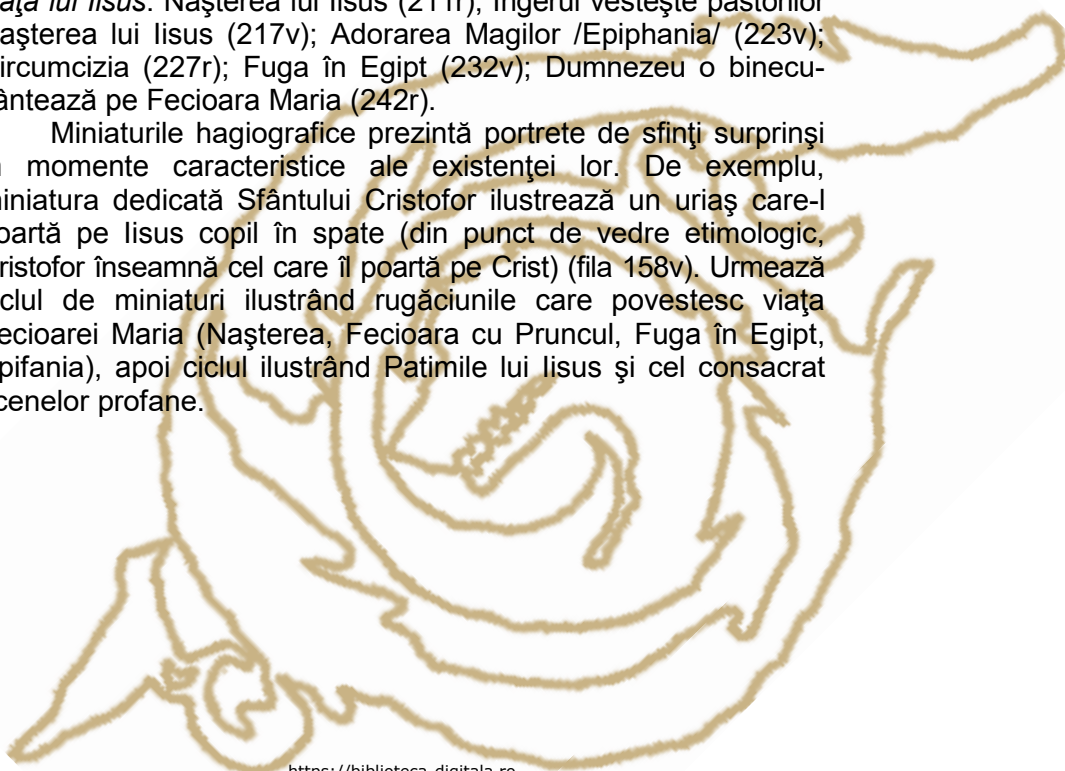

Fig. 5. Fila 223v: *Adorarea magilor*. Pieptănătura și îmbrăcămintea personajelor trădează originea burgundă a miniaturistului.

Fig. 6. Filia 224r.

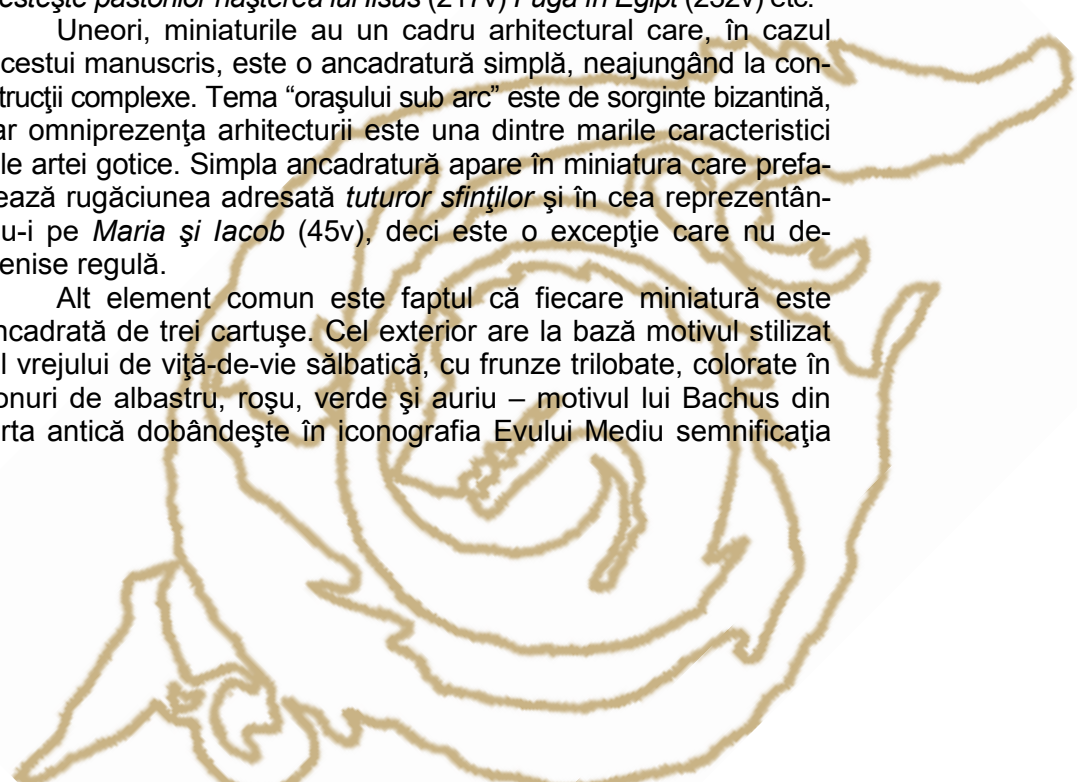
În ceea ce privește miniaturile, se remarcă realismul reprezentării omului, naturii și obiectelor, atenția acordată detaliului (tematica variată, expresivitatea chipurilor, detaliile vestimentare, transparența apei, reflecția umbrei în apă etc.), cromatica luminoasă, armonia și fina nuanțare a culorilor, surprinderea personajelor în mișcare, dramatismul scenelor, expresivitatea atitudinilor și a gesturilor. Realizate cu măiestrie, într-o tehnică apropiată de pictura de șevalet, aceste mici tablouri, de o sobră eleganță, încoronează rafinamentul și grația goticului.

O caracteristică a tuturor miniaturilor este plasarea personajelor sau a scenelor pe fond de aur mozaicat și de culoare, diferit de la o miniatură la alta. Fondul de aur mozaicat, care conferă somptuozitate și strălucire anluminurilor, particularitate tehnică frecventă a artei gotice ivită din dorința imitării vitraliilor din marile catedrale, își are originea în arta bizantină.

Când subiectul o impune, acest fundal se reduce spre a face loc unui peisaj foarte stilizat de cadru profan, în care se introduce o scenă sacră. Către 1375, într-un atelier parizian, cineva a avut ideea de a coborî linia orizontului la nivelul ochiului spectatorului, introducând o bandă de cer decorată convențional cu o ramură de aur în miniatură. Această inovație a stat la originea dezvoltării spectaculoase a peisajului în miniatura din secolul al XV-lea. Elemente de peisaj apar în acest manuscris doar în câteva miniaturi: *Dumnezeu vestește păstorilor Nașterea lui Iisus* (22v); *Sfântul Ioan Botezătorul* (149v), *Sfântul Cristofor* (158v); *Îngerul vestește păstorilor nașterea lui Iisus* (217v) *Fuga în Egipt* (232v) etc.

Uneori, miniaturile au un cadru arhitectural care, în cazul acestui manuscris, este o ancadratură simplă, neajungând la construcții complexe. Tema "orașului sub arc" este de sorginte bizantină, iar omniprezența arhitecturii este una dintre marile caracteristici ale artei gotice. Simpla ancadratură apare în miniatura care prefățează rugăciunea adresată *tuturor sfinților* și în cea reprezentându-i pe *Maria și Iacob* (45v), deci este o excepție care nu devenise regulă.

Alt element comun este faptul că fiecare miniatură este încadrată de trei cartușe. Cel exterior are la bază motivul stilizat al vrejului de viță-de-vie sălbatică, cu frunze trilobate, colorate în tonuri de albastru, roșu, verde și auriu – motivul lui Bachus din arta antică dobândește în iconografia Evului Mediu semnificația

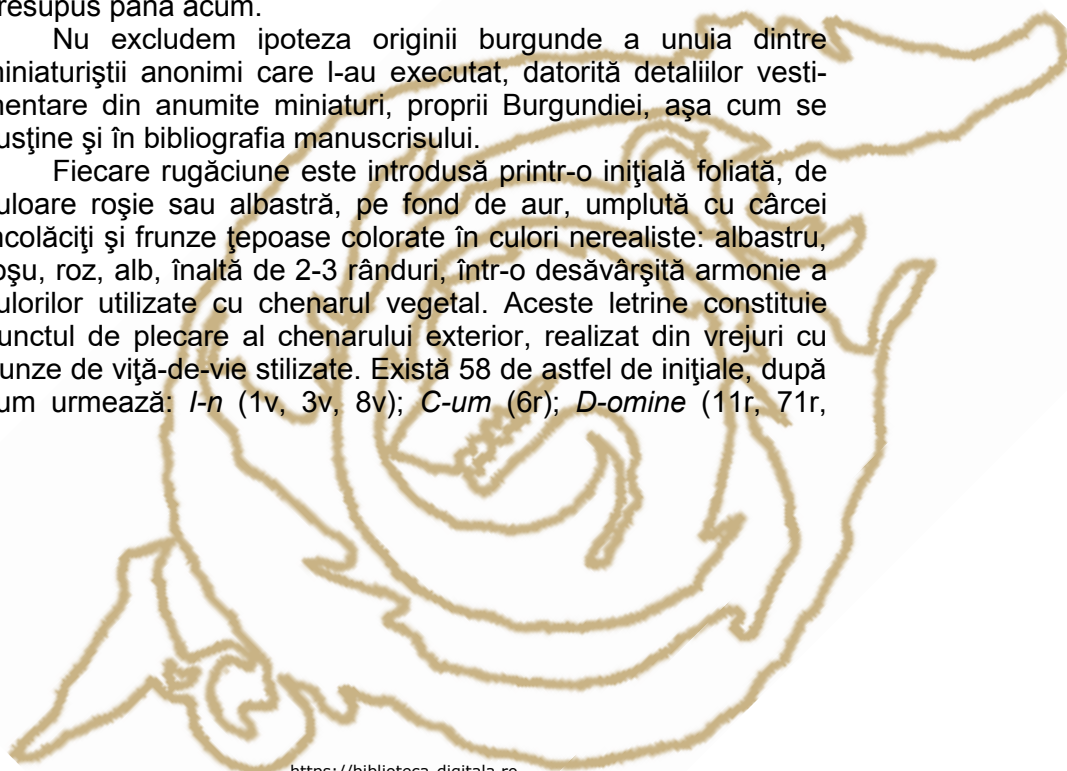
apropierii dintre cel slab și cel puternic. Deși desenul și coloritul este repetabil de la o miniatură la alta, diferă dispunerea propriu-zisă a motivului în pagină. Uneori pictorul încadrează în acest chenar figuri de animale fantastice, mici monștri, îmbogățind astfel repertoriul ornamental al manuscrisului. Aceste motive ieșite din grafica artei antice nu sunt altceva decât o renaștere a bestiariului roman. Cât privește bagheta marginală, trebuie să precizăm că ea apare în miniatura europeană în secolul al XIII-lea, simultan în Franța și în Anglia, la început sub forma unei tije spinoase ieșită din letrină, curgând pe margine. Ea se dezvoltă rapid și înconjoară tot textul paginii, împodobindu-se cu cârcei, cu frunze de viță stilizate, formând, în jurul anului 1400, prestigioase ancadrame.

Al doilea chenar este alcătuit din linii drepte, servind drept suport al chenarului exterior. În sfârșit, fiecare miniatură propriu-zisă este delimitată de o panglică sinuoasă, colorată în culorile Franței: albastru, alb și roșu, particularitate grafică caracteristică manuscriselor anlunate realizate pentru curtea de Valois. Semnificativ ni se pare și miniatura care-l înfățișează pe *Iisus cel înviat*, reprezentat cu mâinile, picioarele și coasta însângerate, stând pe un curcubeu, simbol al Sf. Treimi, colorat semnificativ în culorile Franței: roșu, alb, albastru (fila 106v), probând și ea originea franceză a manuscrisului, în speță a casei de Valois.

Aceste observații sugerează ipoteza că manuscrisul a fost realizat la Paris, la o dată ulterioară anului 1328 sau în a doua jumătate a secolului al XIV-lea și nu în secolul al XV-lea, cum s-a presupus până acum.

Nu excludem ipoteza originii burgunde a unuia dintre miniaturistii anonimi care l-au executat, datorită detaliilor vestimentare din anumite miniaturi, proprii Burgundiei, așa cum se susține și în bibliografia manuscrisului.

Fiecare rugăciune este introdusă printr-o inițială foliată, de culoare roșie sau albastră, pe fond de aur, umplută cu cârcei încolăciți și frunze țepoase colorate în culori nerealiste: albastru, roșu, roz, alb, înaltă de 2-3 rânduri, într-o desăvârșită armonie a culorilor utilizate cu chenarul vegetal. Aceste letrine constituie punctul de plecare al chenarului exterior, realizat din vrejuri cu frunze de viță-de-vie stilizate. Există 58 de astfel de inițiale, după cum urmează: *I-n* (1v, 3v, 8v); *C-um* (6r); *D-omine* (11r, 71r,

119v, 268r, 279r); *D-eus* (22v, 35r, 41r, 45v, 50r, 54v, 185v; 211r; 217v; 223v; 227r; 232v, 251r); *C-onverte* (63r, 242r, 261v, 288v); *D-e* (138r); *G-aude* (164r); *M-ichael* (148v); *I-ngresso* (149v); *V-irgo* (150v); *Q-uod* (164r); *S-ancte* (152v, 168r); *A-mbulans* (157v); *S-ancto* (154v); *S-ancti* (155v); *T-e* (156v); *S-anctus* (157v); *X-ristophoro* (158v); *B-eatus* (160r); *H-ic* (161r); *A-n* (162r); *I-ste* (163r); *I-ustorum* (164r); *V-ox* (165r); *O* (166r, 169r); *A-mavit* (167r); *C-onfessor* (170r); *M-agnificat* (171r); *F-ranciscus* (172r); *O-b* (173r); *A-nna* (174r); *V-eni* (175v); *E-rat* (173v); *D-ilexi* (291r).

În afara inițialelor mari, fiecare verset începe cu o inițială dantelată (o literă de aur, pe fond de culoare roz sau albastru cu ornamente în peniță albe), înaltă de unul sau două rânduri.

Toate capetele incomplete de text /lacunele/ sunt decorate cu elemente geometrice de aur sau de culoare roz, alb, albastru, unde se dă frâu liber imaginației artistului. Umplerea oricărei suprafețe libere din text cu ornamente mici, care nu depășesc rândul scris, contribuie la bogăția luxuriantă a graficii pictate.

Cel mai artistic manuscris-codice anluminat din colecția albaiuliană este o carte a orelor realizată pentru unul dintre membrii familiei regale de Valois, care oferă mărturia performanțelor paleografice și artistice ale școlii pariziene de anluminare a manuscriselor de la mijlocul secolului al XIV-lea.

**A Royal Manuscript of the *Book of Hours*
in the National Romanian Library, Batthyaneum Subsidiary
- abstract -**

The book of hours belongs to the liturgical literature and it contains short prayers of liturgical usage with the indication of the hours within a day at which the prayers must be uttered. At the end of the 13th century it was transformed into an anthology of prayers, mainly used by landlords and it was frequently accompanied by an illustrated calendar representing the specific labors for each season and the yearly holidays. The basic text is a psalm book and its reading is distributed along the year. There are fragments of the Evangelic, litanies, sermons, prayers etc. attached to it.

The manuscript called *Horae diurnae seu canonicae Latine et Gallice*, kept at the Batthyaneum subsidiary of the National Romanian

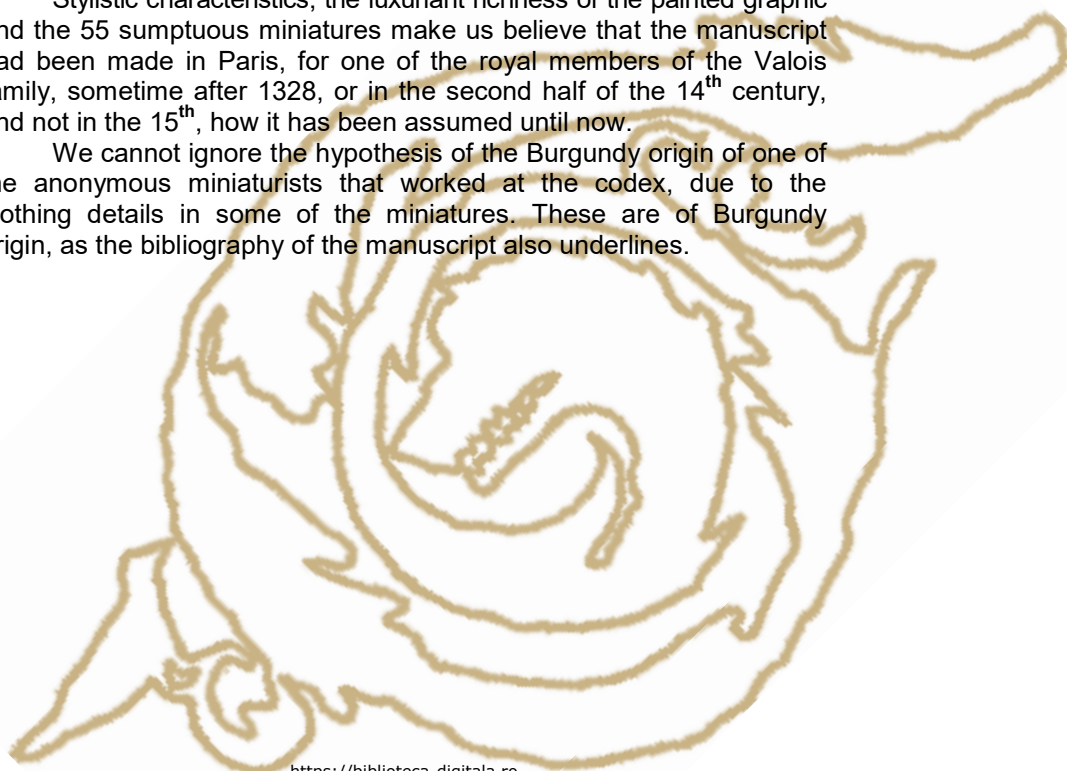
Library (modern quota MS. III 87), known in the historic literature under the name of *Codex Burgundus* contains 350 pages of parchment, finely worked, with the dimensions of 185 x 125 mm. It has a standard structure, proper for this kind of book, however, the calendar and several pages are missing, of which three contained miniatures. The last five pages were erased for unknown reasons. The tome is the most sumptuous manuscript with miniatures from the collection of Alba Iulia. The text is written on a 39 lines column and the mirror of the text measures 160 x 110 mm. The calligraphy is Gothic, textual and square, standard for the liturgical expensive books. The book cover is made of brown leather on wooden plinth.

The codex does not contain a written indication made to guide us towards its origin. However, we know how it reached the collection. In the 18th century it belonged to the archbishop-cardinal of Vienna, Cristoforo Migazzi (1714-1803), according to its modern identification from the manuscript catalog of the cardinal's library in 1782 (Cat., Conclave I. 7, p. 92: *Libellus precum. 4°. Parisiis. M.S. in membrana: L. 8.*). Later, through an acquisition, it reached the collection of the bishop of Transylvania, Batthyány Ignác (1741-1789). This latter owner donated the codex to the Library of his institute from Alba Iulia in 1798 (nowadays the Batthyaneum subsidiary of the National Romanian Library). The French origin of the codex is sustained by the frequent references inside it to a sum of French saints and their cults, highly spread in France.

The stylistic similarities to the Burgundy miniatures from the end of the 15th century gave the book its name, *Codex Burgundus*. The first element denying this last hypothesis is the type of letter used in the manuscript, gothica textualis, and not gothica bastarda, specific to the majority of Burgundy manuscripts.

Stylistic characteristics, the luxuriant richness of the painted graphic and the 55 sumptuous miniatures make us believe that the manuscript had been made in Paris, for one of the royal members of the Valois family, sometime after 1328, or in the second half of the 14th century, and not in the 15th, how it has been assumed until now.

We cannot ignore the hypothesis of the Burgundy origin of one of the anonymous miniaturists that worked at the codex, due to the clothing details in some of the miniatures. These are of Burgundy origin, as the bibliography of the manuscript also underlines.

ANA DUMITRAN

ELENA CUCUI

**“Sfânta Troiță într-un trup”
în opera zugravilor de la Feisa**

Insolita imagine a Treimii redată prin figura trigeminată a lui Dumnezeu-Tatăl sau a Mântuitorului Hristos a avut în mediul românesc transilvănean o răspândire relativ largă, atât sub aspect cronologic cât și spațial, fără să i se poată preciza, deocamdată, centrul de iradiere¹. Cantitativ vorbind, cele mai multe imagini au fost produse pe teritoriul județului Alba, care deține întâietatea și în ceea ce privește diversitatea modalităților tehnice de exprimare artistică: frescă, pictură pe lemn și pe sticlă. De asemenea, tot de pe cuprinsul său provine cea mai veche reprezentare, datată 1752, aflată în absida altarului bisericii din Galda de Jos. Printre concluziile exprimate într-o abordare anterioară a subiectului se afla și aceea că difuzarea straniei teme a avut legătură cu moștenirea în familie a meșteșugului zugrăvirii sau cu relația meșterucenic, o parte a imaginilor cunoscute astăzi urmând cu siguranță un asemenea periplu. Pe o astfel de coordonată sunt grupate și cele patru reprezentări asupra cărora vom insista în continuare, cele de la Galda de Jos și Galda de Sus (județul Alba), cea de la Cuștelnic (județul Mureș) și cea, inedită până acum, de la Lunca Mureșului (județul Alba), punerea lor în relație cu școala de pictură de la Feisa fiind doar un preambul la o cercetare minuțioasă a importantului centru artistic situat și el între granițele județului Alba. Deoarece ele nu sunt creații ale aceleiași mâini, problemele care

¹ Ana Dumitran, *Din iconografia creștinismului românesc: “Sfânta Troiță într-un trup”*, în *Apulum*, XXXVI, 1999, p. 411-417; Eadem, “Sfânta Troiță într-un trup” – între curajul inovației artistice și subtilitatea teologică, în vol. editat de Avram Cristea și Jan Nicolae, *Prin alții spre sine. Etnologie și imagologie în memoria culturală europeană*, Alba Iulia, 2007, p. 280-306. Bănuiala inițială că ar fi fost vorba de șantierul deschis la mijlocul secolului al XVIII-lea la Curtea de Argeș a fost contrazisă de aprofundarea cercetării, fără a se putea oferi însă o altă pistă de difuzare.

se cer analizate sunt următoarele: 1) *biografia zugravilor*, pentru a stabili contextul în care au putut intra în contact cu tema și, în subsidiar, relația lor cu școala de la Feisa; 2) *istoricul lăcașurilor de cult* pentru care au fost pictate imaginile, pe considerentul că ar putea fi descoperite indicii despre o eventuală comandă explicită a temei; 3) argumentele cu care se susține *paternitatea lucrărilor* nesemnate.

Iacov Zugravul

În ciuda unei activități prodigioase, ce copleșește prin dimensiuni și complexitate, școala de la Feisa nu s-a bucurat încă de un studiu monografic, iar ceea ce se cunoaște astăzi este departe de a oferi o imagine coerentă, liniară, a evoluției centrului. Scopul acestui studiu nu este nici pe departe acela de a revizui concluziile exprimate în legătură cu zugravii care s-au integrat fenomenului artistic de la Feisa. Nu este, însă, mai puțin adevărat că, pentru a putea discuta despre cum s-a produs contactul între tema în discuție – “Sfânta Troiță într-un trup” – și primul zugrav al centrului care a reprodus-o, trebuie să pornim măcar de la niște premise referitoare la timpul și locul unde și-a însușit acesta tainele meseriei, mai ales dacă este vorba de însuși întemeietorul școlii. Astfel, nu poate fi evitată implicarea în disputa asupra identității sale. Cu alte cuvinte, este Iacov din Rășinari întemeietorul centrului de pictură de la Feisa, unde a ajuns să se stabilească, fie și temporar, datorită unor motivații profesionale ori de altă natură – conform biografiei reconstituite de Marius Porumb² –, sau sub numele Iacov din Feisa se ascunde o identitate distinctă – cum afirmă răspicat Ioana Cristache-Panait³ și sugerase mai înainte Gelu Mihai Hărdăalău⁴?

² Marius Porumb, *Iacov din Rășinari, pictor al monumentelor românești din zona centrală a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea*, în *Marisia*, XIII-XIV, 1983-1984, p. 387-392; Idem, *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII*, București, 2003, p. 46.

³ Ioana Cristache-Panait, *Rolul zugravilor de la sud de Carpați în dezvoltarea picturii românești din Transilvania (secolul al XVIII-lea – prima jumătate a secolului al XIX-lea)*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, tom 31, 1984, p. 83-84.

⁴ Gelu Mihai Hărdăalău, *Zugravii din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea în județul Alba*, în *Apulum*, XIX, 1981, p. 410.

Fondurile arhivistice consultate până acum nu au oferit nici un indiciu pentru lămurirea situației, astfel că suntem limitați deocamdată la reexaminarea informațiilor cunoscute, pe baza cărora au fost exprimate concluziile enumerate anterior.

Un “Iacob zugravul din Feisa” redacta în 1764, în calitate de martor al donației unui *Triod*, însemnarea care certifica intrarea bisericii din Galda de Jos în posesia respectivei cărți⁵. Cum corect s-a remarcat, până acum nu a fost semnalată nici o pictură semnată cu acest nume⁶. Pentru că apelativul se cerea totuși explicat, el a fost pus pe seama sfințirii ca preot, în 1761, a lui Iacov Zugravul din Rășinari, stabilirea sa în parohia Feisa fiind “mobilul ce a contribuit la formarea unui centru de pictură în această localitate de pe Tîrnave, în jurul pictorului rășinărean grupîndu-se un număr de iconari din zonă, ce sînt activi apoi în ultimul sfert de veac”⁷. Ne-am fi așteptat, însă, ca dacă la 1764 Iacov era preot, să se recomande și cu această calitate, așa cum au făcut-o și alți zugravi ai epocii. Or, în însemnarea de pe volumul de la Galda de Jos el se recomandă doar ca zugrav, menționarea Feisei fiind însă un indiciu că stabilirea acolo dura de suficientă vreme ca să fi intrat în conștiința publică sau să poată fi luată ca reper pentru eventuale comenzi. Concluzia ar fi, deci, că Iacov Zugravul din Rășinari nu este aceeași persoană cu preotul Iacov din Rășinari cel sfințit în 1761.

Argumentele în favoarea acestei diferențe de identitate sunt următoarele: mai întâi, întregul eșafodaj al biografiei preotului devenit întemeietor de școală de zugravi în Feisa se bazează pe două însemnări culese de pe filele unei *Cazanii* manuscrise descoperite de Nicolae Iorga în Rășinari⁸. Una dintre ele, redactată în 1748, este un adevărat arbore genealogic al diacului Iacov, fiul popii Man din Rășinari, care, în cea de-a doua însemnare, ne spune că s-a însurat în 3 noiembrie 1754, luându-și soție “pre leage”, pe fata popii Stan din Sad, naș fiind “dascalul Grigorie zugravul Ranitie”. Cu siguranță la acest scrib, dascăl sau cântăreț bisericesc face

⁵ Eva Mârza, *Carte veche românească pe Valea Gălzii, jud. Alba (catalog)*, în *Apulum*, XVII, 1979, p. 344.

⁶ M. Porumb, *Un veac de pictură românească*, p. 46, nota 36.

⁷ Idem, *Iacov din Rășinari ...*, p. 392.

⁸ Nicolae Iorga, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, vol. II, București, 1906, p. 155.

referire scrisoarea episcopului Grigore de Râmnic din 28 decembrie 1761, prin care îl recomandă episcopului Dionisie Novacovici pe “un sărac de preot anume Iacov din Rășinari, că în vremea trecutei răzmerițe, odihnindu-ne și noi în casa tătâne-său vreo jumătate de an, fiind el atuncea *copil mic*, după ce Dumnezeu ne-a suit în cea prea înaltă treaptă a arhieriei, ni l-a trimis tatăl său de *I-am crescut și I-am învățat și sfânta carte*, și, întorcându-se iarăși la casa lui și *făcându-se de vârstă*, s-a și căsătorit (s. n.). Astă primăvară viind iarăși aici să-și caute niște datorii, și viind și cătră noi, spunându-ne că s-a căsătorit, vrând noi să ne facem desăvârșit pomenire de dânsul și fără voia lui I-am hirotonisit diacon și preot”⁹.

Dacă asocierea expresiei “trecuta răzmeriță” cu războiul ruso-austro-turc din 1735-1739¹⁰ este corectă, în acei ani Iacov fiind “copil mic”, el nu poate fi identic cu zugravul icoanei de la Șilea, datată 1739 și atribuită “indubitabil” lui Iacov din Rășinari¹¹ (fig. 1). Admițând că această atribuire ar putea fi greșită, tot nu există o identitate de persoană între cei doi câtă vreme, la 1740, zugravul Iacov din Rășinari era în stare să-și pună semnătura pe icoanele împărătești de la Iernut (județul Mureș), alături de cea a unui alt veritabil mesager al artei postbrâncovenești, David Zugravul de la Curtea de Argeș¹². Urmează, în 1742, icoanele împărătești de la Turda, în 1746 cele ale mănăstirii Ciunga (județul Alba), tot în acel an cele de la Pata¹³ (județul Cluj), toate datate și semnate și, ceea ce interesează aici, anterioare anului 1749, când Grigorie Socoteanu a ajuns episcop la Râmnic și l-a luat pe lângă sine pentru a-l “crește și învăța” pe Iacov, fiul popii Man din Rășinari.

⁹ Apud M. Porumb, *Un veac de pictură românească*, p. 46.

¹⁰ *Ibidem*, p. 46, nota 26.

¹¹ G. M. Hărdălău, *op. cit.*, p. 398. Icoana se păstrează astăzi în colecția Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia. Icoana *Deisis* descoperită în biserica de lemn de la Cecălaca (județul Mureș), datată 1728 și atribuită de Ioana Cristache-Panait aceluiasi Iacov Zugravul de la Rășinari (*Biserici de lemn, monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturii de continuitate și creație românească*, Alba Iulia, 1987, p. 160), este în realitate opera unui alt artist, incomparabil mai puțin talentat.

¹² Atanasie Popa, *Biserica de lemn din Iernut (Târnava-Mică)*, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania*, 1930-1931, p. 277.

¹³ M. Porumb, *Un veac de pictură românească*, p. 46 și 123.

Mai adăugăm recenta și, din păcate, insuficient exploatată inscripție descoperită pe bolta catedralei din Blaj, care atribuie pictura zugravului rășinărean și o datează în 1749¹⁴, împodobirea unei asemenea biserici putând fi apreciată ca o sarcină ce nu avea cum să fie încredințată unui zugrav oarecare, aflat abia la începutul carierei. Privind icoana Mântuitorului de la Fărău, datată 1749 – anul de cotitură în biografia preotului Iacov, e imposibil să acceptăm că semnatarul său, “Iacov zugravul”, mai avea pentru ce ucenici, fie și la Curtea de Argeș (**fig. 2**).

Fig. 1. O Pantocrator, Iacov Zugravul, 1739, Șilea.

¹⁴ Prima semnalare bibliografică a inscripției, după informațiile oferite de Cornel Tatai-Baltă, îi aparține lui Marius Porumb, *Grigore Ranite – un pictor craiovean pelerin în Transilvania*, în vol. *Artă românească artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, Oradea, 2002, p. 174, nota 8. Vezi și Cornel Tatai-Baltă, *Scieri despre artă*, Alba Iulia, 2005, p. 8.

O informație care inițial a complicat lucrurile a fost descoperită într-un urbaniu din 1747 al domeniului Blajului. Aflăm de aici că un "Iacov Zugrav", "pictor Valachicus", jeler "sine apertinentys", era stabilit în proximitatea Blajului, la Ciufud, împreună cu familia. Foarte importantă este consemnarea numelui și a vârstei celor trei copii: Gheorghe de 7 ani, Vasile de 5 ani și Nicolae de 3 ani¹⁵. Chiar dacă sunt nume regăsite într-o proporție covârșitoare, faptul că în deceniile ulterioare o serie de pisanii au fost semnate

Fig. 2. *Iisus Mare Arhiereu*, Iacov Zugravul, 1749, Fărău.

¹⁵ Gabriela Mircea, *Blajul și domeniul aparținător la jumătatea secolului al XVIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca*, XXXV, 1996, p. 57.

de *Gheorghe sin Iacov Zugraf*, *Gheorghe sin Iacovici*, *Gheorghe Zugrav sin Iacovi* și de *Zugravu Popa Nicolae sin Iacov*, *Zugrav Popa Nicolae Iacovi* a fost considerat, pe bună dreptate, un indiciu suficient pentru a vedea în cei doi pe primul și pe cel de-al treilea dintre fiii zugravului stabilit temporar la Ciufud, a cărui identitate cu Iacov din Rășinari este, în continuare, susținută¹⁶. Descoperirea acestui detaliu biografic l-a făcut pe Marius Porumb să se întrebe dacă nu cumva, la 1754, este vorba de o a doua căsătorie a zugravului rășinărean¹⁷. Căsătoria “pre leage” și rolul de naș atribuit zugravului Grigore Ranite par temeuri pentru a susține identitatea între Iacov cel cu trei copii în 1747 și mirele din 1754. Doar că o a doua căsătorie ar fi trebuit să constituie un impediment la obținerea statutului sacerdotal. Nu putem privi o asemenea situație ca fiind motivul pentru care episcopul rămnicean l-a hirotonisit pe Iacov peste voia acestuia, cu atât mai mult cu cât vlădicul insistă asupra ajungerii la vârsta potrivită pentru căsătorie a protejatului său. Cu alte cuvinte, mirele de la 1754, care trebuie să fi avut în jur de 20 de ani și care în 1761 va deveni preot, nu poate fi aceeași persoană cu Iacov cel din urbaniul de la 1747 și nici cu Iacov cel care semna icoanele de la Iernut, datate 1740.

Derutantă și, în același timp, deschizătoare de noi piste interpretative este inscripția de la Curtea de Argeș care, la 1 septembrie 1761, atestă participarea la lucrările de înfrumusețare a lui Stan Zugravul și a fratelui său Iacov Zugravul, fiii popii Radul din Rășinari¹⁸. Derutantă este prezența în proximitatea reședinței episcopale a Râmnicului a zugravului Iacov, fiul popii Radu din Rășinari, în același an în care vlădica Grigore îl sfințește preot pe diacul Iacov, fiul popii Man din Rășinari. Neconcordanța de paternitate a fost rezolvată prin suprapunerea identității popii Radu peste cea a popii Man, rezultând popa Radu Man din Rășinari, identificat cu Popa Mány cel înregistrat de conscripția de la 1733¹⁹, rămas fidel ortodoxiei împreună cu încă trei preoți neuniți, în vreme ce

¹⁶ M. Porumb, *Un veac de pictură românească*, p. 122 și 128.

¹⁷ *Ibidem*, p. 123.

¹⁸ *Apud ibidem*, p. 46.

¹⁹ Idem, *Rășinari, un centru de pictură din secolul al XVIII-lea*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca*, XXVI, 1983-1984, p. 381, nota 25.

alți 12 profesau unirea cu Roma²⁰. Și Radu și Man/ Mani sunt antroponime uzitate frecvent în sudul Transilvaniei, astfel că eventualitatea ca Popa Mány să se fi numit și Radu sau ca pe popa Radu, tatăl lui Stan și al lui Iacov, să-l fi chemat și Man nu trebuie exclusă. Observăm însă că în casa preotului Manea Izdrailă se oficia, cândva în perioada de mijloc a secolului al XVIII-lea, a doua cununie a unui boier fugar²¹, iar un diacon Izdrailă semna pe aceeași *Cazanie* pe care, în 1748 și 1754, a semnat și diacul Iacov²². Pe acesta din urmă, sfințit preot în 1761, după cum am văzut, îl regăsim într-un document din 1795 printre cei șapte preoți ai Rășinarilor, semnând "popa Iacob Isdrail"²³.

Astfel, dacă Popa Mány din 1733 nu este același cu posesorul *Cazaniei* pe filele căreia, la 1748 și 1754, s-a confesat diacul Iacov, atunci lipsa din conscripție a tatălui celor doi zugravi trebuie privită ca o consecință a decesului său anterior anului 1733, când Stan, și poate și Iacov, trebuie să fi fost deja la vârsta maturității, căci la 1734 primul ținea să precizeze pe filele unui caiet de modele: "Acest izvod este al lui Stan Zugravul"²⁴. Autointitulându-se astfel, fie și într-un cadru intim, deși este de presupus că asemenea culegeri de izvoade erau frecvent împrumutate confrăților de breaslă, Stan se impune ca stăpân al meșteșugului, ceea ce înseamnă că, la 1734, avea în jur de 18-20 de ani.

²⁰ Augustin Bunea, *Din Istoria Românilor. Episcopul Ioan Inocențiu Klein (1728-1751)*, Blaj, 1900, p. 364.

²¹ N. Iorga, *op. cit.*, vol. I, p. XXXIII-XXXIV.

²² *Ibidem*, vol. II, p. 155.

²³ Emilian Cioran, *Biserica cu hramul Cuvioasa Paraschiva din Rășinari, în Omagiu Înalt Prea Sfinției Sale Dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului la douăzeci de ani de arhipăstorie*, Sibiu, 1940, p. 334.

²⁴ *Apud* Annemarie Podlipny, *Caietul cu modele al lui Stan Zugravul*, în *Revista Muzeelor*, 2/1970, p. 166. Identificarea semnatarului cu Stan din Rășinari se bazează pe prezența în caiet a unei gravuri cu următorul text explicativ: "Această este sfânta tâmplă de la Episcopia Blajului, zugrăvită de dascălul Grigorie Hranite, 17..." (M. Porumb, *Rășinari, un centru de pictură ...*, p. 386, nota 47). Interpretarea consemnării anului 1734 ca dată a nașterii zugravului și nu ca înregistrare a momentului când a fost notată însemnarea nu ni se pare deloc plauzibilă. Vezi Marius Porumb, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. Sec. XIII-XVIII*, București, 1998, p. 378.

Este interesant că inscripțiile care deconspiră ascendența zugravului Iacov sunt scrise de fratele său, ale cărui pisanii s-au transformat adeseori în adevărate pomelnice²⁵, în care îl regăsim pe popa Radu, pe preoteasa Ana, mama zugravilor, pe Iacov însuși, pe Ilinca, soția lui Stan Zugravul, pe fiica Anița²⁶ și pe alți membri ai familiei, fără a putea preciza însă gradul de rudenie cu semnatarul. Deschizătoare de noi piste interpretative, aceste pisanii vorbesc de un Iacov din Rășinari, zugrav care nu a deținut calitatea sacerdotală, deoarece nu este niciodată învrednicit cu apelativul “popă” sau “erei”, cum se întâmplă când este menționat numele tatălui, preotul Radu (a cărui identitate cu Popa Mány de la 1733 nu este deloc obligatorie). Inscripțiile ne ajută să-i conturăm un portret distinct de cel al omonimului și contemporanului său mai tânăr, diacul, apoi preotul Iacov din Rășinari, despre care vorbesc însemnările de pe *Cazania* popii Man și scrisoarea episcopului rămnicean Grigore Socoteanu. Acesta a putut avea o identitate distinctă chiar dacă l-a avut naș de cununie pe zugravul Grigore Ranite, care trebuie să se fi aflat în relații cordiale cu toți preoții Rășinarilor, din moment ce, la 1760, va fi invitat să contribuie la realizarea ansamblului mural al bisericii de aici. Celebrul pictor craiovean nu constituie, deci, elementul-cheie care să-i contopească într-o singură biografie pe Iacov semnatarul icoanelor datate ante 1749, pe Iacov cel atestat la Ciufud în 1747, pe cel care se recomandă ca Iacov din Feisa la 1764 și pe diacul Iacov cel care se căsătorește la 1754 și era hirotonisit preot la 1761.

Rămâne, totuși, suspectă lipsa de interes a artistului față de propria identitate, el recomandându-se în inscripțiile de pe operele pe care le-a semnat doar ca Iacov Zugravul. Să fie oare

²⁵ Vezi, spre exemplu, inscripțiile lăuate, în 1779, pe o icoană de la Sibiel (M. Porumb, *Dicționar de pictură*, p. 172 și 380) și, în 1781, pe zidurile bisericii din Mesentea (Gheorghe Fleșer, *Biserici românești de zid din județul Alba*, Alba Iulia, 2001, p. 116).

²⁶ Pe o icoană, semnalată de Marius Porumb (*Rășinari, un centru de pictură ...*, p. 386, nota 48), păstrată la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, inv. nr. Et. 10755, cu locul de proveniență necunoscut, realizată de Stan Zugravul și Ioan Zugravul, se pot citi numele Ilinică, dedesubtul numelui lui Stan Zugravul, și cel al Aniței, dedesubtul numelui lui Ioan Zugravul, a cărui soție trebuie că era, și astfel perpetuarea meșteșugului în familia lui Stan pare să fi fost asigurată.

această tăcere consecința unei tentative de căutare a propriei căi? Puțin probabil, căci cei doi frați semnează împreună la Curtea de Argeș, în 1761, la Orăștie, în 1769²⁷, iar Stan îl menționează pe Iacov în inscripțiile sale de la Sibiel (1779) și Mesentea (1781), în 1782, la Galda de Sus, el fiind cel mai probabil zugravul care a reluat o temă din repertoriul lui Iacov, "Sfânta Troiță într-un trup", semn că legătura între frați a rămas vie și constantă. Dar au avut ei aceeași traiectorie formativă? Și-au însușit tainele meseriei în același atelier? Direcția diferită de peregrinare a fiecăruia și-a lăsat amprenta asupra stilului și a repertoriului tematic abordat? Întrebările au un iz retoric și au fost puse mai degrabă din nevoia de schițare a unui plan de aprofundare a cercetării operei lor, nu din dorința sinceră de a oferi un răspuns aici și acum. Motivația punerii acestor întrebări are însă o strânsă legătură cu principalul subiect al acestui studiu și anume reprezentarea "Sfintei Troițe într-un trup", subiect ce pare să fi fost introdus în arta religioasă românească de Iacov din Rășinari, sau cel puțin în opera sa este astăzi cel mai timpuriu identificabil, căci cronologia, esențială în reconstituirea unui traseu al reprezentărilor, este mult relativizată de dispariția celei mai mari părți din producția artistică a epocii. Întrebările care se impun sunt, deci, unde, când sau cum a intrat Iacov din Rășinari în contact cu această temă, ce l-a determinat să o preia și care au fost motivațiile ce i-au asigurat difuzarea.

Începutul răspunsului trebuie căutat în ambientul artistic în care s-a format Iacov Zugravul. Pe baza însemnării referitoare la căsătoria din 1754 a lui Iacov din Rășinari, în care a fost implicat ca naș Grigore Ranite, s-a apreciat că gestul protector al acestuia este o continuare firească a grijii pe care zugravul craiovean a avut-o față de învățăcelul său, întâlnirea lor pe tărâm profesional producându-se la Râmnic unde, între 1752-1753, Ranite a fost angajat pentru zugrăvirea paraclisului episcopiei²⁸. Propunerea

²⁷ Cel puțin așa sugerează textul inscripției de pe o icoană ajunsă în biserica din Gura Râului (județul Sibiu): "Stan Zug[rav] i brat ego Iacov. Dumnezeu să-i erte. 1769 [scris cu slove și reluat cu cifre], ghen[arie] 10, în Orăștie"; vezi M. Porumb, *Dicționar de pictură*, p. 172 și 380, Idem, *Un veac de pictură românească*, p. 48, fig. 26.

²⁸ M. Porumb, *Iacov din Rășinari*, p. 389; Idem, *Dicționar de pictură*, p. 169, 317 și 323; Idem, *Un veac de pictură românească*, p. 45.

de separare a identității lui Iacov din Feisa de Iacov din Rășinari a fost însoțită și de o separare a creației artistice a celor doi, Iacov din Feisa fiind – în această variantă interpretativă – apropiat stilistic și ca formație de atelierul deschis la Alba Iulia, în al doilea deceniu al secolului al XVIII-lea, de Iosif ierodiaconul de la Hurez²⁹. O a treia opinie, care privește opera lui Iacov din perspectiva relației sale cu David de la Curtea de Argeș, îl vede pe zugravul rășinărean “tributar într-o măsură mare școlilor de la Curtea de Argeș și, mai ales, Hurez”³⁰. O ultimă părere pe care o luăm în calcul, chiar dacă în acest moment este surclasată interpretativ de descoperirile din ultimii ani, importantă însă pentru un anumit fel de a privi lucrurile, are ca obiect pictura cupolei catedralei din Blaj, apreciată ca “un valoros ansamblu mural, ce presupunem că a fost realizat de un pictor din Țara Românească de factură brâncovenească (s. n.)”³¹.

Ca premise ale discuției, facem apel la câteva considerente.

Amintim mai întâi că Iosif ierodiaconul și tatăl lui Grigore Ranite au lucrat împreună, sub îndrumarea grecului Constantinos, pe șantierele de la Hurez, Govora și Bistrița olteană³², ambii și, prin extrapolare și Grigore Ranite, fiind discipoli ai școlii de la Hurez. E de presupus că sub îndrumarea oricărui dintre cei doi dascăli indicați ar fi învățat Iacov, anumite trăsături specifice unuia sau celuilalt dar regăsite în stilul introdus de Constantinos s-ar fi transmis oricum.

Apoi, aruncând o privire asupra biografiei colaboratorului din tinerețe al lui Iacov, David de la Curtea de Argeș, constatăm că nu s-au făcut nici măcar presupuneri asupra centrului în care acesta din urmă s-a format și care ne-ar fi putut oferi astfel indicii asupra locului unde Iacov însuși și-a însușit meseria. În cazul amândurora, descoperim brusc, în 1740, la Iernut, doi artiști remarcabil înzestrați, aflați în fața unor strălucite cariere. Nu putem deci evita întrebarea în ce context s-au cunoscut, exista cumva între ei o relație de subordonare meșter-ucenic și atunci cine era meșterul și cine ucenicul? Scăzând 1740 din 1806 –

²⁹ Ioana Cristache-Panait, *Rolul zugravilor de la sud de Carpați ...*, p. 69.

³⁰ Aurel Chiriac, *Activitatea de iconar a lui David Zugravul în Bihor*, în *Ars Transsilvaniae*, I, 1991, p. 56.

³¹ M. Porumb, *Dicționar de pictură*, p. 44.

³² *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, București, 1970, p. 68 și 71.

ultimul an când David este prezent în documente³³ –, obținem 66, o vârstă la care trebuie să adăugăm suficienți ani pentru a face din el un mănunchi al penelului și, poate mai brutal spus, o persoană demnă de încredere și un meșter suficient de iscusit pentru ca, la scurtă vreme, să poată obține singur comenzi într-o zonă atât de îndepărtată de cea de baștină³⁴. El trebuie să fi avut deci, la 1740, undeva spre 20 de ani³⁵, iar însoțitorul său chiar ceva mai mult din moment ce, la 1747, i se oferea deosebita cinste de a zugrăvi cupola catedralei blăjene³⁶.

Cel de-al treilea și ultimul considerent la care facem apel este legat de prezența la Rășinari a unei generații de zugravi anterioară fiilor popii Radu, formată din Popa Ivan și Nistor Dascălul, care nu se poate să nu fi constituit un îndemn pentru tinerii dornici de învățătură și să nu fi fost solicitați pentru îndrumarea celor cu adevărat înzestrați. Remarcăm, de asemenea, că cei doi au avut comenzi în actualele județe Alba și Mureș³⁷, familiarizând parohiile de aici cu existența unui centru unde se puteau adresa pentru înfrumusețarea lăcașurilor de cult. Remarcăm, mai ales, activitatea lui Nistor Dascălul la Iernut, unde, în 1730, semna și data ușile împărătești³⁸. Ne imaginăm că, zece ani mai târziu, nemaiputând răspunde afirmativ unei noi comenzi, delegația trimisă să-l invite pentru a continua lucrările și a picta și

³³ Aurel Chiriac, *David Zugravu*, București, 1996, p. 22.

³⁴ Pentru activitatea sa de dinaintea stabilirii în Bihor vezi *ibidem*, p. 56-58.

³⁵ În lipsa unor informații certe, i-am luat ca reper comparativ pe doi dintre cei mai reprezentativi zugravi contemporani: Grigore Ranite și Radu Zugravul de la Curtea de Argeș. Cel dintâi, născut în 1712, fiu al unui talentat zugrav, care i-a urmărit îndeaproape evoluția, pare să fi condus pentru prima dată o echipă la 1732, când avea 20 de ani (M. Porumb, *Dicționar de pictură ...*, p. 317; Idem, *Un veac de pictură românească ...*, p. 55). Cel de-al doilea, născut la 1740, de asemenea fiu de zugrav, a executat pentru prima dată singur decorația unei biserici în 1758, la vârsta de 18 ani (Teodora Voinescu, *Radu Zugravu*, București, 1978, p. 12 și 14).

³⁶ Reamintim icoana de la Cecălaca, datată 1728 și atribuită lui Iacov din Rășinari, indiciu important în stabilirea vârstei zugravului.

³⁷ Pentru activitatea lor vezi M. Porumb, *Dicționar de pictură*, p. 192-194 și 265.

³⁸ *Ibidem*, p. 265.

icoanele împărătești a fost îndreptată spre Iacov ca spre fostul său învățăcel care, poate și după frecventarea unor șantiere din sudul Carpaților, devenise deja capabil să preia o asemenea responsabilitate.

În viziunea noastră, deci, Iacov își începe ucenicia pe lângă cei doi remarcabili artiști, face o “călătorie de studii” în sudul Carpaților sau îl însoțește în peregrinările transilvănene pe unul dintre zugravii celebri formați în școala Hurezului. Un asemenea gen de “stagi” îl considerăm obligatoriu pentru deplina însușire a viziunii artistice bizantine și pentru “construirea” renumelui de zugrav, cu care urma să se recomande pe “piața muncii” și de care depindea obținerea comenzilor. Se pare că prestigiul pe care l-a obținut Iacov a fost impresionant, din moment ce a fost angajat pe șantierul de la Blaj, foarte atent în alegerea meșterilor³⁹, unde activaseră deja Ștefan de la Ocnele Mari și Grigore Ranite și urma să fie invitat Ștefan Tenețchi. Indirect, celebritatea sa este confirmată și de prezența lui Iacov și a fratelui său Stan la mănăstirea Argeșului, în 1761, într-un moment, ce e drept, în care se poate spune că amândoi erau la apogeul carierei. Interesantă este deci prezența sa la Blaj. Să se fi datorat oare angajamentul de acolo unei prezențe anterioare a zugravului în viitoarea “mică Romă”, în 1736-1737, perioadă în care Grigore Ranite a pictat iconostasul bisericii din curtea castelului episcopal?

Reamintim că la 1734 Stan, fratele lui Iacov, se recomanda deja ca zugrav. Ultima consemnare a numelui său este datată 1794. Scăzând din această cifră 1734, obținem vârsta de 60 de ani, la care dacă adăugăm cei circa 20 de ani pe care Stan ar fi trebuit să-i aibă în 1734 pentru a atinge performanțe profesionale, ajungem la o etate venerabilă a artistului. Perioada sa de formare trebuie să fi fost, în acest scenariu, undeva în anii de sfârșit ai deceniului trei și de început ai deceniului patru. El se apropie

³⁹ Foarte impresionantă este mențiunea inserată de episcopul Inocențiu Micu în contractul încheiat cu Ștefan de la Ocnele Mari: “Cum numitul zugrav toată tîmpla sau catapeteasma bisericii împreună cu doao sfeșnice mari și doao mai mici cu mare cuviință și frumoase precum în Țara Românească la Cozia sau la Hurez se află, să o zugrăvească” (s. n.); apud Ioana Cristache-Panait, *Un zugrav din Țara Românească în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, tom 16, nr. 2, 1969, p. 327.

astfel și mai mult de vremea când șantierele pe care activau meșterii de la Hurez erau încă în desfășurare. Pe baza însemnării din 1734 și a faptului că, atunci când sunt consemnate numele ambilor frați, întotdeauna cel al lui Stan este menționat primul, am deduce că Stan era mai în vârstă, iar acest ascendent presupunem că a fost folosit pentru însușirea mai timpurie a meseriei. Motivele pentru care am vrea să îl vedem măcar pe unul dintre ei ucenicind în preajma celor care au învățat sub îndrumarea zugravului Constantinos sunt, pe de o parte, puternica ancorare a picturii lui Iacov în ambientul artistic brâncovenesc, astfel încât atunci când nu s-a cunoscut autorul, opera sa a fost atribuită acestui stil și nu celui postbrâncovenesc, care nu este doar consecința unei succesiuni cronologice, ci și rezultatul unei absorbții a ruralului, ce diluează oarecum calitatea artei bizantine, uneori doar din nevoia de a se plia putințelor financiare ale comanditarilor. De cealaltă parte este ipoteza că zugravul Constantinos ar fi adus cu sine, din lumea balcanică, tema "Sfintei Troițe într-un trup", a cărei circulație o bănuim foarte restrânsă, datorită insolitului său, care o va fi făcut să fie privită mai degrabă ca o curiozitate decât ca o modalitate de reprezentare alături de celelalte. Pentru a intra în contact cu ea, Stan sau Iacov trebuie să se fi aflat în anturajul pictorilor apropiați lui Constantinos. Atrăși de straniețea imaginii, ei și-o vor fi inserat în caietele de izvoade, așa cum va face, la un moment dat, și Radu Zugravul de la Curtea de Argeș⁴⁰. Primul care, fascinat de complexitatea mesajului său artistic și teologic, nu s-a limitat să o contemple sau să și-o schițeze într-un caiet, ci a introdus-o în repertoriu și a propus-o comandatarilor săi spre a fi așezată la locul cel mai de cinste, pare să fi fost Iacov din Rășinari. Decenii mai târziu, aflat în proximitatea primei reprezentări a lui Iacov, Stan i-a urmat exemplul, fără să putem spune dacă răspundea unei solicitări din partea comunității sau doar imboldului transmis de opera fratelui său.

Feisa

S-a putut observa că, și în opinia noastră, Iacov din Rășinari și Iacov din Feisa sunt una și aceeași persoană. Interesant este că artistul nu și-a legat însă niciodată numele de cele două

⁴⁰ Vezi Teodora Voinescu, *op. cit.*, cat. nr. 98.

localități atunci când și-a semnat lucrările. Apartenența la grupul de zugravi din Rășinari o cunoaștem doar datorită inscripției din 1761 de la Curtea de Argeș, în care Stan și Iacov sunt desemnați ca fiii popii Radu din Rășinari. Semnată “Eu Filipul”⁴¹, un Filip “sin popii Radu” fiind menționat alături de fratele său Stan Zugravul în epitaful de la Acmaru (județul Alba), datat 1771⁴², bănuim că formularea din 1761 îi aparține acestui al treilea frate, care se va fi inițiat și el în tainele picturii, cel mai probabil sub îndrumarea lui Stan, pe care vedem că l-a însoțit uneori în peregrinările sale. Dacă Iacov este cel mai rezervat în indicarea localității de origine, ca și a celei de reședință, nici despre Stan nu putem spune că a fost mai generos cu prima, semnăturile sale indicând doar ascendența (“sin popii Radu”), dar, cel mai târziu din 1765, va menționa constant localitatea de reședință (“ot Orăștie”), stabilirea sa aici fiind probabil definitivă, căci este indicată până în 1791⁴³. Orăștia era un târg prosper, situat într-o zonă cu importante resurse economice, deci, pentru un pictor talentat, putea constitui un centru de atracție a comenzilor și avea probabil și darul de a conferi o anumită prestanță celui care se recomanda ca aparținând comunității sale. Prin comparație, la 1750 Feisa abia număra 374 locuitori⁴⁴, fiind un sat de categorie mijlocie, dar situat într-o zonă fertilă și în proximitatea unor localități în care se desfășurau târguri importante. Stabilirea aici a unui artist de talia lui Iacov, probată de însemnarea din 1764 de la Galda de Jos și de felul în care fiul său, talentatul și prolificul zugrav Nicolae, s-a recomandat pe parcursul întregii activități, va fi depins însă de asemenea considerente?

Răspunsul trebuie căutat, pe de o parte, în efortul de înfrumusețare a lăcașurilor de cult promovat de bisericile românești în anii de mijloc ai secolului XVIII, într-un moment în care strădaniile de înzestrare a lor cu anumite surse de venituri începuseră să dea primele roade, în ciuda vexațiunilor și abuzurilor de tot felul⁴⁵.

⁴¹ Apud E. Cioran, *op. cit.*, p. 333.

⁴² M. Porumb, *Dicționar de pictură*, p. 380.

⁴³ *Ibidem*, p. 381.

⁴⁴ Nicolae Josan, Gheorghe Fleșer, Ana Dumitran, *Oameni și fapte din trecutul județului Alba în memoria urmașilor*, Alba Iulia, 1996, p. 79.

⁴⁵ Pentru ambele fenomene vezi Greta-Monica Miron, “... poruncește,

Fenomenul atinge cote impresionante în jurul Blajului, după stabilirea aici a reședinței episcopale greco-catolice, și mai ales în localitățile – între care și Feisa – aflate sub jurisdicția protopopului de Biia, care deținea și funcția de vicar general, detaliu ce pare să fi funcționat ca un stimul pentru bisericile de sub autoritatea sa⁴⁶. De cealaltă parte stă divizarea confesională rezultată în urma mișcării lui Sofronie de la Cioara, care a condus la necesitatea ridicării unui al doilea lăcaș de cult în perimetrul comunităților în care populația optase o parte pentru unirea cu Roma, cealaltă în favoarea Ortodoxiei.

Prezent de timpuriu în zona delimitată hidrografic de Someș, Mureș și Târnave, la Șilea (1739), Iernut (1740), Turda (1742), Hopârta (1745), Uioara de Jos și Pata (1746), Ciufud-Blaj (1747-1749), Iacov din Rășinari va fi întrezărit beneficiile pe care profesia sa le putea obține din situația confesională a momentului, stabilirea reședinței sale într-una din comunitățile unde a primit de lucru, dar situată într-un ansamblu în care se prefigurau și alte comenzi, depinzând, în ultimă instanță, de ambientul uman, de prețul la care și-a putut achiziționa gospodăria sau de alți factori mai mult sau mai puțin aleatorii pe care astăzi nu-i mai putem identifica. Cert este că în 1751 biserica din Feisa a fost renovată și frumos pictată, folosindu-se veniturile proprii⁴⁷. Chiar dacă nu se spune mai mult, credem că numai Iacov din Rășinari putea fi autorul acelei *frumoase* prefaceri, iar așezarea sa în comunitate s-a putut produce tot atunci. O motivație să o fi constituit existența în Feisa a unei biserici de zid, fapt ce i-ar fi conferit un prestigiu suplimentar față de localitățile învecinate? La 1900, într-adevăr, în Feisa exista o asemenea biserică, dar nu se spune nimic despre data înălțării sale, deși se menționează că parohia greco-catolică a fost înființată abia în 1843, prin acceptarea unirii de către totalitatea credincioșilor⁴⁸. Anterior, la 1762, vechea biserică

scoală-te, du-te, propoveduește ...” Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler și enoriași (1697-1782), Cluj-Napoca, 2004, p. 321-340.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 326 și următoarele.

⁴⁷ “Templum renovatum et pulchre pictum ex suis dotibus”; *apud ibidem*, p. 326.

⁴⁸ *Șematismul veneratului cler al Archidiecesei Metropolitane Greco-Catolice Române de Alba-Iulia și Făgăraș pre anul Domnului 1900 de*

revenise celor 79 de familii neunite care, împreună cu ortodocșii din Tătărlău și Sântămăria, au primit sarcina să construiască, în Feisa, o biserică pentru cele 16 familii rămase unite în respectivele trei sate⁴⁹. La 1831 cel de-al doilea lăcaș este menționat documentar⁵⁰, dar la 1900 funcționarea sa este categoric infirmată⁵¹, deducându-se că acesta, și dacă a existat, nu a fost o construcție durabilă și că, după convertirea din 1843, vechiul lăcaș și-a schimbat din nou confesiunea. Din păcate, dispariția lui, prin construirea în 1937 a actualei biserici ortodoxe, a condus la ștergerea oricăror urme ale prezenței artistice în localitate a lui Iacov și a urmașilor săi.

Popa Nicolae din Feisa

Atmosfera confesională a satului Feisa pare să fi fost destul de agitată tocmai în perioada în care și-a avut aici reședința familia zugravului Iacov din Rășinari. Reamintim presupuziția că, la 1751, Iacov picta biserica pe atunci greco-catolică. Peste 10 ani doar șapte familii mai profesau unirea cu Roma⁵². Este greu de evitat întrebarea familia lui Iacov în care tabără se afla? Este, de asemenea, inutil să căutăm răspunsul într-o statistică aranjată pe criteriul confesional a bisericilor care le-au comandat lucrări lui Iacov și fiilor săi, căci, pe de o parte, cifrele de care dispunem azi sunt incomplete, iar, pe de alta, nu e de crezut că vor fi fost refuzate comenzile venite dinspre comunitățile celeilalte confesiuni. Din nou, suspecta semnătură a lui Iacov, ce pare să evite legătura cu Rășinari deveniți bastion al Ortodoxiei, revine ostentativ, sugerând o convertire a zugravului. Faptul n-ar fi fost singular în epocă: Grigore Ranite, presupusul său îndrumător, colaborator și chiar naș de cununie, s-a convertit cel mai târziu în 1764, când s-a produs miracolul lăcrimării icoanei al cărei autor era și pe care o zugrăvise în 1736 pentru iconostasul capelei episcopale din Blaj⁵³.

la Sânta Unire 200, Blaj, 1900, p. 176.

⁴⁹ N. Josan, Gh. Fleșer, Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 93 și 95.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 128.

⁵¹ *Șematismul ... pre anul Domnului 1900*, p. 176: "greco-catolicii nu aveau biserică, nici casă parochială".

⁵² N. Josan, Gh. Fleșer, Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 93.

⁵³ La 1766, cu prilejul cercetării asupra veridicității miracolului, el declara

Este și mai greu de crezut că, în eventualitatea convertirii, Iacov ar fi rămas insensibil la faptul că biserica pe care o zugrăvise a ajuns să aparțină altei confesiuni, astfel că, cel puțin după 1762, nu ni-l putem imagina decât fidel credinței ortodoxe.

O lămurire în această discuție am sperat să o ofere calitatea sacerdotală pe care o invocă fiul său atunci când se recomandă ca "popa Nicolae din Feisa". Prima menționare cu acest apelativ, deocamdată și cea mai veche atestare a activității sale de zugrav, este datată 1769⁵⁴, când Nicolae avea în jur de 25 de ani⁵⁵. Ca preot activ, el nu apare însă în nici una din conscripțiile cunoscute ale clericilor, fie ei uniți sau neuniți. Totuși, ordinarea sa doar de dragul de a fi unul dintre preoții supranumerari nu pare credibilă. Lipsa îndelungată din comunitate, datorită comenzilor tot mai numeroase, ar putea fi privită ca o cauză a abandonării sacerdoțiului, tot așa cum ne-am putea afla în fața unui apelativ moștenit, care nu-l angaja personal. Am văzut însă că tatăl său nu a fost preot, iar invocarea profesiei bunicului pe care nimeni nu îl cunoștea în Feisa nu este o pistă interpretativă credibilă, în acest caz ea trebuind să se răsfrângă și asupra fratelui mai mare, Gheorghe, care nu a semnat niciodată cu cognomenul "Popa".

Enigmaticul apelativ nu este singura deosebire între cei doi frați zugravi. O alta, a cărei importanță este poate exagerată în acest context, deoarece nu-i cunoaștem deloc cauzele, este perpetuarea temei "Sfintei Troițe într-un trup" doar de către Nicolae. La fel de talentați și prolifici, ne-am aștepta ca, dacă la baza difuzării temei a stat sugestia zugravului, să fi reușit amândoi să o impună. Se pare însă că a contat la fel de mult și opinia comanditarilor, căci nici Nicolae nu a putut-o "strecura" decât o singură dată, în fresca de la Lunca Mureșului. În acest caz ne gândim că inițiativa reprezentării sale va fi aparținut de fapt beneficiarilor, care poate o cunoșteau din alte surse și chiar

că "este și se numește Grigore Ranite, de aproape 54 de ani, de ritul greco-unit, de profesie pictor, locuiește în acest moment la Sebeș" (*Icoana plângătoare de la Blaj. 1764*, Ediție coordonată de Ioan Chindriș, Cluj, 1997, p. 53).

⁵⁴ M. Porumb, *Dicționar de pictură*, p. 260.

⁵⁵ Conform consemnării din urbariul domeniului Blaj pe anul 1747, în acel moment avea trei ani (Gabriela Mircea, *op. cit.*, 57).

vor fi căutat să angajeze un zugrav anume pentru satisfacerea acestei dorințe. Ne referim aici atât la curajul abordării temei, cât și la tradiția pe care ea o avea în familia zugravilor de la Feisa.

După acest periplu în biografiile autorilor, pentru a surprinde contextul în care ei au putut intra în contact cu tema “Sfintei Troițe într-un trup”, vom urmări, în ordine cronologică, locațiile unde a fost ea realizată, încercând să observăm eventualele motivații pentru care a fost solicitată sau acceptată și, mai ales, să lămurim problema paternității reprezentărilor, căci, mai puțin cea de la Lunca Mureșului, semnată de Popa Nicolae, celelalte trei sunt până acum doar atribuite.

Galda de Jos

Biserica de zid cu hramul “Nașterea Maicii Domnului” din Galda de Jos este un monument complex, care a atras atenția istoricilor în mai multe rânduri, fără a se putea spune, deocamdată, că i-au fost descifrate toate secretele. Soluțiile constructive arhaizante (absida cu traseul semicircular, naosul dreptunghiular boltit semicilindric, contraforții), anumite elemente de plastică arhitectonică (fereastra circulară cu muluri gotice (**fig. 4**), montantul portalului de acces din pronaos în naos) și o sursă documentară din anul 1509 (un interdict pentru “schismatici” de construire a unei capele alături de biserica romano-catolică⁵⁶) atestă, mai mult sau mai puțin direct, înălțarea edificiului în secolele XIV-XV, inițial pentru necesitățile cultului catolic, și preluarea sa de către români, în noul context provocat de anihilarea Episcopatului romano-catolic, precum și adaptarea la necesitățile cultului răsăritean (împărțirea interiorului printr-o tâmplă de zid prevăzută cu numai două deschideri⁵⁷), cel mai devreme în a doua jumătate a seco-

⁵⁶ Entz Géza, *Erdély építészeti*, Cluj-Napoca, 1994-1996, vol. I, p. 71-72, vol. II, p. 197-198.

⁵⁷ Marius Porumb, *Vechea biserică din Galda de Jos (jud. Alba), un monument al arhitecturii medievale românești din Transilvania*, în *Acta Musei Napocensis*, XVII, 1980, p. 518-520; Gh. Fleșer, *op. cit.*, p. 67-69. Abordările mai vechi datează monumentul în secolul XVII (Eugenia

lului al XVI-lea, mult mai probabil însă după 1599, când Galda a devenit posesiune a Mitropoliei Ortodoxe⁵⁸. Foarte probabil ca urmare a acestui înalt patronaj, cândva în secolul XVII un zugrav de mare talent a împodobit cu pictură cel puțin tâmpla, pe care mai pot fi admirate și astăzi resturi ale frescei cu reprezentarea Sf. Nicolae (**fig. 5**).

Fig. 3. Vechea biserică din Galda de Jos.

Greceanu, Ioana Cristache-Panait, *Biserici românești din raionul Alba Iulia*, în *Mitropolia Ardealului*, XI, nr. 4-6, 1966, p. 327; *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, București, 1970, p. 158; Eugenia Greceanu, *Pătrunderea influențelor de tradiție bizantină în arhitectura bisericilor românești de zid din Transilvania*, în *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, 1972, nr. 2, p. 205-206; *Arta creștină în România*, vol. V, București, 1989, p. 341.

⁵⁸ Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciae*, III, *Studii cu privire la Mihai Viteazul (1593-1601)*, București, 1997, p. 254, 257-262. Preluarea lăcașului de către români este posibil să se fi petrecut în contextul donației satului către Mitropolia Ortodoxă și astfel să se explice tradiția locală conform căreia întemeierea bisericii s-ar datora lui Mihai Viteazul.

În jurul lui 1732 – declarat anul edificării în *Șematismul* de la 1900⁵⁹ – biserica a fost amplificată spre vest, adăugându-i-se pronaosul suprapus de turnul-clopotniță, accesul fiind de acum posibil dinspre sud, printr-un portal baroc cu decor stilizat. Din acel moment, înfățișarea exterioară a lăcașului nu va mai suferi modificări, atenția ctitorilor concentrându-se doar asupra interiorului său.

Fig. 4. Fereastră circulară gotică.

Fig. 5. Fragment de frescă din sec. XVII.

Dezafectată cultului în perioada 1906-1966, biserica a servit drept loc de refugiu pentru ciobanii care își pășteau turmele în zonă. Fumul numeroaselor focuri aprinse în zilele friguroase și scrijeliturile aplicate pe pereți au desfigurat chipurile sfinte din altar, iar ploaia scursă prin acoperișul căzut⁶⁰ le-a șters cu totul din naos, paragina aducând construcția în stare de ruină. Între 1966-1968 s-au desfășurat lucrări de consolidare la bolta altarului, iar pereții navei și ai pronaosului au fost tencuiți, cu excepția părților care mai păstrau încă urme din fresca demult ascunsă privirilor de văruiri succesive⁶¹.

⁵⁹ *Șematismul ... pre anul Domnului 1900*, p. 141.

⁶⁰ Cf. Nicolae Iorga, *Două biserici ardeleni*, în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, ianuarie-martie 1929, p. 26: "o bisericuță românească dărâmată. O parte din acoperiș a căzut, ușa e de mult strămutată, fereștile sânt goale".

⁶¹ *Ibidem*: "Desfac cu briceagul păturile de var și tencuială suprapuse și

Interesul pentru salvarea monumentului a fost dublat de un interes științific ce a rămas de atunci constant, îndeosebi datorită valorii podoabei picturale. Aceasta, prezentă în altar, pe tâmpla de zid și în pronaos, pare să fi fost realizată în trei etape. Cea mai veche, aparținând secolului al XVII-lea, s-a păstrat fragmentar pe tâmplă. Pictura altarului, datată “ani Domnului 1752 iulie 1” (**fig. 6**), afectată de fum și de crăpăturile zidăriei, a fost atribuită de Ioana Cristache-Panait zugravului Iacov din Feisa care, după cum am văzut, primește, în interpretarea autoarei, o identitate distinctă de cea a lui Iacov din Rășinari⁶². După opinia lui Marius Porumb, pictura de pe calota ce acoperă absida aparține aceluiași zugrav – nenumit însă – care a împodobit și altarul, cea de pe timpanul tâmplei este “contemporană cu pictura absidei”, iar cea din pronaos este datată în “aceeași epocă”⁶³. O a treia opinie, a restauratorului Corneliu Boambeș, consideră pictura altarului și cea din pronaos ca datând din 1752, în vreme ce partea superioară a tâmplei este apreciată ca “frescă mult apropiată de secolul XIX, cu mult sub valoarea artistică a celorlalte straturi [picturale]”⁶⁴.

scot la lumină un întreg șir de sfinți rotunzi, cu ochii de un albastru dulce, cari se păstrează încă pe zidul burdușit la dreapta ușii de intrare cu săpături curioase; altarul are o zugrăveală asemănătoare”.

⁶² Ioana Cristache-Panait, *Rolul zugravilor de la sud de Carpați ...*, p. 83-84.

⁶³ M. Porumb, *Vechea biserică din Galda de Jos*, p. 520 și 528.

⁶⁴ Arhiva Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia, parohia Galda de Jos, proiectul de restaurare a picturii alcătuit în 1988, capitolul *Studii și diagnostic înainte de restaurare*, p. 5-6.

Fig. 6. "Ani Domnului 1752, iulie 1"; inscripție pe peretele absidei altarului.

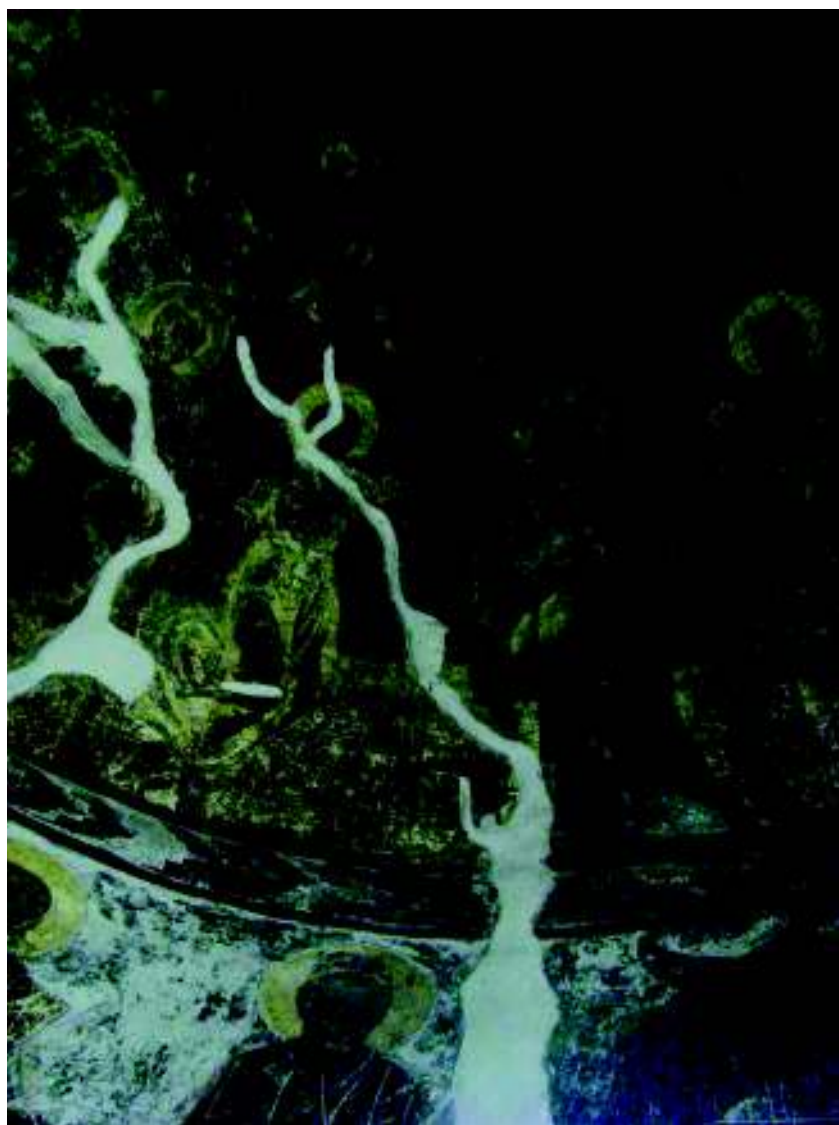

Fig. 7. Imagine de pe cupola absidei.

Obiectul acestei analize este în primul rând pictura din absida altarului, care conține și datarea 1752, despre care observăm că

doar Ioana Cristache-Panait a avut curajul să se pronunțe asupra paternității. Cum identitatea zugravului Iacov de la Feisa sperăm să fie un impas depășit, iar opiniile despre similitudinea frescei din altar cu cea din pronaos concordă, mai trebuie surmontate dificultățile determinate de starea sa foarte precară de conservare,

a

b

c

d

Fig. 8a-d. Figuri de sfinți; absida altarului.

care îngreunează comparația cu alte lucrări ale artistului, în special cu cea similară ca tehnică de pe cupola catedralei din Blaj, a cărei calitate de a fi restaurată complică și ea destul de mult lucrurile. Se observă însă preocuparea pentru redarea minuțioasă a coafurii și bărbilor, delicata arcuite a sprâncenelor, grija pentru reliefarea nasurilor și atribuirea unei individualități foarte precise fiecărui chip (**fig. 8-9**), iar repertoriul de motive decorative cu adânci rădăcini în arta brâncovenească, dar din a căror răspândire Iacov Zugravul și urmașii săi și-au făcut parcă o vocație, este de asemenea bine reprezentat.

Fig. 9. Figuri de apostoli; pronaos.

Calitatea picturii de la Galda de Jos lasă să se întrevadă costuri pe care e destul de greu de crezut că le va fi putut suporta integral comunitatea la 1752. Nu știm cum arătau pereții navei, dar e de presupus că, dacă le lipsea pictura, s-ar fi trecut mai întâi la împodobirea pronaosului. De aceea, este de presupus o zugrăvire a navei simultan cu cea a absidei, doar decorul tâmplei fiind moștenit din veacul anterior și, foarte probabil, păstrat, iar nu acoperit cu un nou veșmânt pictural.

Zugrăvirea unui asemenea spațiu trebuie să fi presupus un efort financiar considerabil, astfel că pronaosul, adăugat cu două decenii mai înainte, a mai fost lăsat să aștepte. Strângerea fondurilor pentru continuarea lucrărilor s-a încheiat totuși relativ repede, căci, peste 12 ani, îl regăsim din nou pe Iacov în Galda de Jos. Într-o asemenea perspectivă, prezența zugravului în 1764 nu mai este una de conjunctură, coincidând întâmplător cu momentul achiziționării aceluia *Triodion* pe care artistul a fost invitat să

aștearnă scrisoarea de danie⁶⁵, cîste ce pare să-l fi emoționat într-atît încât, într-o clipă binecuvîntată, a uitat de sine și și-a deconspirat noua identitate.

Decenii mai târziu, poate în 1831, dacă e să luăm ca reper anul menționat pe crucea de altar comandată cu siguranță unui zugrav din Feisa, golul de deasupra tîmplei a fost zidit, iar timpanul rezultat a fost acoperit cu fresca ce, într-adevăr, este departe de calitatea artistică a podoabelor precedente (**fig. 10**). Foarte probabil tot atunci pictura de secol XVII a fost văruiată, locul ei fiind luat de icoane împărățești aparținând aceluiași centru, dintre care cea a Sf. Nicolae se mai păstrează încă în biserică.

Fig. 10. Frescă din secolul XIX; timpanul de est.

“Sfânta Troiță într-un trup”, subiectul acestui studiu, este ilustrat pe calota absidei altarului, făcând deci parte din stratul de pictură datat de zugrav în anul 1752. Din mijlocul unui medalion delimitat de o bandă decorativă rezultată prin spiralarea a două panglici, una colorată în roșu și galben, cealaltă în albastru și, probabil, verde, veghează chipul trigeminat al unui bărbat îmbrăcat într-un veșmânt roșu presărat cu rozete albe fin stilizate. Încununată de un nimb triunghiular ce împrăștie raze, înconjurată de nori, de chipurile Evangheliștilor și de patru heruvimi cu aripioarele larg desfăcute, cu părul cărlionțat pe frunte și bărbile scurte, gurile precis conturate și ochii albaștri din care țâșnesc priviri ferme, pătrunzătoare, figura degajă deopotrivă tinerețea Mântuitorului și maiestatea Celui vechi de zile (**fig. 11**). Fresca este, din păcate,

⁶⁵ Pentru textul însemnării vezi Eva Mârza, *op. cit.*, p. 344.

prea deteriorată pentru a fi evident al căruia dintre ei este chipul, dar misterul poate fi dezlegat prin apelul la o icoană de la Galda de Sus, în mod evident inspirată de pictura din lăcașul de cult al comunității învecinate și în care tema este construită cu ajutorul chipului Mântuitorului.

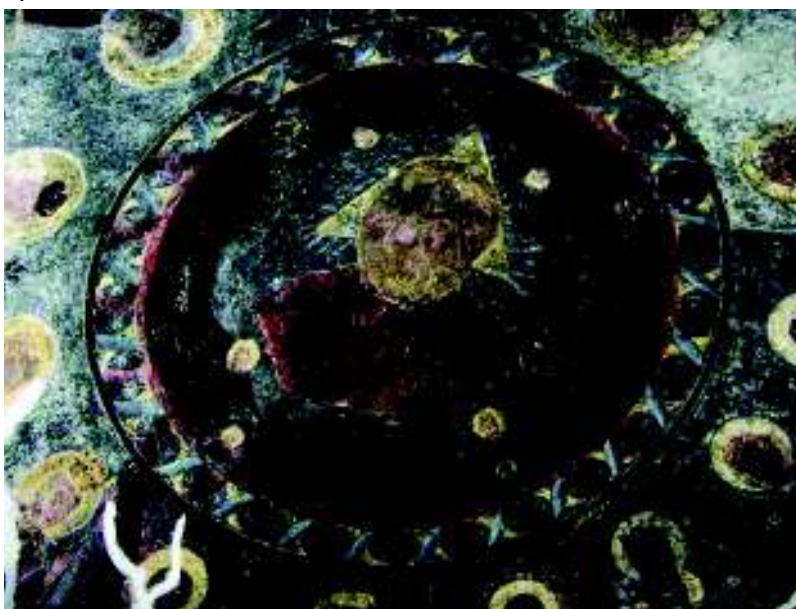

Fig. 11. Sf. Treime; cupola absidei.

Privind în ansamblu pictura comandată de găldenii în 1752, calitatea ei de excepție este sincronă cu deținerea uneia dintre puținele biserici de zid din epocă. Conștienți de valoarea zestrei arhitecturale pe care o moșteniseră de la veacurile anterioare, epitropii din 1752 și-au căutat zugravul printre meșterii care fuseseră învredniciți cu cinstea de a împodobi cea mai frumoasă ctitorie românească a timpului, catedrala din Blaj. Efortul de a-l angaja pe unul dintre ei trebuie să fi fost sinonim cu convingerea că opera care va rezulta va fi nu numai frumoasă, ci și în perfect acord cu credința pe care o profesau. Care era aceasta în Galda de Jos a anului de grație 1752 este o problemă ce poate fi discutată doar la nivel speculativ. Biserica era una singură, în mod oficial confesiunea era cea unită, găldenii își aduc un pictor care lucrase la catedrala din Blaj, dar la sfârșitul deceniului

lăcașul revenea, pentru o scurtă vreme, ortodocșilor⁶⁶, semn că numărul acestora putea fi destul de mare și în anii anteriori. Financiar însă, costurile amplificării bisericii, în 1732, și ale zugrăvirii ei, în 1752, nu puteau fi suportate de o minoritate, deci, din această perspectivă, comunitate nu pare să fi resimțit o sciziune. De asemenea, revenirea la unirea cu Roma pare să se fi făcut fără agitație, motiv pentru care nici nu a lăsat urme⁶⁷. Să fi fost opțiunea pentru Ortodoxie de la începutul deceniului șapte doar consecința unei exaltări a spiritelor provocată de mișcarea sofroniană, astfel că, odată trecută isteria, lucrurile au putut reveni fără incidente pe făgașul anterior?

Am deschis această discuție deoarece, abordând anterior tema "Sfintei Troițe într-un trup", am sperat să putem identifica în opțiunea pentru chipul Tatălui, respectiv cel al Fiului în construirea imaginii Sfintei Treimi o motivație confesională, legată de disputa pe marginea punctelor florentine, în speță a adaosului *Filioque* la Crez⁶⁸. Am presupus, de asemenea, că stabilirea programului iconografic ce urma să fie amplasat pe pereții lăcașului de cult nu a fost doar rezultatul inițiativei zugravului, ci el va fi fost măcar prezentat comanditarilor pentru a-și da acordul. Într-un asemenea scenariu, nu se poate ca insolita imagine a Treimii să nu le fi atras acestora atenția și astfel să se fi născut un dialog despre ineditul și corectitudinea înfățișării, care să justifice preferința pentru amplasarea sa într-un loc dedicat, de obicei, Fecioarei cu Pruncul. Într-un al doilea scenariu, comanditarii, răspunzând unei imperioase nevoi de vizualizare, ar fi putut cere în mod expres zugrăvirea Treimii, într-o formă care să corespundă cât mai mult definiției aflate la îndemâna românilor în epocă și care, conferind termenilor implicați în descriere doar sensul banal, cotidian, excludea orice urmă de fantastic, fiind astfel pregătită pentru receptarea celor mai radicale reprezentări⁶⁹. Astfel, imaginea pe

⁶⁶ N. Josan, Gh. Fleșer, Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 88.

⁶⁷ În 1766 erau conșcriși în Galda de Jos 300 de ortodocși, al căror preot era, în 1767, Vasile Galdeu (*ibidem*, p. 96 și 105).

⁶⁸ Ana Dumitran, "Sfânta Troiță într-un trup" – între curajul inovației artistice și subtilitatea teologică, p. 290-291.

⁶⁹ Reproducem trei astfel de "definiții". Prima aparține secolului al XVII-lea și a fost descoperită într-o predică funebră copiată de Popa Ursu din Cotiglet (județul Bihor): "Dumnezăiasca și Sfânta Troiță, adevă

care tânărul zugrav a putut-o vedea circulând ca o curiozitate în timpul uceniciei sale s-ar fi întâlnit în mod fericit cu dorința comanditarilor săi din Galda de Jos, aflați în mijlocul unui proces identitar ce reclama o prezentare cât mai explicită și – de ce nu? – o vizualizare a învățăturii despre Sfânta Treime.

Cuștelnic

Biserica de lemn cu hramul “Sf. Nicolae” din Cuștelnic a fost înălțată, conform datei păstrate de tradiție, în anul 1751, fiind închinată “la biserica Răsăritului, și să fie afurisit cine o da la cei uniți” – pare să glăsuiască pisania săpată pe ancadramentul intrării spre naos⁷⁰. Cu o asemenea dedicație, exprimată cu doar cinci

Tatăl și Fiul și Duhul Sfânt, iaste în trei **obraz**e și unul de alalt nu-i despărțit, batâr că-i în trei obraze. Iară sângur unul iaste Dumnezău: Dumnezău Tatăl, Dumnezău Fiiul, Dumnezău și Duhul Sfânt. Și lumină Tatăl, lumină Fiiul, lumină și Duhul Sfânt. Și tustriale iaste un Dumnezău, iară nu trei și au o putiare și o biruire și o domnie și o împărăție și iaste Sfânta Troiță o ființă dumnezăiască nedespărțită, neamestecată și făcătoare de viață. Și Tatăl iaste nenăscut, iară Fiiul iaste născut diîn Tatăl mainte de veaci, iară Duhul Sfânt iaste eșitoriu de la Tatăl și aciaste trei obraze unul iaste Dumnezău cum iaste și omul unul și sânt întru elu trei lucruri nedespărțite, adecă mintia, cuvântul, graiul. Și nice mintia iaste despărțită de cuvânt, nice graiul, nice cuvântul de minte și ciaste trei lucruri au o fire, căci că întru om sânt tustriale și să chiamă minte ominiască și cuvânt ominesc și glas ominesc. Așia și Sfânta Troiță, Tatăl și Fiiul și Duhul Sfânt iaste unul Dumnezău fără de început și fără sfrășenie.” (apud Ana Dumitran, *Poarta ceriului*, Alba Iulia, 2007, p. 231). Al doilea text, aparținând secolului al XVIII-lea, a fost ocazionat de terminarea copierii *Cazaniei lui Varlaam*, scribul, originar din zona Satu Mare, aducând laudă către “unul Dumnezeu în trei **fețe**, svânta troița noastră” (apud Doru Radosav, *Carte și societate în Nord-Vestul Transilvaniei (sec. XVII-XIX)*, Oradea, 1995, p. 231). Cea de-a treia este o exclamație a doi călugări de la mănăstirea Neamț care osteneau cu traducerea unui text al Sf. Atanasie cel Mare: “de mirare nouă aceasta ni se face, cum și unul este Dumnezeu și trei sânt **fețele** lor !” (*Nicolae Spătarul Milesco, Manual sau Steaua Orientului strălucind Occidentului. Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre*, Ediție îngrijită de Traian S. Diaconescu, Iași, 1997, p. 69). Cuvintele-cheie au fost evidențiate, pentru ușurarea asocierii cu imaginea pictată.

⁷⁰ Pentru descrierea monumentului vezi Ioana Cristache-Panait, *Biserici de lemn ... din Episcopia Alba Iuliei*, p. 210-213, și Ioan Eugen Man,

ani înainte de executarea picturii atribuite de Ioana Cristache-Panait tot penelului lui Iacov de la Feisa⁷¹, nu mai rămâne loc de dubii în legătură cu ambientul confesional din comunitate⁷².

Fig. 12. Biserica "Sf. Nicolae", Cuștelnic.

Efortul ctitoricesc s-a consumat în 1756, când a fost zugrăvită doar absida altarului. Lucrările au putut fi reluate abia în 1787,

Biserici de lemn din județul Mureș monumente de artă populară românească, Alba Iulia, 2004, p. 245-252.

⁷¹ Ioana Cristache-Panait, *Rolul zugravilor de la sud de Carpați ...*, p. 84; Eadem, *Biserici de lemn ... din Episcopia Alba Iuliei*, p. 211.

⁷² La 1733 în sat funcționau doi preoți: Dumitru, unit, și George, neunit. Deoarece preotul în timpul căruia este așternut al doilea strat de pictură, în 1787-1788, se numea tot Dumitru, Ioana Cristache-Panait plasează abandonarea unirii religioase după moartea acestuia din urmă (*Biserici de lemn ... din Episcopia Alba Iuliei*, p. 213). Or, conform inscripției de pe ancadramentul portalului care separă naosul de pronaos, unirea era deja abandonată la 1751. O reconversie parțială se va produce în 1823 (*Șematismul ... pre anul Domnului 1900*, p. 297-298).

când Iacov se pare că nu mai era în viață⁷³, astfel că ele au fost atribuite lui Nicolae, foarte probabil ca o consecință a plăcutei impresii pe care arta părintelui său o lăsase locuitorilor Cuștelnicului. În virtutea acestui respect, noua pictură a fost semnată “zugrăvi Popa Nicolae Iacovi, Ban Vasilie”, ascendența lui Nicolae fiind menționată cu pioșenie parcă și, în același timp, ca pentru a atenua dezinteresul lui Iacov de a-și asuma paternitatea asupra frescei din 1756.

Fig. 13. Pisania cu mențiunea anului executării picturii altarului.

Limitată la același areal sacru ca și la Galda de Jos, dar mult mai restrâns ca dimensiuni, programul iconografic ales a fost inevitabil altul. Pe boltă tronează însă, maiestuoasă, aceeași temă. Un chenar imitând curcubeul, în culorile galben, albastru și roșu, formează acum marginea medalionului, care este susținut doar de patru heruvimi cu aripile desfăcute. În el, surprinzător de bine păstrată, pictura ne dezvăluie chipul tricefal al unui bărbat tânăr, înveșmântat în alb, cu o privire fermă, dar senină și parcă

⁷³ Icoanele de la Frunzeni, semnate și datate în 1783, sunt cele mai târzii lucrări cunoscute (M. Porumb, *Dicționar de pictură*, p. 172).

detașată de gestul binecuvântării, pe care îl schițează cu mâna dreaptă, în vreme ce stânga ține globul cruciger. Nimbul stelat al Celui vechi de zile, conținând însă monogramul lui Iisus, este înscris într-un al doilea nimb, circular, ambele aureolând un păr cărunt ce cade pe umeri, lăsând liberă o frunte luminoasă. Redat cu grijă pentru detaliu, la fel ca și bărbile care coboară pe piept până aproape de cingătoarea veșmântului, acesta contrastează flagrant cu obrazul tânăr și delicatețea mâinii care schițează binecuvântarea. Stranietatea figurii întreține permanent senzația de confuzie a vârstei, iar combinarea ingenioasă a accesoriilor demonstrează o exemplară seriozitate a artistului, care induce gândul că avem de-a face cu o nouă viziune teologică asupra temei (fig. 14).

Fig. 14. Sf. Treime; bolta altarului.

În abordarea anterioară a “Sfintei Troițe într-un trup”, în care instrumentarul de cercetare a fost focalizat aproape exclusiv pe imaginile acesteia, nu pe ansamblurile decorative din care fac ele parte, deși au fost sesizate similitudinile reprezentării de la Galda de Jos cu cea de la Cuștelnic, diferențele dintre ele s-au

dovedit mai puternice, astfel că a fost preferată concluzia că cele două reprezentări, datorită manierei atât de diferite de execuție, nu aparțin aceleiași mâini⁷⁴. Procesarea între timp a bibliografiei dedicate școlii de la Feisa și contactul direct cu creațiile zugravilor de aici a modificat radical această opinie. Cum se explică, însă, această diferență de viziune teologică? A avut ea și o altă motivație decât aceea că, nemaifiind la prima încercare, zugravul se putea baza pe o anume experiență și maturitate de abordare sau, poate, avem de-a face cu o victimă a tentației originalității?

Răspunsul trebuie căutat în noutatea acestei viziuni și în mediul confesional care a solicitat reprezentarea sau căruia i-a fost ea adresată. Astfel, dacă la Galda de Jos ilustrarea Treimii a fost consecința unei nevoi didactice, firești și pentru o comunitate greco-catolică și pentru una ortodoxă, sau a uneia identitare, caz în care comunitatea greco-catolică a vrut să exprime plastic purcedea Duhului Sfânt și de la Fiul care, ca întrupare a Tatălui, poate deci include în ființa sa atributele tuturor celor trei entități sacre, la Cuștelnic comunitatea ortodoxă, din aceeași nevoie identitară, a cerut o imagine care să exprime punctul de vedere al Bisericii Răsăritului, și astfel chipul Tatălui, care se regăsește în Fiul și este izvorul Sfântului Duh, a luat locul chipului lui Iisus, corectând învățătura și tranșând, aparent, disputa în favoarea Ortodoxiei.

Simplă speculație dacă cumva fresca de la Cuștelnic s-a datorat unei preferințe aleatorii a zugravului sau comanditarilor, această interpretare se bazează pe un ecou considerabil al antecesoarei sale de la Galda de Jos, astfel încât să fie resimțită necesitatea unei replici "corective". Pentru un asemenea "război al imaginilor" ar fi fost nevoie de o explozie a replicilor, or acestea, fără a fi absente, nu însumează cifrele necesare⁷⁵. Cele rezultate ne obligă însă să nu minimalizăm fenomenul, ci să-l plasăm pe un plan mai greu accesibil omului de rând, acesta fiind limitat economic și obligat să-și restrângă interesul în achiziționarea icoanelor la cele cu teme curente, legate de universul său intim, nu de subtilități dogmatice, un plan mai greu accesibil însă și clerului, a cărui pregătire profesională adeseori încă precară în

⁷⁴ Ana Dumitran, *"Sfânta Troiță într-un trup" – între curajul inovației artistice și subtilitatea teologică*, p. 284.

⁷⁵ Pentru repertoriul reprezentărilor vezi *ibidem*, *passim*.

epocă va fi stârnit expectativă și îndreptățite rezerve în fața unei imagini atât de nonconformiste. Iacov însuși nu pare să mai fi primit o a treia comandă, fapt aproape echivalent cu un eșec. În aparență doar, pentru că, cu pași mici, imaginea a câștigat totuși teren, iar dacă introducerea temei în mediul românesc i se datorează și toate celelalte reprezentări sunt ecoul inițiativei sale, efectul este de-a dreptul copleșitor, ilustrând, fie și indirect, prestigiul zugravului și explicând, tot indirect, rezerva sa în a-și dezvălui identitatea și, mai ales, pe aceea de a-și asuma paternitatea frescelor care conțin cele două prototipuri. Putem lua în calcul și o frică de blam, dar, dacă scenariul reconstituit este corect, credem că mult mai plauzibilă a fost modestia, în condițiile în care cei din Cuștelnic au apelat, pentru zugrăvirea temei, tocmai la autorul frescei din Galda de Jos. Decorul confesional complică puțin lucrurile, dacă motivația alegerii temei a fost una identitară. Adaptarea la gusturile și pretențiile comanditarilor nu a fost însă niciodată în conflict cu propriile convingeri religioase ale artiștilor, care, de asemenea, nu au constituit un impediment în angajarea lor de către comanditari, hotărâtoare fiind puțințele financiare ale celor din urmă și gradul de stăpânire a meșteșugului de către cei dintâi.

Galda de Sus

Stabilirea datei când a fost înălțată biserica de zid cu hramul "Sfinții Arhangheli" din Galda de Sus⁷⁶ este dependentă de descifrarea motivației pentru care au fost încastrate în zidul construcției o serie de monumente funerare, rezultând un ingenios și original decor. Cum, cu o singură excepție, defuncții cărora le-au fost destinate crucile de piatră au trecut la cele veșnice în deceniile opt-nouă ale veacului al XVIII-lea, e de presupus că, dacă traseul zidurilor le-a încorporat mormintele, biserica a fost înălțată ulterior, înainte însă de anul 1803, când a fost realizată pictura din absida altarului.

O a doua ipoteză ia în calcul varianta înmormântărilor sub zidul bisericii, caz în care crucile au fost aplicate mai târziu, prin perforarea zidurilor. Această eventualitate coboară datarea bisericii sub 1749, anul consemnat pe cea mai veche cruce. Cum dimensiunile construcției sunt considerabile, ceea ce a presupus cheltuieli

⁷⁶ O prezentare a monumentului vezi la Gh. Fleșer, *op. cit.*, p. 71-74.

pe măsură, apoi, în 1803 a fost zugrăvit altarul și în 1804 a fost montat somptuosul iconostas, este mai de presupus că biserica a fost înălțată în prima jumătate a secolului al XVIII-lea decât în anii de la sfârșitul său.

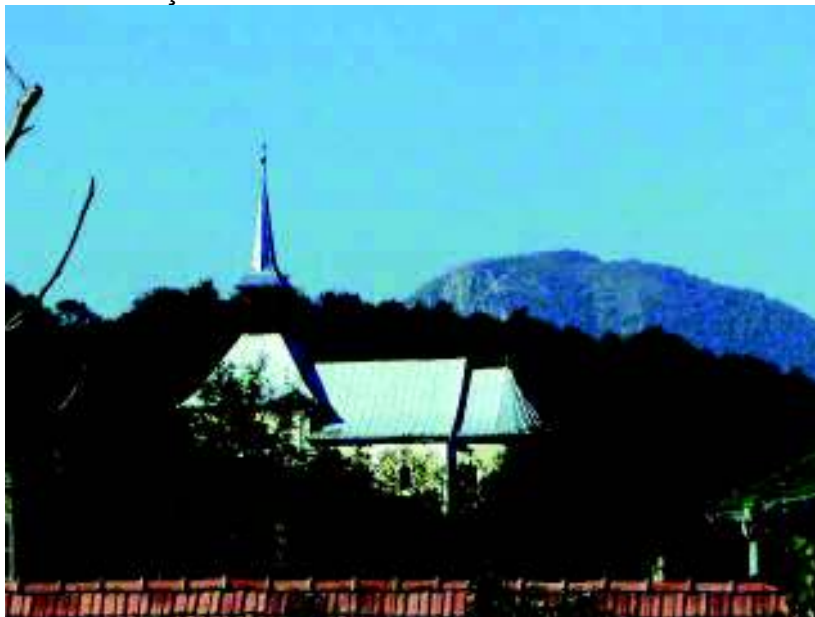

Fig. 15. Biserica din Galda de Sus.

Lipsa aproape o jumătate de secol a podoabei picturale a fost suplinită de un număr remarcabil de icoane, comandate unor zugravi celebri, precum Simion din Bălgrad și Stan din Rășinari/Orăștie, prezent aici în 1782⁷⁷. Din această zestre decorativă, interesantă pentru discuția de față este o icoană a Sfintei Treimi care, dacă nu imită reprezentarea de pe calota absidei bisericii din Galda de Jos, cu siguranță are la bază același tipar.

Vedem, deci, chipul trigeminat al lui Iisus, cu părul castaniu lăsând liberă fruntea centrală, dar căzând în șuvițe ondulate pe frunțile laterale, bărbile scurte, chitonul roșu adunat pe piept într-o cută, sprâncenele delicat arcuite, nasuri bine reliefate și un contur precis al buzelor, cu ochii ușor exoftalmici degajând aceeași privire sigură, pătrunzătoare. Figura, încadrată de nimbul triunghiular cu

⁷⁷ M. Porumb, *Dicționar de pictură*, p. 381.

raze, se ivește dintr-un cerc de nori și este încadrată de capetele a patru heruvimi cu aripioarele desfăcute (**fig. 16**).

Icoana, aflată astăzi în patrimoniul Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia, a fost datată de Gelu Mihai Hărdălău, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și atribuită, cu semnul întrebării, unui zugrav anonim din școala de la Săliște⁷⁸. Dacă trăsăturile largi de penel cu care a fost realizat veșmântul îndreptățesc o asemenea atribuire, chipul, cu o anatomie precisă, cu o expresivitate

⁷⁸ Gelu Hărdălău, *Simion Zugravul din Bălgrad*, în *Apulum*, XX, 1982, p. 365; Idem, fișa analitică de evidență nr. 4825, întocmită pentru Oficiul de Patrimoniu al Județului Alba, păstrată la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia.

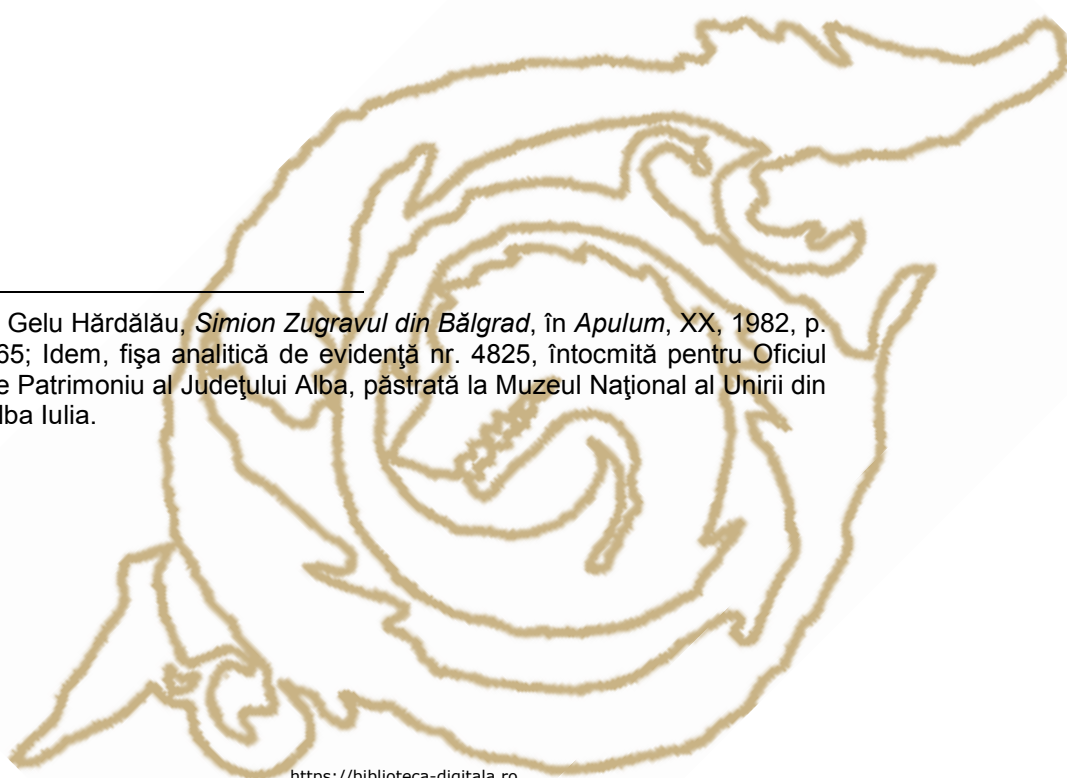

Fig. 16. Sf. Treime; Stan din Rășinari (atribuire), 1782 (?); Galda de Sus. remarcabilă și trăsături ce pot fi regăsite în icoanele semnate de Stan din Rășinari îl indică pe acesta drept posibil autor. Prezența sa certă la Galda de Sus, la doar câțiva kilometri de opera similară a fratelui său Iacov și – de ce nu? – propria deținere a modelului, încă din vremea anilor de ucenicie, sunt argumente în favoarea paternității sale asupra icoanei pe care certamente găldenii i-au cerut-o și față de care ei au manifestat o devoțiune specială, păstrând-o la loc de cinste, poate pe vechiul iconostas, cu o candelă aprinsă

în proximitate, astfel că un strat gros de fum a acoperit strălucirea nimbului și a ascuns încet privirilor maiestuoasă figură.

Lunca Mureșului

Conform unei inscripții de pe o icoană dispărută în 1944, la anul 1810 zugrăveau biserica “înainte edificată cu 87 ani” Popa Nicolae Iacovi și Ban Vasilie, ale căror nume au fost greșit citite ca “Pana Nicolae și Chidebila Bona Valerie”⁷⁹. Lăcașul de lemn, cu hramul “Pogorârea Sf. Duh”, ar fi deci înălțat în 1723⁸⁰. Pisania plasată în naos, deasupra intrării, confirmă parțial informațiile, aducând altele suplimentare: “Cu vreaarea Tatălui, cu ajutoriul Fiiului și cu săvârșirea Duhului Sfânt s-au zugrăvit această S. bisea[ri]că, fiind popa Iacov Eva⁸¹, paroh, ficator Ciortea Chimu, Ioan Grecu. Aceștea au plătit zugrăvitu. Anu 1810. Zugravi Popa Nicolae Iacovi, Ban Vasilie”. Diferența de aproape nouă decenii între data edificării și cea a zugrăvirii ar putea ridica semne de întrebare, dar lectura neinspirată a numelor zugravilor este ea însăși un semn de între-bare asupra corectitudinii citirii restului inscripției de pe icoană. Nemaiputând dezlega enigma, bănuim cel puțin o amplă refacere a bisericii cu puțin timp înainte de momentul pictării, prilej cu care se vor fi adăugat și clopotnița și prispa.

⁷⁹ *Istoricul parohiei ort. rom. Lunca Mureșului, prot. Aiud*, alcătuit prin anii '60 ai secolului trecut, păstrat la casa parohială. Mulțumim părintelui Petre Sărmașiu pentru ajutorul neprețuit acordat pe parcursul cercetării monumentului care, datorită grijii Domniei Sale, a primit recent un nou acoperiș, fiind readus la viață și salvat astfel de la distrugere.

⁸⁰ O prezentare a sa vezi la Ioana Cristache-Panait, *Biserici de lemn ... din Episcopia Alba Iuliei*, p. 84-85.

⁸¹ Conform conscripției din 1805 a Episcopiei Ortodoxe a Transilvaniei, la Lunca Mureșului păstorea Iacob Iova, hirotonit în 1793 (N. Josan, Gh. Fleșer, Ana Dumitran, *op. cit.*, p. 121).

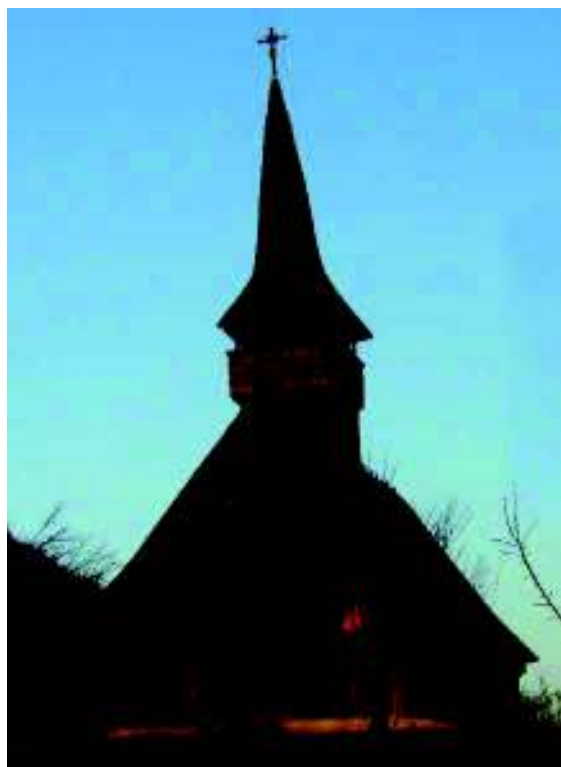

Fig. 17. Vechea biserică din Lunca Mureșului.

Fig. 18. Semnăturile zugravilor.

Starea de conservare a picturii este foarte precară. Ajunsă în stare de ruină, biserica a stat câțiva ani cu acoperișul distrus, ploaia reușind în anumite porțiuni să spele cu totul de pe pereți siluetele sfinte. Datorită degradării și a întunericului, Sf. Treime cu trei fețe, redată într-un medalion pe bolta naosului, a fost confundată cu chipul Patocratorului⁸², rămânând astfel inedită până

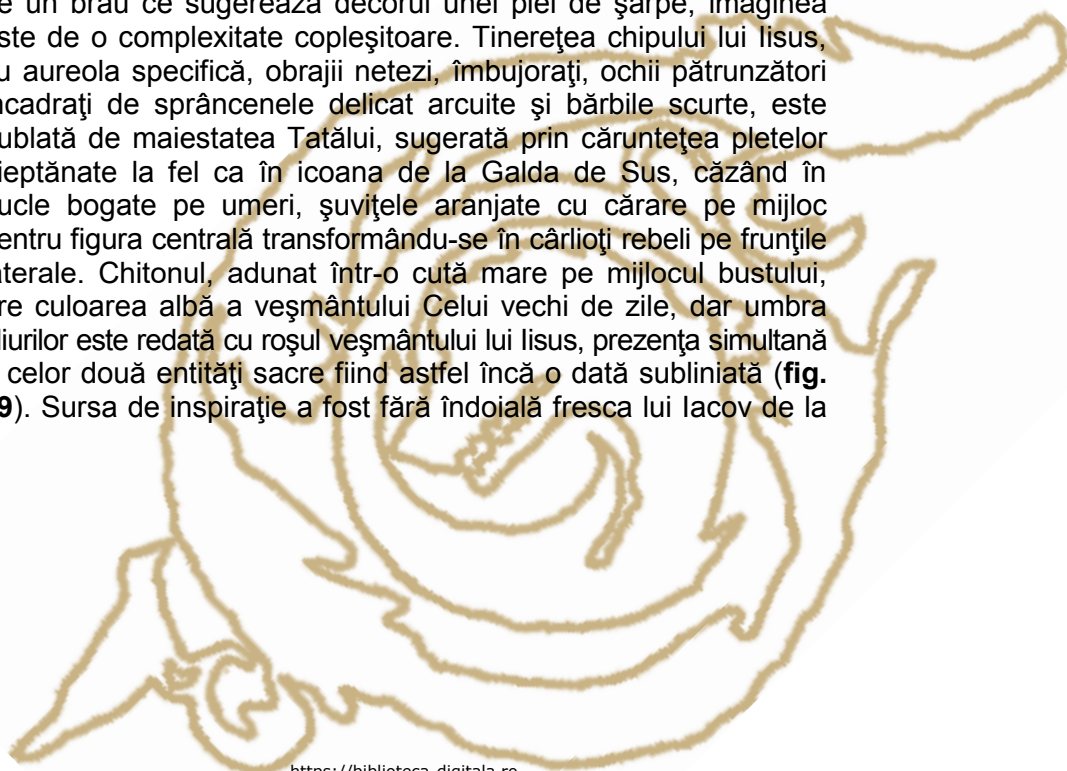
⁸² Ioana Cristache-Panait, *Biserici de zid ...*, p. 84.

În vara anului trecut când lumina puternică a unei lămpi de video-proiector a scos-o din uitare și i-a revelat strania frumusețe.

Fig. 19. Sfânta Treime; bolta naosului.

Flancată de chipurile a doi heruvimi și doi serafimi, înconjurată de un brâu ce sugerează decorul unei piei de șarpe, imaginea este de o complexitate copleșitoare. Tinerețea chipului lui Iisus, cu aureola specifică, obraji netezi, îmbujorați, ochii pătrunzători încadrați de sprâncenele delicat arcuite și bărbile scurte, este dublată de maiestatea Tatălui, sugerată prin căruntețea pletelor pieptănate la fel ca în icoana de la Galda de Sus, căzând în bucle bogate pe umeri, şuvițele aranjate cu cărare pe mijloc pentru figura centrală transformându-se în cârlioni rebeli pe frunțile laterale. Chitonul, adunat într-o cută mare pe mijlocul bustului, are culoarea albă a veșmântului Celui vechi de zile, dar umbra pliurilor este redată cu roșul veșmântului lui Iisus, prezența simultană a celor două entități sacre fiind astfel încă o dată subliniată (fig. 19). Sursa de inspirație a fost fără îndoială fresca lui Iacov de la

Cuștelnic, de unde sunt preluate și gesturile: mâna dreaptă binecuvântând, în vreme ce stânga susține globul cruciger, dar sugerea misterului este incontestabil originală prin ingeniozitatea combinațiilor folosite la redarea veșmintelor. Astfel, Nicolae a reușit să ofere o viziune proprie asupra temei, deși moștenise de la tatăl său două modele și îi mai stăteau și altele la îndemână, căci începuseră să se încumete și alți artiști să o reprezinte. Surprinzătoare prin seninătatea degajată de fruntea înaltă, Treimea sa impresionează și prin căldura privirii, pe care o împrumută din icoanele Sfântului Nicolae, iar larga deschidere a brațelor seamănă mai mult cu o chemare la îmbrățișare decât cu suverana avertizare a veghei atotstăpânitoarei Dumnezeiri.

Concluzii

Contextul abordării temei “Sfintei Treimi într-un trup” în spațiul românesc, transilvănean în speță, se dovedește la fel de enigmatic ca și tema însăși. Încercarea de a-i surprinde traseul mergând pe firul cronologic al reprezentărilor nu a dat roadele așteptate, astfel că, de data aceasta, am încercat să parcurgem un drum în sens invers: dinspre artiști spre temă, începând cu Iacov Zugravul din Rășinari, întemeietorul școlii de la Feisa, primul în opera căruia a fost identificată, presupunând că acesta a fost și primul care s-a încumetat să o zugrăvească.

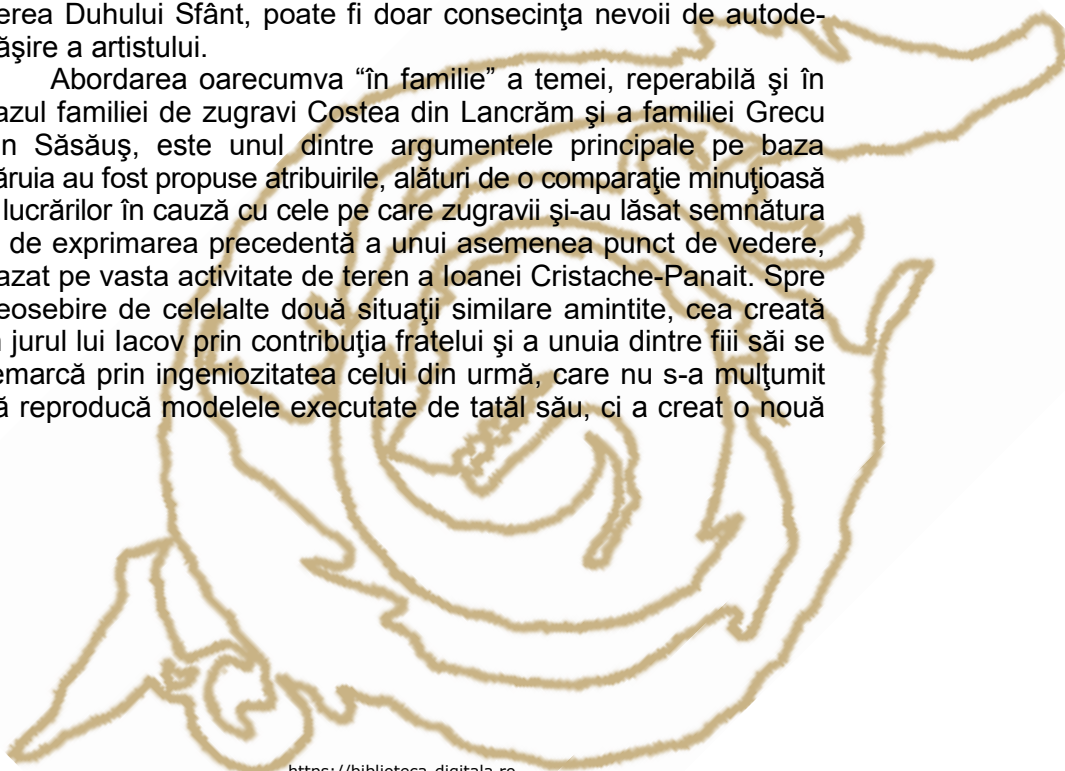
Pornind spre un asemenea obiectiv, am construit schițe biografice pentru Iacov, pentru fratele său Stan și pentru fiul său Nicolae și am creionat istoricul lăcașurilor de cult de la Galda de Jos, Galda de Sus, Cuștelnic și Lunca Mureșului, în care a fost identificată insolita imagine. În cazul lui Nicolae, lucrurile au fost simplificate de faptul că era moștenitorul firesc al creației artistice a tatălui său, din repertoriul căruia a preluat tema, interpretând-o însă într-o manieră proprie și asumându-și-o prin semnătura cu care a încheiat textul pisaniei din biserica de la Lunca Mureșului, a cărei pictură a executat-o în 1810.

Biografia lui Stan din Rășinari, care s-a recomandat de la o vreme asociindu-și numele cu Orăștia, unde și-a stabilit reședința, apare în acest studiu mai degrabă ca o sursă de repere pentru cea a fratelui său, din opera căruia pare să se fi inspirat în realizarea icoanei, atribuite doar, de la Galda de Sus, pentru care a pictat mai multe lucrări în 1782.

Cea mai complexă s-a dovedit a fi abordarea personalității lui Iacov, pentru care fuseseră stabilite în bibliografia de specialitate două identități: un zugrav Iacov, fiul popii Radu Man din Rășinari, stabilit după 1761 ca preot la Feisa, și un zugrav Iacov din Feisa distinct de zugravul omonim Iacov din Rășinari. Reinterpretarea informațiilor documentare a permis reducerea celor două personaje la un singur zugrav Iacov, fiul popii Radu din Rășinari, stabilit în jurul anului 1751 în Feisa. Cât privește calitatea sacerdotală, aceasta a fost obținută la 1761 de un contemporan mai tânăr al său, Iacov fiul popii Man, fără veleități artistice, care a funcționat doar ca preot în Rășinari.

Pornind de la cea mai timpurie icoană atribuibilă cunoscută de noi, datată 1739, și de la anul 1734 înscris pe caietul de modele al lui Stan, elemente care presupun vârsta maturității, s-a apreciat că cei doi frați, după o prealabilă ucenicie în Rășinari, sub îndrumarea talentaților Popa Ivan și Nistor Dascălul, și-au putut desăvârși formația profesională pe șantierele meșterilor din școala de la Hurez, coordonată de zugravul grec Constantinos, între modelele căruia se va fi aflat și tema "Sfintei Troițe într-un trup", preluată de zugravii pe care i-a format și transmisă multă vreme doar ca o curiozitate. Sub această formă va fi fost ea preluată și de Iacov din Rășinari, care a îndrăznit să o illustreze abia în 1752, pe cupola altarului bisericii din Galda de Jos, frescă din păcate doar atribuită. Tot atribuită este și cea de-a doua reprezentare, datată 1756, realizată pentru biserica din Cuștelnic. Diferența de interpretare teologică dintre ele poate fi pusă pe seama disputelor confesionale dintre ortodocși și greco-catolici referitoare la purcederea Duhului Sfânt, poate fi doar consecința nevoii de autodepășire a artistului.

Abordarea oarecumva "în familie" a temei, reperabilă și în cazul familiei de zugravi Costea din Lancrăm și a familiei Grecu din Săsăuș, este unul dintre argumentele principale pe baza căruia au fost propuse atribuirile, alături de o comparație minuțioasă a lucrărilor în cauză cu cele pe care zugravii și-au lăsat semnătura și de exprimarea precedentă a unui asemenea punct de vedere, bazat pe vasta activitate de teren a Ioanei Cristache-Panait. Spre deosebire de celelalte două situații similare amintite, cea creată în jurul lui Iacov prin contribuția fratelui și a unuia dintre fiii săi se remarcă prin ingeniozitatea celui din urmă, care nu s-a mulțumit să reproducă modelele executate de tatăl său, ci a creat o nouă

formulă de exprimare, la fel de expresivă și ingenioasă. De fapt, fără cea mai mică intenție de a aduce laude necuvenite, se poate afirma cu toată certitudinea că Treimile executate de Iacov la Cuștelnic și de Nicolae la Lunca Mureșului sunt cele mai elaborate și mai complexe ca mesaj teologic dintre toate ilustrările acestei teme, pe întreg arealul creștin unde ea s-a răspândit⁸³. Subliniem această calitate cu atât mai mult cu cât tema, ostracizată în Occident de mișcările reformatoare protestante și catolice deopotrivă, a pătruns târziu și sporadic în mediul ortodox, astfel că reprezentările din spațiul românesc transilvănean sunt, probabil, ultimele reverberații ale evului mediu fantastic.

“The Holy Trinity in One” Portrayed by the Painters from Feisa
- abstract -

Writing about the mentioned subject when referring to Romania in general and Transylvania in particular, becomes as mysterious as the theme itself. As one's tries to chronologically follow the steps of the representations was proven to be unhelpful, this thesis aims to reverse the approach: from the artist towards the theme. We shall take Iacov The Painter from Rășinari as the starting point of this thesis and we will presume that the father of the school of Feisa was the first to paint this theme.

Starting from this hypothesis, we have built biographic schemes for Iacov and his brother, Stan, for his son, Nicolae, and we showed the history of the churches from Galda de Jos, Galda de Sus, Cuștelnic and Lunca Mureșului. We have identified this unusual theme in these places. In Nicolae's case the things were rather simple, as he was the natural heir of his father's talent and he took over the theme from him, interpreting it in his own manner. Further, he signed such a representation with his name on the church of Lunca Mureșului's front inscription, in 1810.

The biography of Stan from Rășinari whose name became associated with Orăștie, where he established his residence, is more of a guide mark for his brother's biography. Apparently, the latter was a source of inspiration for Stan when painting the icon (presumably his) from Galda de Sus, for which he painted more works in 1782.

Iacov, however, was proven to be the most complex personality.

⁸³ Pentru comparație, vezi Willibald Kirfel, *Die Dreiköpfige Gottheit*, Bonn, 1948, capitolul dedicat răspândirii imaginii în lumea creștină.

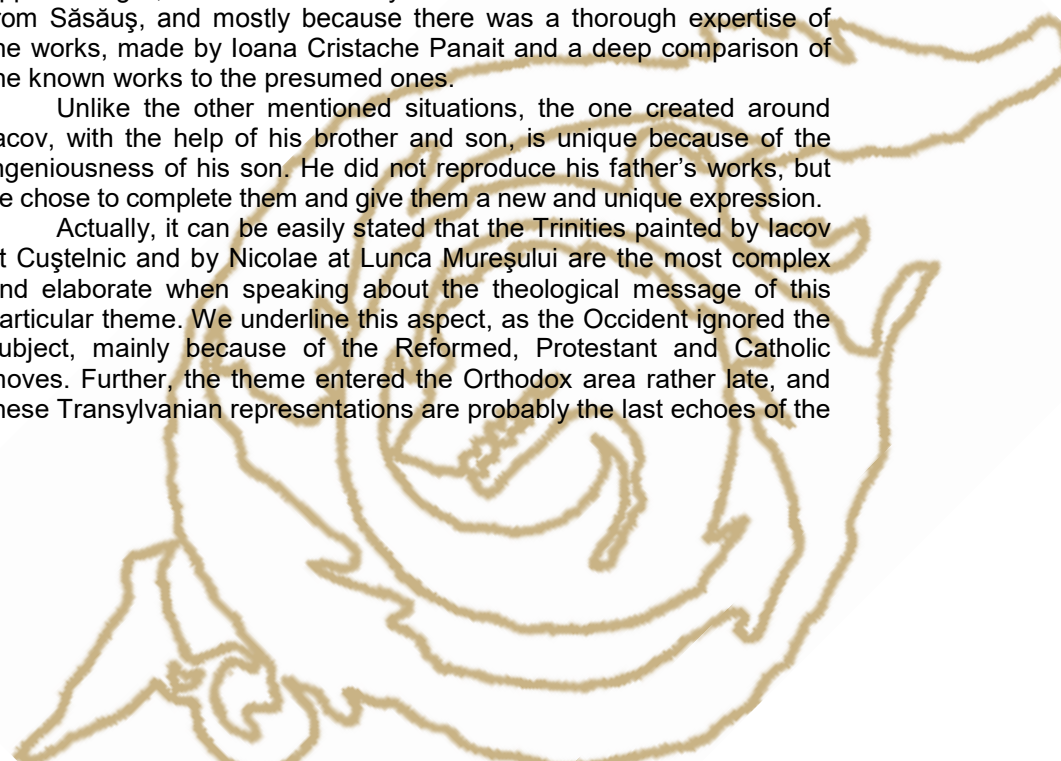
The special bibliography established two identities for him: a painter named Iacov, the son of priest Radu Man from Rășinari, known after 1761 as the priest from Feisa and a painter Iacov from Feisa, different from the first mentioned. When reconsidering the documents, the two characters were reduced to one painter Iacov, son of priest Radu from Rășinari, later from Feisa. As far as the priesthood is concerned, it belonged to a younger Iacov, the son of the priest Man, who became a priest in 1761 and who had no connection with art whatsoever.

Starting from the earliest icon known from us, presumably his, dated around 1739, and from the year 1734, mentioned in Stan's working book, we think that this was an era of maturity of both brothers, after finishing apprenticeship in Rășinari, under the close supervision of Popa Ivan and Nistor Dascălul. They could have achieved full development as artists on the master's sites from the school of Hurez, conducted by the Greek painter Constantinos. The latter must have had some works approaching the mentioned theme and his apprentices took it over and developed it as a curiosity. The theme will be approached by Iacov from Rășinari too, although he dared to paint it only around 1752, on the altar's cupola of the church from Galda de Jos (presumably his). The second representation, also presumably his, dated 1756, was painted for the church from Cuștelnic. There is a difference of theological interpretation between the two, but it can be easily attributed to the confessional quarrels between Orthodox and those United with the Roman Catholic Church concerning the origin of the Holy Ghost. It can also be attributed to the artist's need of over passing himself.

The specialists presume that these works belong to the mentioned painters, not only because the theme is considered to be a "family subject", but because there are other cases of family painters approaching it, such as the family of Costea from Lancrăm or Grecu from Săsăuș, and mostly because there was a thorough expertise of the works, made by Ioana Cristache Panait and a deep comparison of the known works to the presumed ones.

Unlike the other mentioned situations, the one created around Iacov, with the help of his brother and son, is unique because of the ingeniousness of his son. He did not reproduce his father's works, but he chose to complete them and give them a new and unique expression.

Actually, it can be easily stated that the Trinities painted by Iacov at Cuștelnic and by Nicolae at Lunca Mureșului are the most complex and elaborate when speaking about the theological message of this particular theme. We underline this aspect, as the Occident ignored the subject, mainly because of the Reformed, Protestant and Catholic moves. Further, the theme entered the Orthodox area rather late, and these Transylvanian representations are probably the last echoes of the

fantastic medieval era.

ANA DUMITRAN

CĂTĂLIN BORANGIC

**Asociația Culturală Sarmizegetusa.
Proiectele anului 2007**

Activitatea Asociației Culturale Sarmizegetusa în anul 2007 s-a concentrat în jurul a două evenimente: implicarea, alături de Primăria Municipiului Alba Iulia, de Consiliul Județean Alba, Muzeul Național al Unirii și Fundația "Alba Iulia 1918, pentru unitatea și integritatea României", în organizarea celei de-a III-a ediții a simpozionului național *Civilizația dacică în sud-vestul Transilvaniei* și participarea, în calitate de partener al Consiliului Județean Alba, la organizarea celei de-a doua ediții a *Festivalului Cetăților Dacice*.

Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia; lucrările simpozionului.

Având subtitlul *Aur și tezaur în civilizația dacică*, manifestarea științifică s-a desfășurat în două etape, în 2-3 și 9-10 iunie 2007.

Alături de istorici consacrați de la Muzeele din Alba Iulia, Arad, Deva, Sebeș și Orăștie și de la Universitatea din Alba Iulia, s-a remarcat prezența unor tineri pasionați de istoria dacilor, studenți și masteranzi la Cluj-Napoca, Alba Iulia și Buzău. Discuțiile au acoperit o paletă tematică largă, care a reușit să se concentreze asupra rolului metalelor prețioase în societatea dacică, subiect determinat de prezența, pentru a doua oară, la Alba Iulia a brățărilor dacice recuperate de la traficanții de patrimoniu.

Participanții la simpozion, alături de brățăările dacice, expuse la Muzeul albaulian.

Cel de-al doilea eveniment, devenit deja și el de tradiție, constituie, în viziunea președintelui Consiliului Județean Alba, Ion Dumitrel, “o modalitate de promovare a județului prin punerea în valoare a unor obiective turistice neapreciate la justa lor valoare”. Aceste obiective – cetățile dacice de la Piatra Craivii, Cugir, Cetatea de Baltă și Căpâlna – cea din urmă înregistrată pe listele UNESCO – reprezintă într-adevăr un potențial turistic ce merită întreaga atenție și a cărui exploatare a devenit, în ultimii ani, o prioritate a Serviciului de turism, care i-a acordat, prin *Festivalul Cetăților Dacice*, o identitate aparte, devenită marcă a Consiliului Județean.

Organizat în 23-24 iunie 2007 la Cricău, sub forma unei întreceri între cei mai merituoși “daci” din localitățile Cugir, Săsciori, Cetatea de Baltă, Ighiu și Cricău (ultimele aflate în competiție și pentru dreptul de stăpânire a anticei *Apoulon* – fortăreața de pe Piatra Craivii), spectacolul a respirat farmecul anticelor olimpiade. “Specificul” dacic a fost dat nu numai de obiectul celor 10 probe, ci și de modalitatea de ilustrare a victoriei, prin înfigerea în pari a “capetelor” celor învinși, metodă inspirată de Columna traiană și de vechile basme.

În afară de spiritul competiției, Festivalul și-a asociat și o dimensiune culturală, care se adresează cu deosebire tinerei generații, nefamiliarizată cu vechile filme istorice, între care cele dedicate dacilor se numără printre cele mai bune producții. *Burebista*, primul film ales pentru difuzare, pe un ecran așezat în raza de vizualitate a unui amfiteatru natural situat la intrarea în satul Cricău, a fost prezentat de Lae Drăghici, care a făcut parte din distribuție. Momentele rememorării scenelor pe care le-a interpretat celebrul cascador au avut nu numai darul de a familiariza publicul cu atmosfera eroică a narațiunii ce urma să

se deruleze, ci și pe acela de a oferi deliciul întâlnirii cu o personalitate remarcabilă, cu un palmares ce va rămâne întotdeauna un reper pentru profesia în care a excelat.

O altă latură a dimensiunii culturale a fost reconstituirea atmosferei unui sat dacic. La poalele cetății ce străjuie încă de pe Piatra Craivii, au prins viață din nou vechile construcții, ridicate din materialele și cu tehnicile accesibile strămoșilor. N-au lipsit din peisaj țarcul de oi și fierăria – cele două elemente emblematice ale civilizației dacice și ramuri economice în care dacii s-au dovedit de neîntrecut.

Formația folk *Țăpinarii* și uriașul foc de tabără supranumit “rugul lui Zamolxe” au pregătit spiritele pentru marea competiție, câștigată pentru a doua oară de echipa din Cricău, careia nu i-a

revenit doar butoiul de vin pregătit ca premiu, ci și cinstea de a găzdui, pentru a treia oară, următoarea ediție a Festivalului.

La sfârșit, participanții au asistat la un spectacol folcloric susținut de cei mai renumiți rapsozi ai județului Alba. Publicul, localnici și numeroși turiști, au avut parte de două zile de bună dispoziție, educație interactivă și muzică de calitate, cu alte cuvinte: cea mai potrivită atmosferă pentru ca divertismentul să se metamorfozeze în act de cultură.

Invokeate ...

... spiritele strămoșilor încep să dea târcoale.

Dimineața, satul dacic își așteaptă vizitatorii.

Farmecul trecutului stârnește curiozitatea prezentului.

Sfatul tinerilor, în templul străbunilor.

Echipele trimise de cetățile dacice concurente primesc ...

... salutul regelui !

Brațe de fier ... și voințe asemenea !

Mai aproape de cer ...

... nu și de țintă !

Marele dac !

... pe viață și pe moarte ...

La un capăt al frânghiei ...

... și la celălalt !

Cadeeeeeeee !

Această imagine dovedește că Deceneu nu a reușit să taie toate viile !

“Lupii” la stână !

“Lupul” cel mai iute de picior.

O victorie ...

... și celelalte care i-au urmat.

Marele premiu !

Fericiții câștigători.

Emoții de campioni !

Țăpinarii, doinind gloria dacilor.

Rugul lui Zamolxe !

Sarmizegetusa Cultural Organization.
The Projects of 2007
- abstract -

During 2007, the organization's activities have been concentrated around two important events: the 3rd edition of the national symposium *The Dacian Civilization in the southeastern Transylvania*, where the association worked together with the Alba Iulia Town Hall, the County Council, the National Museum of Union, Alba Iulia, and the "Alba Iulia 1918 – for the unity and integrity of Romania and the 2nd edition of the *Dacian Fortresses Festival*.

The scientific manifestation had the subtitle "Gold and hoards in the Dacian civilization" and it had two stages: 2-3rd of June and 9-10 of June 2007. Important historians from Alba Iulia, Arad, Deva, Sebeş and Orăştie museums attended the manifestation, together with dedicated youngsters, students and MAs from Cluj-Napoca, Alba Iulia and Buzău, all sharing the same interest for the Dacian civilization. The discussions covered a large range of subjects, but they focused on the importance of the metal processing in the Dacian civilization, because of the second exposition of the Dacian bracelets, recovered from the patrimony thieves.

The second event has become a tradition too and in the eyes of the County Council president, Ion Dumitrel it represents "a way of promoting the county by focusing on unexplored tourist's targets". These targets involve the Dacian fortresses from Piatra Craivii, Cugir, Cetatea de Baltă and Căpâlna – the latter registered on the UNESCO lists – and they are indeed a tourist's interest. In the past years, they have been under the attention of the Tourism Service through the Dacian Fortresses Festival, which has become a known County Council trademark.

The festival was held in 23-24 of June 2007 in Cricău and it was meant as a competition among the bravest of the Dacians from Cugir, Săsciori, Cetatea de Baltă, Ighiu and Cricău (the latter being in the competition because of the right to rule the ancient *Apoulon* – the fortress of Piatra Craivii). The competition was inspired from the ancient Olympics. The Dacian dimension of the festival lied in the ten tests and in the means of celebrating victory – by impaling the heads of those defeated in wooden sticks, as it happened in old tales and Trajan's Column.

The festival had a cultural dimension too, which focused on the younger generation, unacquainted with the old historical movies. One of the movies, *Burebista*, was shown on a screen in a natural amphitheatre

placed at the entrance in the village and it was introduced by an actor from the cast, Lae Drăghici. The stories told by the actor introduced the audience in the mists of the movie and offered the spectators the chance of meeting a remarkable personality.

Further, the Dacian dimension of the festival was completed by the reconstitution of a Dacian village. At the feet of Piatra Craivii fortress, the village started to take shape through buildings and special materials and techniques used by the ancient Dacians. The sheep pen and the blacksmith were an important part of the village, as these two elements were the essence of the Dacian civilization.

The folk band *Țăpinarii* and the huge "Zamolxe's pyre" prepared the brave men for the competition, for the second time won by the team from Cricău. The team won a cask of wine and the right to organize for the third time, the next festival. At the end, the public was invited to attend a folkloric manifestation.

The public, the locals and numerous tourists had two days of entertainment, culture, interactive fun and education, and quality music; in other words, the festival was the perfect way of transforming a fun act in a culture act.

Note de lectură

RADU ARDEVAN, LIVIO ZERBINI

La Dacia romana

Rubbettino, 2007, 270 p.

Autorii acestui volum, al cărui scop principal este acela de a face accesibilă cititorilor de limbă italiană o istorie destul de puțin cunoscută în Occident, sunt Radu Ardevan, conferențiar la Universitatea "Babeș-Bolyai" din Cluj-Napoca, specialist în istoria administrativă a Daciei romane și numismatică, și Livio Zerbini, profesor de istorie romană la Universitatea de Studii din Ferrara, unde conduce Laboratorul de Antichitate.

Cartea cuprinde 10 capitole, fiecare cu o secțiune specială de bibliografie, care înlocuiește sistemul de citare academică. Urmează o concluzie, un apendice iconografic, cronologia Daciei romane, lista guvernatorilor, bibliografia generală, corespondența toponimelor antice și moderne și un indice de nume.

Contrar așteptărilor, capitolele 1-5 și 9, dedicate *Daciei preromane, Cuceririi romane, Daciei în timpul lui Traian, administrației, armatei și istoriei din perioada anarhiei militare*, sunt redactate de autorul italian, cele referitoare la *economie, societate, problema romanizării și perioada postromană* aparținându-i autorului clujean. Destinată străinilor, această istorie a Daciei este, deci, scrisă aproape în întregime de un străin.

Bazată în special pe cercetările recente ale românilor, dar și pe literatura germană, austriacă și maghiară, cartea încearcă să ofere modelul cel mai verosimil de civilizație daco-romană, ca parte a civilizației occidentale, adusă la nivelul de înțelegere al cititorilor nespecialiști. În completare, ilustrația, în mod special hărțile, abordează temele mai puțin cunoscute ale geografiei istorice est-europene.

Capitolul 1, *La Dacia preromana*, atinge probleme referitoare la geografia și economia teritoriului locuit de daci, elemente ale civilizației din epocile neolitică, a bronzului și fierului, discuția despre numele conferite de greci și latini populației nord-dunărene, coloniile grecești întemeiate pe malul Mării Negre, evoluția așezărilor spre tipul *oppidum* și a societății spre tipul de stat centralizat, guvernat de o religie ferventă, devenit capul unei ligi barbare antiromane. Se subliniază că civilizația dacică a intrat de timpuriu în contact cu cea romană, în prealabil prin intermediul grecilor, apoi prin *peregrini* supuși Republicii, iar economia dacică, uzând deocamdată doar parțial de monedă, folosea aproape exclusiv denarul roman. Relațiile cu lumea romană nu au fost doar pașnice, ci și războinice, sfârșind, într-o primă fază, cu încorporarea în provincia Tracia a spațiului dintre Dunăre și Balcani. Capitolul se încheie cu nararea evenimentelor din pragul primei campanii a lui Traian în Dacia.

Capitolul 2, *La conquista romana*, este dedicat exclusiv evenimentelor militare care au dus la cucerirea Daciei, între anii 101-102 și 105-106.

Capitolul 3, *La Dacia nell'età di Traiano*, discută probleme legate de granițele provinciei, structura administrativă și militară, drumurile, populația și colonizarea, cu un ultim accent pe primul oraș construit de romani în Dacia: noua Sarmizegetusa.

Capitolul 4, *Istoria și administrarea Daciei romane până la 235 p. Chr.*, debutează cu reorganizarea hadriană, continuă cu progresele economice și sociale din epoca antoniniană și se încheie cu epoca Severilor, denumită "ultimul moment al *pax romana*".

Capitolul 5, *Armata și sistemul defensiv*, insistă asupra segmentării administrative a provinciei, pentru a i se asigura o cât mai eficientă apărare, realizată însă de o "armată unificată a celor trei Dacii". Un alt subiect de interes este prezența dacilor în armata imperială, înainte și după cucerire, grupați în unități militare speciale. Se discută despre sintagme precum *vexillatio Dacica*, utilizată în războiul partic al lui Septimius Severus, definită ca trupe aduse din Dacia, dar nu neapărat formate din daci. Existența unei asemenea identități etnice este privită nu doar ca o supraviețuire a dacilor în fosta lor patrie, ci mai ales ca o integrare a lor în noua civilizație, dar numărul restrâns al unor asemenea unități militare este privit ca o consecință a unei slabe

prezențe demografice a autohtonilor în Dacia romană.

Capitolul 6, *Economia*, analizează principalele ramuri de producție: agricultura, cu latura sa importantă axată pe creșterea animalelor, mineritul, meșteșugurile – ce decurg în mod firesc din resursele naturale exploatare și din nevoile cotidiene ale populației. Se discută despre munci urbane, prestate cu predicție de coloniști. Căile de comunicație, dezvoltarea comerțului și afacerilor, impozitele, circulația monetară constituie de asemenea subiecte consistent dezbătute.

Capitolul 7, *Societatea*, începe prin trasarea unei schițe metodologice, refuzând considerarea lumii provinciale romane ca ceva uniform, indiferent de perioadă și de arealul geografic. O bună analiză trebuie să înceapă prin prezentarea populației: autohtone și colonizate, cu instituțiile specifice fiecăreia dintre cele două părți, segmentate, la rândul lor, în comunități urbane și rurale. După o prezentare relativ detaliată a apartenenței etnice a locuitorilor, realizată pe baza onomasticii, se discută, de asemenea detaliat, despre structura și mobilitatea socială, cu diversele sale categorii onorifice și profesionale. Urmează o prezentare a principalelor centre urbane, cu specificul lor economic și strategic, cu problemele edilitare deconspirate de sursele arheologice.

Capitolul 8, *Cultura și romanitatea*, abordează limba vorbită, uzul scrierii, stadiul educației la diversele nivele sociale, practicarea artelor, cultele religioase și riturile funerare, frecventarea amfiteatrelor.

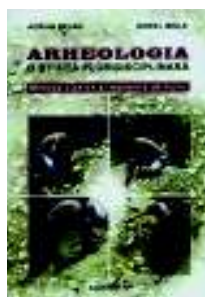
Capitolul 9, *Provincia în perioada anarhiei militare*, adică între 235-271, narează evenimentele politico-militare care au condus la abandonarea Daciei, moment discutat și la nivelul ideologic în care a fost abordat de-a lungul timpului. Astfel, opiniei că provincia a fost totalmente golită de populație și aceleia că au fost retrase doar armata și administrația li se substituie interpretarea unei căi de mijloc, care insistă asupra retragerii treptate din Dacia a categoriilor socio-economice de la nivelul superior al societății, decăderea vieții urbane și lipsa produselor de bună calitate probând un asemenea exod. Restul populației, redusă numeric și săracă, a supraviețuit între limitele culturale ale civilizației romane, rămânând să locuiască în fosta provincie.

Capitolul 10, *Dacia postromană*, insistă asupra ideii că Imperiul nu a gândit niciodată abandonarea Daciei ca definitivă.

Diversele atacuri ale migratorilor au fost permanent însoțite de reorganizarea garnizoanelor de pe malul stâng al Dunării. Populația a continuat să dezvolte o civilizație de tip roman, combinată cu apariția comunităților imigrate în Dacia și cu răspândirea creștinismului.

Concluzia vede cei 165 de ani de stăpânire romană în Dacia ca o epocă înfloritoare, cu o civilizație perfect racordată lumii mediteraneene. Regimul roman în Dacia a modificat radical viața și civilizația din teritoriu, provocând efecte profunde și în parte ireversibile. Romanizarea a fost deci completă, atât în plan social, cât și cultural, generând o societate europeană capabilă să supraviețuiască până astăzi.

Privită din perspectiva cititorului dornic de a lectura o sinteză de istorie a Daciei romane, cartea oferă toate detaliile pentru construirea imaginii de ansamblu corecte din punctul de vedere al ultimelor cercetări și interpretări. Din acest unghi, lucrarea este remarcabilă sub aspect științific, dar scopul său este unul în primul rând de popularizare, într-un mediu prea puțin familiarizat cu subiectul, chiar dacă acest mediu este tocmai matricea din care a pornit transformarea europeană a Daciei. Lucrarea este însă la fel de valabilă și pentru cititorul român, pentru care nu există încă o asemenea abordare, cu bibliografia adusă la zi.

ADRIAN BEJAN, DOREL MICLE

**Arheologia. O știință pluridisciplinară.
Metode clasice și moderne de lucru**

Editura Excelsior Art, Timișoara, 2006, 220 p.

Arheologia a primit un binemeritat suport prin apariția, în 2006, a volumului *Arheologia. O știință pluridisciplinară. Metode clasice și moderne de lucru*, semnat de Adrian Bejan și Dorel

Micle, exponenți a două generații diferite de istorici, dar care au reușit să îmbine într-un mod nu doar atractiv, ci și practic tot spectrul activităților și disciplinelor care converg sau doar ajută arheologia. Lucrarea are 220 de pagini, o listă a ilustrațiilor, 3 anexe, o bogată bibliografie, iar întregul cuprins al cărții este ilustrat copios cu imagini, grafice, diagrame, planuri topografice, numeroase studii de caz.

Tratarea subiectului urmează etapele muncii depuse de arheolog, de la cadrul legal necesar desfășurării activității sale până la prelucrarea științifică a datelor obținute prin săpătură, totul sprijinit pe o diversă și consistentă bibliografie. Sunt prezentate aspecte importante din istoria arheologiei, definițiile și termenii de specialitate, ramurile acceptate, dar și cele pseudoștiințifice, speculative. Accentul cade însă, cu deosebire, pe metodele și tehnicile de lucru.

Lucrarea este structurată pe trei mari capitole, oferind astfel suport întregului spectru al orizontului arheologic.

Prima parte (p. 17-76) este destinată aspectelor teoretice ale arheologiei, plecând de la definiția științei în sine, nașterea și istoricul ei, tendințe și teorii, influența tehnicilor moderne asupra dezvoltării arheologiei, cât și numeroasele științe auxiliare derivate din aceasta.

Analiza muncii de teren constituie substanța celei de a doua părți a cărții (p. 77-172), reprezentând o minuțioasă trecere în revistă a activităților care compun efortul arheologilor, de la periegheze și până la analiza de laborator a descoperirilor. Sunt prezentate metodele clasice ale cercetării arheologice, cele de prospecțiune arheologică de suprafață, de adâncime și subacvatice, iar finalitatea acestor eforturi se regăsește în întocmirea hărților predictive și a celor privind potențialul arheologic al unei zone. O atenție deosebită este acordată geomorfologiei și topografiei, subiecte cărora le sunt rezervate spații generoase. Activitatea arheologului este sprijinită prin detalierea tuturor etapelor care compun o săpătură arheologică, de la abordarea aspectelor legislative și juridice implicate, sondajele de informare, săpăturile de verificare, săpătura propriu-zisă, întocmirea documentației pe fiecare fază de lucru și până la interpretarea datelor obținute și fișarea lor.

Ultimul capitol (p. 172-199) dezvoltă acest aspect, concentrându-se pe încheierea cercetării de teren și prelucrarea datelor arheologice. Sunt descrise metodele de datare, cele de analiză arheologică și posibilitățile de extindere interdisciplinară a studiului arheologic.

Mai mult decât necesară, această lucrare își face loc într-o zonă publicistică destinată studenților, oferindu-le acestora un set de repere mai mult decât necesare pentru dobândirea unei bune pregătiri de specialitate. Scrisă într-un limbaj accesibil, dar în același timp precis și descriptiv, cartea abundă în elemente auxiliare menite să sprijine aprofundarea tuturor subiectelor tratate. Nevulgarizând arheologia, dar trasând și impunând limite clare ale rigorilor academice, autorii reușesc să o facă înțeleasă și, prin recursul la complexitatea acestei discipline, să sublinieze credibil importanța arheologiei în demersul sisific de recuperare a trecutului.

IOANA RUSTOIU, ANA DUMITRAN

Iconarii din Maierii Bălgradului

Editura Altip, Alba Iulia, 2007, 100 p.

Volumul, împreună cu expoziția temporară pe care a însoțit-o, deschisă la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia în perioada 2-30 iunie 2007, și-au propus o evaluare monografică a centrului de iconari din cartierul albaiulian Maieri, periferizat de literatura de specialitate și aproape necunoscut publicului. Au fost studiate circa 300 de icoane pe sticlă, niciuna semnată, databile în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și în primii ani ai secolului XX. Datorită diferențelor stilistice, au putut fi identificate cu certitudine trei mâini. Cu ajutorul documentelor, au putut fi identificați și zugravii și reconstituită biografia lor: Petru Prodan, dascăl și cantor, originar din Suatu, de lângă Cluj, stabilit în Alba Iulia cu puțin înainte de 1847 și decedat în

1886, la vârsta de 62 de ani; soția sa, Maria, născută Furnica, originară din Brașov, decedată în 1916, la vârsta de 92 de ani, și o fiică sau o nepoată, a cărei identitate nu a putut fi stabilită cu precizie, dar care a încetat să picteze după moartea Mariei Prodan.

Icoanele familiei Prodan, din care 119 au fost reproduse în volum, au un specific aparte, determinat de condiția materială precară a zugravilor, pentru care confecționarea și vânzarea lor a devenit, de la un moment dat, singura resursă de subzistență. Cu un desen mai puțin atent la detaliile anatomice, compensând însă prin imaginație și coloritul pastelat, în combinații ce trădează un real talent artistic, icoanele măierene se evidențiază prin formatul mare și tematica diversă, numărul impresionant de exemplare păstrate sugerând că s-au bucurat de un succes remarcabil.

ANA DUMITRAN, IOANA RUSTOIU

Steagul bisericesc – obiect de cult și exponat muzeal

Editura Altip, Alba Iulia, 2007, 111 p.

Catalog al unei expoziții temporare deschise la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia în perioada 18 octombrie – 28 noiembrie 2007, volumul cuprinde o introducere semnată de preotul lector univ. dr. Dumitru Vanca, referitoare la evoluția și semnificația steagului ca obiect de cult, urmată de un studiu care accentuează asupra prezenței praporilor în bisericile din județul Alba, completat cu o prezentare a problematicei ridicate de starea de conservare a pieselor identificate, semnată de Viorica Pîrv și Ileana Partenie. Un inventar pe localități precede și el repertoriul de 47 de poziții, în care sunt prezentați prapori datați sau databili între 1761-1933. Între ei se află cea mai veche piesă din această categorie de obiecte bisericesti identificată până acum, datată în 1761 și semnată de zugravul

Damian din Cugir, cunoscut până acum doar ca autor al ușilor împărătești de la Vingard. O altă piesă importantă, remarcabilă prin calitatea artistică, este praporul datat 1785, semnat de Daniil Toader și executat pentru biserica cu hramul "Adormirea Maicii Domnului" din Sâmbăta de Sus. Zugravul nu a mai fost semnalat până acum în literatura de specialitate. Pentru prima dată identificați ca autori de prapori sunt Ioan Pop de la Făgăraș și Ioan Morar din Laz. O colecție importantă o formează praporii realizați în atelierul familiei de zugravi Poienaru din Laz. Alți artiști cărora li s-au comandat astfel de creații sunt Popa Nicolae din Feisa, ucenicul său Porfirie Șarlea și Dionisie Iuga din Nicula. Lucrări anonime, dar de o mare valoare artistică, precum cele repertoriate la nr. 3 și 25, scot în evidență talente care își așteaptă încă validarea.

Rezultat al unei prime cercetări sistematice dedicate acestei categorii de obiecte de artă, marginalizată până acum de cercetători și expusă intemperiilor și degradării mai mult ca oricare altă piesă de cult, volumul atenționează asupra diversității și valorii informațiilor pe care praporii le pot oferi pentru istoria artei și a bisericii și ca reper de studiu antropologic.

Indice de nume și locuri

Cifrele aldine indică paginile rezumatelor, deci reluarea informației.

A

Acmariu – 32, 152
Adamklissi – 58, **62**
Adouze, F. – 23
Agrigoroaei, Vladimir – 92, 93
Aiud – 19, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, **36**
Alba, județ – 29, 32, 45, 138, 141, 149, 152, 173, 181, 186, 207
Alba Iulia – 19, 28, 32, 123, **137**, 141, 146, 148, 159, 172, 173, 181, 182, **199**, 206, 207
Aldea, I. Al. – 22, 23, 24
Alexandru cel Mare – 38, **42**
Alpi – vezi Munții Alpi
Ambigatus – 15
Ana, mama Fecioarei Maria – 130, 131, 136
Ana, soția preotului Radu din Rășinari – 146
Andreescu, Ștefan – 157
Andrei, apostolul – 131
Anglia – 135
Anița, fiica lui Stan Zugravul – 146
Anton de Padova – 123, 131
Apahida – 26
Apollonios din Rodos – 20
Apoulon – **199**
Arad – 182, **199**
Arad, județ – 18, **36**
Ardevan, Radu – 201
Arieș, râul – 22
Atanasie cel Mare, sfântul – 166
Attawer, Donald – 122

Augustus – vezi Octavian Augustus
Austria – 13

B

Babeș, Mircea – 9, 33, 34
Bachus – 134
Balcani – vezi Munții Balcani
Ban, Vasilie – 168, 174
Bandula, O. 26
Barnea, Ion – 92
Basarabi-Murfatlar – 92-94, 119, 120
Batthyány, Ignác – 123, **137**
Bălgrad – vezi Alba Iulia
Bejan, Adrian – 59, 204
Beké, Antal – 121
Belgia – 13
Berciu, Dumitru – 11
Berea – 33
Berry, Jean de – 127, 129
Biia – 153
Bihor – 149, 165
Bilciurescu, Virgil – 92
Bistrița (județul Vâlcea) – 148
Bizuntinus, Jacobus – 126
Blaj – 19, 32, 142, 143, 145, 148, 150, 153-155, 161, 164
Blandiana – 19, 24, 25, 32, **36**
Boambeș, Corneliu – 159
Boemia – 13
Bohatta, Hans – 121
Bonifaciu al VIII-lea, papa – 126
Borangic, Cătălin – 44, 53, 59
Brașov – 207
Breuil – 126

Bruxelles – 129
Buchsenschutz, O. – 23
București – 53, 54, 122
Budapesta – 122
Bulgaria – 38
Buluță, Gheorghe – 122
Bunea, Augustin – 145
Burebista – 35, **37**, 183, **199**
Burgundia – 126, 129, 135, **137**
Buzău – 182, **199**

C

Caterina, sfânta – 131
Carei – 22, 33
Carol al II-lea de Neapole – 126
Carpați – vezi Munții Carpați
Căpâlna (jud. Alba) – 182, **199**
Câlnic – 32
Cecălaca – 141, 149
Cetatea de Baltă – 182, 183, **199**
Chantilly – 129
Charle VI – 127
Charle V le Sage – 127
Charle le Téméraire – 127
China – 6, **8**
Chindriș, Ioan – 155
Chiriac, Aurel – 148, 149
Cioara (azi Săliște, jud. Alba) – 153
Cioran, Emilian – 145, 152
Ciortea, Chimu – 174
Ciufud – 143, 144, 146, 153
Ciugudean, H. – 24
Ciumești – 23, 26, 33
Ciunga, mănăstire – 141
Ciută, Marius M. – 17, 22
Cluj, județ – 18, **36**, 141
Cluj-Napoca – 9, 44, 182, **199**,
201, 206
Colombe, grafician – 129
Constantinos, zugrav – 148, 151,
178, **180**
Cornelius Fronto, M. – 59, **61**

Costea, familie de zugravi din Lan-
crăm – 178, **180**
Cotiglet – 165
Cozia – 150
Craiva – 19, 32
Crasna – 16
Crawford, M. – 38, 39, **42**
Cricău – 183, 185, **199**, **200**
Cristache-Panait, Ioana – 139, 141,
148, 150, 157, 159, 160, 166,
167, 174, 175, 178, **180**
Cristea, Avram – 138
Cristofor, sfântul – 123, 131, 134,
136
Crișan, Ion Horațiu – 10, 14, 17,
20, 22, 24, 26, 28, 34, **36**
Crișan, Viorica – 21, 22, 34
Cseresnyés, Andreas – 121
Cserni, Béla – 16
Cugir – 182, 183, **199**, 208
Curtea de Argeș – 138, 141, 142,
144, 147, 148-152
Cuștelnic – 138, 166, 167, 169-171,
177-**180**
Cut – 19, 32

D

Dacia – 60, **62**, 201-204
Daicoviciu, Constantin – 44, 53, 54
Daicoviciu, Hadrian – 33, 34
Daire, M.-Y. – 31
Damian Zugravul din Cugir – 208
Daniil Toader – 208
David, regele psalmist – 131
David Zugravul de la Curtea de
Argeș – 141, 148, 149
Davis, Phillip – 40
Dârja, Ileana – 122
Deceneu – 193
Dechelette, J. – 33
Derolez, Albert – 122
Deva – 19, 32, 182, **199**

Diaconescu, Traian S. – 166
 Dima-Drăgan, Corneliu – 122
 Dionysius, sfântul – 126, 131
 Dobrogea – 93
 Dragoman, Alexandru – 59
 Drăghici, Lae – 183, **200**
 Dumitran, Ana – 138, 152, 154,
 165, 166, 169, 174, 206, 207
 Dumitrel, Ion – 182, **199**
 Dumitru, preot în Cuștelnic – 167
 Dunăre – 15, 34, **37**, 202, 204

E

Egipt – 6, **8**, 131, 134
 Egri, M. – 25
 Elisabeta, regina Ungariei – 126
 Elveția – 13
 Entz Géza – 156
 Europa – 12, 13, 20, 31, 33, **35**,
36, 126
 Eustațiu, sfântul – 131
 Eyck, Jean van – 129

F

Farmer, David Hugh – 122
 Fărău – 142, 143
 Feisa – 138-140, 146, 148, 151-
 156, 159, 160, 163, 167, 170,
 177-**180**, 208
 Ferencz, D. – 23
 Ferencz, I. V. – 17, 18, 21-23, 31
 Ferrara – 201
 Fiacre, sfântul – 126, 131
 Filip, apostolul – 131
 Filip, fiul popii Radu din Rășinari
 – 152
 Fleșer, Gheorghe – 146, 152, 154,
 156, 171, 174
 Florea, Gelu – 26, 33
 Foieni – 33
 Francisc de Assisi – 126, 131, 136
 Franța – 13, 123, 126, 127, 131, 135

Fronto – vezi Cornelius Fronto, M.
 Frunzeni – 167
 Furnica, Maria – vezi Prodan, Maria

G

Galda de Jos – 138, 140, 152,
 156, 157, 159, 162, 164-166,
 168-172, 177-**180**
 Galda de Sus – 138, 147, 163,
 171-174, 176, 177, **179**
 Galdeu, Vasile – 165
 Gârbova – 32
 George, preot în Cuștelnic – 167
 Germania – 13, 126
 Gheorghe, sfântul – 131
 Gheorghe Zugravul, fiul lui Iacov
 – 143, 144, 155
 Gheorghiu, Gabriela – 34, 44, 53
 Gilles, sfântul – 126, 131
 Gligorești – 19, 22, 23, 32, **36**
 Glodariu, Ioan – 9, 10, 17, 21-23,
 31, 34, **35**, 44
 Gogâltan, Florin – 22, 23
 Govora – 148
 Gramatopol, M. – 29
 Grădiștea Muncelului – 53
 Greceanu, Eugenia – 156, 157
 Grecu, familie de zugravi din Să-
 săuș – 178, **180**
 Grecu, Ioan – 174
 Grigore al IX-lea, papa – 126
 Grigore de Râmnic – vezi Soco-
 teanu, Grigore
 Grigore, Liana – 93
 Gumă, M. – 26
 Gura Râului (județul Sibiu) – 147

H

Harhoiu, Radu – 9
 Hațeg – 19, 25, 26, 29, 32, **36**
 Hărdălău, Gelu Mihai – 139, 141,
 172, 173

Hecateu din Milet – 11
Herepey, Károly – 16
Heria – 19, 32
Herodot – 9, 18, 20
Hesdin, Jacquemart de – 129
Hildebrandt, Hans – 13
Hopârta – 29, 153
Horedt, Kurt – 24
Hranite, Grigorie – vezi Ranite,
Grigore
Hubert, H. – 11, 13
Hunedoara, județ – 32
Hurez – 148, 150, 151, 178, **180**

I

Iacob, apostolul – 131
Iacob, soțul Fecioarei Maria – 131,
134
Iacov din Rășinari, preot – 141,
144, 145, 178, **180**
Iacov Zugravul – 139-154, 159,
160, 162, 167, 168, 176-**180**
Iambor, P. – 31
Iaroslavski, Eugen – 31, 44, 45
Iernut – 141, 148, 149, 153
Ighiu – 32, 183, **199**
Iisus Hristos – 128, 131, 134, 138,
142, 143, 163, 164, 168, 170, 176
Ilinca, soția lui Stan Zugravul – 146
Ingersoll, Daniel – 59
Ioachim, sfântul – 130
Ioan Botezătorul, sfântul – 129,
131, 134
Ioan Evanghelistul – 131
Ioan Zugravul – 146
Iorga, Niclae – 140, 145, 158
Iova, Iacov – 174
Iuga, Dionisie – 208
Izdrailă, Manea – 145

J

Jacobsthal, P. – 16

Jean de Bavière – 129
Jean le Bon – 127
Jean le Noir – 129
Jean sans Peur – 127
Jidvei – 19, 32
John, Catherine Rachel – 122
Josan, Nicolae – 152, 154, 174
Juno Sospita – 39

K

Kirfel, Willibald – 179
Kruta, V. – 10, 11, 13-15, 24-27, 29

L

Lancrăm – 19, 23, 32, **36**, 178, **180**
Laurențiu, sfântul – 131
Laz – 208
Leonard, sfântul – 126, 131
Limbourg – 129
Luca, evanghelistul – 131
Ludovic al IX-lea, sfântul – 126,
127, 131
Ludovic al XI-lea, regele Franței
– 126
Ludovic, episcop de Toulouse –
126
Luna (județul Cluj) – 18, **36**
Lunca Mureșului – 155, 156, 174,
175, 177, 179, **180**
Lunca Târnavei – 32
Luncani – 19, 32

M

Macdonald, William – 59
Man, Ioan Eugen – 166
Man, preot în Rășinari – 140,
144-146, 178, **180**
Marcu, evanghelistul – 131
Marea Neagră – 202
Margareta, sfânta – 131
Maria, Fecioara – 123, 130, 131,
134, 136, 208

- Maria, prințesa Ungariei – 126
 Maria Magdalena – 131
 Marie de Bourgogne – 127
 Marisos – vezi Mureș, râul
 Martin de Tours – 126, 131
 Matei, evanghelistul – 124, 131
 Mârza, Eva – 140, 162
 Medeleț, Florin – 31
 Mesentea – 146, 147
 Micoșlaca – 19, 32
 Micle, Dorel – 59, 204, 205
 Micu, Inocențiu – 150
 Mihai Viteazul – 157
 Mihail, arhanghelul – 131, 136
 Milet – 11
 Mircea, Gabriela – 155
 Miron, Greta-Monica – 152
 Morar, Ioan, zugrav din Laz – 208
 Morești – 23, 24, 33
 Migazzi, Cristoforo – 123, **137**
 Munții Alpi – 14
 Munții Balcani – 11, 202
 Munții Carpați – 34, **35**, 150
 Munții Orăștiei – 34, 53, 54
 Mureș, județul – 138, 141, 149
 Mureș, râul – 9, 16, 18, 19, 20-22, 24-29, 31, **33-36**, 153
 Murfatlar – vezi Basarabi-Murfatlar
- N**
 Neamț, mănăstirea – 166
 Neapole – 126
 Nemeti, I. – 10, 17, 18, 20, 22, 24, 27
 Neuchâtel – 13
 Nicolae, Jan – 138
 Nicolae de Myra, sfântul – 124, 131, 157, 163, 166, 167, 177
 Nicolae Zugravul, fiul lui Iacov – 143, 144, 152, 154-156, 167, 168, 174, 177, **179, 180**, 208
 Nicolăescu-Plopșor, C. S. – 28
- Nicula – 208
 Nir – 20
 Nistor Dascălul, zugrav din Rășinari – 149, 178, **180**
 Noșlac – 19, 32
 Novacovici, Dionisie – 141
- O**
 Oanță-Marghitu, Sorin – 59
 Oarda de Jos – 19, 32
 Ocna-Mureș – 32
 Octavian Augustus – 38, **42**
 Ohaba-Ponor – 19, 28, 32
 Olanda – 129
 Oltenia – 34, **37**
 Orăștie – 147, 152, 172, 177, **179**, 182, **199**
- P**
 Palkó, A. – 10, 20
 Panonia – 126
 Papinius Statius, P. – 60, **61**
 Papius, L. – 39, 40, **42**
 Parement de Narbone – 129
 Paris – 123, 126, 129, 135, **137**
 Partenie, Ileana – 207
 Pata – 141, 153
 Pavel, apostolul – 131
 Peninsula Italică – 15
 Petculescu, Liviu – 58
 Petre, Zoe – 58
 Petru, apostolul – 131
 Peșelca- 19, 28, 32
 Philippe le Bon – 127, 129
 Philippe le Hardi – 127
 Piatra Craivii – 182-184, **199, 200**
 Pișcolt – 20, 27, **35**
 Pîrv, Viorica – 207
 Podlipny, Annemarie – 145
 Poienaru, familie de zugravi din Laz – 208
 Poienestii-Lukaševka, cultura – 34

Pop, Ioan, zugrav din Făgăraș – 208
 Popa, Atanasie – 141
 Popa, C. I. – 20-23
 Popa Ivan, zugrav din Rășinari – 149, 178, **180**
 Popa Nicolae – vezi Nicolae Zugravul, fiul lui Iacov
 Popa Ursu din Cotiglet – 165
 Popescu, D. – 10, 16, 22
 Porumb, Marius – 139-142, 144-149, 152, 155, 156, 159, 167
 Prodan, Petru – 206
 Prodan, Maria – 207
 Pseudo-Jacquemart, pictor – 129
 Pucelle, Jean – 129
 Pulskey, Fr. – 16, 17

R

Radosav, Doru – 166
 Radu din Rășinari, preot – 144-146, 149, 152, 178, **180**
 Radu Zugravul de la Curtea de Argeș – 149, 151
 Ranite, Grigore – 140, 144-150, 154, 155
 Rășinari – 139-141, 144-149, 151-154, 159, 172-174, 177-**180**
 Râmnicu Vâlcea – 141, 144, 147
 Roma – 39, 40, 145, 150, 153, 154, 165
 România – 10, 11, 16-18, 20, 22, 24, 26, **35**, **36**, 38, 53, 54, 121-123, **179**, 181
 Roska, M. – 28
 Rubobostes – 35, **37**
 Rustoiu, Aurel – 10, 16-18, 20-22, 34, **37**, 45, 58
 Rustoiu, Gabriel T. – 22
 Rustoiu, Ioana – 206, 207
 Rusu, M. – 26, 29

S

Sadu – 140
 Saint Fiacre (Seine et Marne) – 126
 Saint Gilles (Provence) – 126
 Sanislău – 20, 33
 Sarmizegetusa Regia – 44
 Satu Mare – 166
 Săliște (jud. Sibiu) – 173
 Sărmașiu, Petre – 174
 Săsăuș – 178, **180**
 Săsciori – 183, **199**
 Săvârșin – 18, 19, 25, 26, 32, **36**
 Sâmbăta de Sus – 208
 Sântămăria (jud. Alba) – 154
 Sebeș – 19, 32, 155, 182, **199**
 Severus, Septimius – 202
 Sibiel – 146, 147
 Sibiu – 9
 Sibiu, județul – 147
 Silivaș – 19, 25, 26, 28, 32, **36**
 Simina, Marcel – 20, 22, 23
 Simion din Bălgrad, zugravul – 172
 Simonescu, Dan – 122, 127
 Sîrbu, V. – 33
 Slovacia – 15
 Socoteanu, Grigore – 141, 146
 Someș – 21, 31, **36**, 153
 Sofronie de la Cioara – 153
 Stan din Rășinari – vezi Stan Zugravul
 Stan din Sad, preot – 140
 Stan Zugravul – 144-147, 150-152, 172-174, 177-**179**
 Statele Unite ale Americii – 6
 Statius – vezi Papinius Statius, P.
 Suatu – 206
 Szabó, M. – 12, 15
 Szentcsanak-Vekerzug-Chotin – 20
 Szentiványi, Robert – 121, 122, 126

Ș

Șarlea, Porfirie – 208
Șchiau, Ioan – 45
Șeușa – 19, 23, 28, 29, 32, 33, 36, 45
Șilea – 142, 153
Șoimuș-Bălata – 19, 32
Șona – 19, 32
Șpălnaca – 32
Ștefan de la Ocnele Mari – 150
Ștefan, sfântul – 131
Ștefănescu, Ștefan – 92

T

Tatai-Baltă, Cornel – 142
Tătârlăua – 154
Târnave, râuri – 21, 36, 140
Tenețchi, Ștefan – 150
Timișoara – 58, 204
Tisa – 18
Titus Livius – 14, 15
Toma, apostolul – 131
Totoianu, Radu – 20, 21, 23
Toulouse – 126
Tours – 126
Tracia – 202
Traian – 58, 62, 199, 201, 202
Transdanubia – 15, 21, 36
Transilvania – 9, 10, 15, 16, 18, 20-22, 24, 34-37, 43, 44, 123, 137, 174, 180, 181
Trogus Pompeius – 14, 15, 21, 35, 37
Turda – 141, 153
Turdaș (jud. Alba) – 19, 27-29, 32
Turdaș (județul Hunedoara) – 19, 27, 28, 32

Ț

Țara Românească – 148, 150

U

Ulpia Traiana Sarmizegetusa – 202
Uioara de Jos – 19, 32, 153
Ungaria – 15, 16, 24, 126
Uroi – 19, 30, 32
Ursuțiu, Adrian – 22, 23

V

Valois, dinastia – 126, 135-137
Vanca, Dumitru – 207
Varjú, Elemér – 121
Varlaam, mitropolitul Moldovei – 166
Vasile, fiul lui Iacov Zugravul – 143
Vasiliev, V. – 18, 20
Verdun – 126
Vergilius – 5
Vețel – 19, 29, 32
Viena – 123, 126
Vincennes – 127
Vingard – 208
Vințu de Jos – 19, 30, 32
Viscri – 53
Voinescu, Teodora – 149, 151

W

Wollmann, Volker – 31

Y

Yellen, John E. – 59

Z

Zamolxe – 185, 198, 200
Zerbini, Livio – 201
Zirra, Vlad – 10, 24, 26, 33, 34, 37
Zirra, Vlad V. – 20
Zlatna – 19, 32